

T.C.
GİRESUN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

ATÜT VE OSMANLI TOPLUMU
(ATÜT AND OTTOMAN SOCIETY)

Yüksek Lisans Tezi

Tuğba ŞAFFAK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. S. Kemal KARTAL

GİRESUN-2015

JÜRİ ÜYELERİ ONAY SAYFASI

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 13.05.2015 tarihli toplantısında oluşturulan jüri, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Tuğba ŞAFFAK' ın “ATÜT VE OSMANLI TOPLUMU” ana başlıklı tezini incelemiş olup 18.05.2015 tarihinde, saat 13.00’da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Aday çalışma, sınav sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sınav Jürisi	Unvan, Adı Soyadı	İmza
Üye (Başkan)	Prof. Dr. S. Kemal KARTAL	
Üye	Prof. Dr. A. Ali KARACA	
Üye	Prof. Dr. H. Alper GÜZEL	

ONAY

.../.../2015

Doç. Dr. Sedat Maden

Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “ATÜT VE OSMANLI TOPLUMU” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım kaynakların kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

18.05.2015

Tuğba ŞAFFAK

ÖNSÖZ

İçinde yaşanan toplumu anlamak ve açıklamak toplumsal hayatta sosyal ve ekonomik birçok amaca hizmet etmektedir. Batılı bilim insanları bu amaca istinaden kendi toplumlarını anlamak adına birçok kuram ileri sürmüşlerdir. Bu kuramların üzerinde çalışmalar sürerken batılı olmayan bazı toplumların farklı olduklarını görmüşler ve bu farklılığı gerek batılı kuramları desteklemek gerekse diğer toplumların açıklanmasına yardımcı olmak amacıyla kullanmışlardır. Bu süreç devam ederken diğer toplumlar için –ki burada kast edilen Doğu toplumlarıdır- kendi toplumsal açıklamalarında nasıl bir düşüncenin üzerinden gitmektedirler, bu düşünce sistemleri gerçek duruma ne kadar yaklaşmaktadır soruları ister istemez gündeme gelmektedir. Biz burada bu sorularla gündeme gelen bir üretim sistemine açıklık getirmek adına bir adım atmayı amaçlamaktayız.

ATÜT Türkiye gündemine 1960-1970’li yıllarda giriş yapmıştır. Bu kavram, geçmişin çözümlenmesi üzerinde çalışan bilim insanlarını içine aldığı gibi bu kuramı destekleyenler ve desteklemeyenler olarak ikiye bölmüştür. Bu bölünme sistemin açıklanmasına hizmet ettiği gibi yeni kuramları ortaya çıkarmıştır. Bu çaba göstermektedir ki geçmiş hiçbir zaman ardımızda bırakabileceğimiz, bugüne olan ekonomik ve sosyal etkilerini görmezden gelebileceğimiz bir yer değildir. Geçmiş çözümlenerek anlamak, bugüne uyarlamak, hayata geçirilmesi planlanan politikalara, yeniliklere yansıtılabilmek bugün adına önem taşımaktadır. Bununla birlikte sorunlara yaklaşım biçimleri ve çözümlerinde emin adımlarla yol alabilmek adına nereden geldiğimizin yanında nasıl geldiğimizi de bilmek durumundayız. Ayakta kalabilmenin yanında daha ileriye gidebilmek için her toplumun geçmişine ihtiyacı vardır.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti’nin bir parçası olduğu Osmanlı toplumu çözümlenmek istenmiştir. Bu çözümlenmede Osmanlı Devleti’nin yaşadığı ekonomik ve toplumsal süreci açıklamaya çalışan Asya Tipi Üretim Tarzının yeterliliği ve yeterli olmadığı yerde aslında ne olması gerektiği üzerine çalışılmıştır.

İlk araştırmam olması neticesinde eksikliklerim varsa öncelikle bu alanda çalışma yapan tüm araştırmacılarından özür diliyorum. Önceden belirtmek isterim ki bir tarihçi olmamanın araştırmam üzerinde mutlak bir eksikliği hissedilecektir. Cümlelerimi bitirirken konu üzerinde çalışmam için beni düşündüren Prof. Dr. S. Kemal KARTAL'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

Tuğba şAFFAK

ATÜT VE OSMANLI TOPLUMU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tuğba ŞAFFAK

Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Nisan 2015

Danışman: Prof. Dr. S. Kemal KARTAL

ÖZET VE ANAHTAR SÖZCÜKLER

Bu araştırma, Osmanlı Devleti'nin üretim sisteminin ATÜT çerçevesinde değerlendirilmesini içermektedir. Bu değerlendirme, Osmanlı Devleti'nin kamu hizmetleri, toplumsal yapısı, toprak sistemi, vergi ve iktisadi sistem esas alınarak yapılmıştır. Asya Tipi Üretim temek karakteristik özellikleri bu başlıklar altında iki dönem için incelenmiştir. Birinci dönemi 13. ve 17. Yüzyıl aralığı olurken ikinci dönem, 17. ve 19. Yüzyıl olarak belirlenmiştir. Bu karşılaştırmanın yapılabilmesi için önce Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve iktisadi yapısını oluşturan unsurlar ile ilgili dönemler düzeyinde bilgi verilmiştir. Asya Tipi Üretim Tarzı'nın da oluşum süreci ve üretim sistemi model olarak anlatılmıştır. Bu bilgiler yardımı ile belirlenen alanlar çerçevesinde elimizdeki üretim sistemimiz ATÜT ile Osmanlı toplumu karşılaştırılmıştır. Asya Tipi Üretim Osmanlı Devleti'nin üretim ilişkilerini açıklamaya en yakın üretim biçimi olduğu ancak dönemler düzeyinde incelendiğinde farklılıkların ortaya çıktığı belirlenmiştir. Her dönem için Asya Tipi Üretime uygundur sonucuna varılmasa da genel özellikler bakımında ATÜT'e yaklaşılmaktadır.

Anahtar Kavramlar: ATÜT, Osmanlı Devleti, Artık Ürün, Toplum, Üretim Tarzı

ATÜT AND OTTOMAN SOCIETY

MASTER THESIS

Tuğba ŞAFFAK

Department of Economics, Institute of Social Sciences, Giresun University, April 2015

Adviser: Prof. Dr. S. Kemal KARTAL

ABSTRACT AND KEYWORDS

This research involves the evaluation of the Ottoman Empire production system within the framework of the Asiatic Mode of Production. This assessment has been made based on utilities, social structure, soil system, tax and economic system of the Ottoman Empire. Characteristic features of the Asiatic Mode of Production have been reviewed for two periods under these titles. 13th and 17th centuries are designated as first period, while the second interval is defined as the 17th and 19th century period. In order to be able to make his comparison, preliminary information which is describing the aforementioned terms has been given regarding the social and economic structure of the Ottoman Empire. In this thesis process of formation and production system of the Asiatic Mode of Production is reported as a model. This information can be determined with the help of the fields within the framework of our production system we have compared the Ottoman Society with our production system Asiatic Mode of Production. This study specified that Asiatic Mode of Production is the closest production type, in spite of that they determined some differences when examined in the period level. As a result of this research, it is hard to say that each period is suitable for Asiatic Mode of Production, in terms of general features they are getting closer to Asiatic Mode of Production.

Key Words: ATÜT, Ottoman Empire, New Products, the Society, Production Style

ATÜT VE OSMANLI TOPLUMU

Tuğba ŞAFFAK

İÇİNDEKİLER

Onay Sayfası.....	2
Onur Sözü.....	3
Önsöz.....	4-5
Özet.....	6
İngilizce Özet (Abstract).....	7
İçindekiler.....	8-12
Çizelgeler Dizelgesi.....	13
Çizimler Dizelgesi.....	14
Kısaltmalar.....	15

BİRİNCİ KESİM: ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, DENENCELERİ, AMAÇLARI VE YÖNTEMİ.....	16
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	16-18
1.2. Araştırmanın Denenceleri ve Amacı.....	18
1.3. Araştırmanın Yöntemi.....	18
1.4. Bilgi Toplama ve İşleme Araçları.....	18
1.5. İşlevsel Kavram Tanımları.....	19
1.6. Araştırmanın Sunuş Sırası.....	19-20

İKİNCİ KESİM: ATÜT VE OSMANLI TOPLUMU'NUN GENEL OLARAK TANITILMASI

- 2. ATÜT'ÜN OSMANLI TOPLUMU ÜZERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ İLE İLGİLİ DAHA ÖNCE YAPILAN ARAŞTIRMALAR.....21**
 - 2.1. Kişiler Tarafından Yapılan Araştırmalar.....21-23
 - 2.2. Kurumlar Tarafından Yapılan Araştırmalar.....23-24

- 3. ATÜT İLE İLGİLİ TEMEL BİLGİLER.....24**
 - 3.1. ATÜT' ün Ortaya Çıkış Süreci ve Önemi.....25-31
 - 3.2. ATÜT' ün Tanımlanması.....31-47
 - 3.3. Uluslararası Alanda ATÜT Tartışmalarının İzlediği Yol.....47-55
 - 3.4. Türkiye'de ATÜT Tartışmalarının İzlediği Yol.....55-57

- 4. OSMANLI DEVLETİNİN TOPLUMSAL VE İKTİSADİ YAPISI.....58**
 - 4.1. Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Yapısı.....58-68
 - 4.1.1. Osmanlı Devleti'nde Bireylerin ve Yöneticilerin Tutumları.....68-71
 - 4.1.2. Osmanlı Devleti'nde Köy Hayatı ve Köylü.....71-78
 - 4.1.3. Osmanlı Devleti'nde Şehir Hayatı ve Şehirli.....78-86
 - 4.1.4. Osmanlı Devleti'nde Konargöçerler.....86-89
 - 4.1.5. Osmanlı Devleti'nde Kölelik.....89-97
 - 4.1.6. Osmanlı Devleti'nde Kullar ve Ortakçı Kullar.....97-103
 - 4.1.7. Osmanlı Devleti'nin Nüfus Özellikleri.....103-106

4.1.8. Celali İsyancı ve İsyanın Sonucunda Oluşan Yeni Yapılar.....	106-111
4.2. Osmanlı Devleti'nin İktisadi Yapısı.....	111-116
4.2.1. Osmanlı Devleti'nin Temel Ekonomik Kaynakları.....	116-117
4.2.1.1. Osmanlı Devleti'nde Tarım.....	117-124
4.2.1.2. Osmanlı Devleti'nde Hayvancılık.....	124-125
4.2.1.3. Osmanlı Devleti'nde Ticaret.....	125-126
4.2.1.3.1. Osmanlı Devleti'nde İç Ticaret.....	126-129
4.2.1.3.2. Osmanlı Devleti'nde Dış Ticaret.....	129-132
4.2.1.4. Osmanlı Devleti'nde Zanaat(Sanayi) ve Esnaf Teşkilatı.....	132-139
4.2.1.5. Osmanlı Devleti'nde Savaş ve Ganimet Gelirleri.....	139-142
4.2.2. Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatı Düzenleyen Sistemler.....	142
4.2.2.1. Osmanlı Devleti'nde Lonca Teşkilatı....	143-145
4.2.2.2. Osmanlı Devleti'nde Narh Sistemi.....	146-147
4.2.2.3. Osmanlı Devleti'nde Esnaf Gedikler....	147-148
4.2.2.4. Osmanlı Devleti'nde Vakıf Kurumları.....	148-152
4.2.2.5. Osmanlı Devleti'nde Müsadere Sistemi.....	152-153
4.2.2.6. Osmanlı Devleti'nde Para Sistemi.....	153-159
4.2.2.7. Osmanlı Devleti'nde Faiz Sistemi.....	159-161
4.2.3. Osmanlı Devleti Toprak Sistemi.....	162-166
4.2.3.1. Osmanlı Devleti'nde Tımar Sistemi.....	166-178

4.2.3.2.	1878 Arazi Kanunnamesi.....	178-180
4.2.3.3.	Malikâne Divanı Sistemi.....	180-183
4.2.3.4.	İltizam Sistemi.....	184-185
4.2.4.	Osmanlı Devleti'nde Hazine Sistemi ve Vergi Sistemi.....	185
4.2.4.1.	Osmanlı Devleti'nde Hazinesinin Yapısı.....	185-188
4.2.4.2.	Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelir ve Giderleri.....	188-199
4.2.4.3.	Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi ve Vergiler.....	199-205

ÜÇÜNCÜ KESİM: ARAŞTIRMA KONUSU İLE İLGİLİ TEMEL ÇÖZÜMLEMELER

5.	OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE TOPRAK SİSTEMİ AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ.....	206
5.1.	Osmanlı Devleti'nin 13.-17. yy Aralığından Toprak Sistemi ve ATÜT.....	206-211
5.2.	Osmanlı Devleti'nin 17.-19. yy Aralığında Toprak Sistemi ve ATÜT.....	211-215
6.	OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE KAMU HİZMETLERİ AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ.....	215
6.1.	Osmanlı Devleti'nin 13.-17. yy Aralığında Kamu Hizmetleri ve ATÜT.....	215-217

6.2. Osmanlı Devleti'nin 17.-19. yy Aralığında Kamu Hizmetleri ve ATÜT.....	218-219
---	---------

7. OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE TOPLUMSAL YAPI AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ.....220

7.1. Osmanlı Devleti'nin 13.-17. yy Aralığında Toplumsal Yapı ve ATÜT.....	220-223
7.2. Osmanlı Devleti'nin 17.-19. yy Aralığında Toplumsal Yapı ve ATÜT.....	223-226

8. OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE VERGİ SİSTEMİ VE İKTİSADİ SİSTEM AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ.....226

8.1. Osmanlı Devleti'nin 13.-17. yy Aralığında Vergi Sistemi, İktisadi Sistem ve ATÜT.....	226-230
8.2. Osmanlı Devleti'nde 17.-19. yy Aralığında Vergi Sistemi, İktisadi Sistem ve ATÜT.....	230-232

DÖRDÜNCÜ KESİM: GENEL DEĞERLENDİRME

9. BULGULAR, ÖNERİLER VE GENEL SONUÇ.....233

9.1. Bulgular ve Öneriler.....	233-238
9.2. Genel Sonuç.....	238-241

KAYNAKÇA

ÖZGEÇMİŞ

ÇİZELGELER DİZELGESİ

Çizelge-1: Osmanlı Toplumunda Tabakalaşma.....	67
Çizelge-2: 1478 Tarihli Nüfuslu Sayımı ile İstanbul.....	84
Çizelge-3: 1571-80 Yılları Arası Bazı Şehirlerin Tahmini Nüfusları.....	85
Çizelge-4: 16. yy'de Bazı Kentlerin Askeri Kesim Dışında Kalan Nüfusları.....	86
Çizelge-5: 17. yy'de Bazı Şehirlerin Nüfusları.....	86
Çizelge-6: 1520-1530 Yılları Arasında Türkiye Nüfusunun Dağılışı.....	107
Çizelge-7: Önemli Anadolu Limanlarında İhracat Hacminin Yükselişi.....	125
Çizelge-8: 16. yy Sonlarında Bazı Eyaletlerde Tımarların Askerleri ile Birlikte Dağılışı.....	176
Çizelge-9: 1695-1844 Yılları Arasında Muhtelif Dönemlere Ait Yıllık Ortalama Muaccele Gelirleri.....	185
Çizelge-10: 1622 Yılı İktisadi İşletmelerde Elde Edilen Gelir Bilançosu.....	193

ÇİZİMLER DİZELGESİ

Çizim-1: Asya Üretim Tarzında Toprak, Birey ve Devlet Arasındaki Mülkiyet İlişkilerinin Niteliği.....	35
Çizim-2: Osmanlı Türk Şehir Topluluğunun Sosyal-Ekonomik Kademeleşmesi.....	81

KISALTMALAR

ATÜT: Asya Tipi Üretim Tarzı

Çev. : Çeviren

C. : Cilt

Der. : Derleyen

EKEV : Erzincan Kültür ve Eğitim Vakfı

KÖÜB : Kapitalist Öncesi Üretim Biçimi

TİP : Türkiye İşçi Partisi

OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi

s. : Sayfa

NYDT : New York Daily Tribune

BİRİNCİ KESİM: ARAŞTIRMA HAKKINDA AÇIKLAMALAR

Bu kesimde araştırmanın yöntem ve içeriğine ilişkin genel bilgiler verilecektir.

1. ARAŞTIRMA KONUSU, DENENCELERİ, AMAÇLARI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın ilk bölümünü oluşturan bu kısımda; araştırmanın konusu, önemi ve amacı açıklandıktan sonra araştırmanın denenceleri, yöntemi, bilgi toplama ve işleme araçları ile işlevsel kavram tanımları sırasıyla açıklanacaktır.

1.1.Araştırmanın Konusu ve Önemi

Günümüzde varlığını sürdürmekte olan her toplum belirli ekonomik ve sosyal süreçlerden geçerek var olan durumlarını elde etmişlerdir. Bu toplumsal süreçler için genel bir aşamalar dizini üzerinde fikir birliği sağlansa da bu genel yargının dışında kalan toplumlar da varlığını sürdürmektedir. Toplumsal süreçlerin birbirlerinden farklı olması veya aynı sürecin zaman aralığının uzun ve kısa olabilmesi ya da kendilerine özgü bir sistemde gelişmeleri toplumları sınıflandırmaktadır. Gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin ya da gelişmemiş ülkelerin gelişim süreçleri incelendiğinde geldikleri durumun geçmişinden bağımsız olmadığı açıkça görülmektedir. Geçmişin gelecek üzerindeki kaçınılmaz etkisi bu alanlarda araştırmaların artmasına, araştırmacıları öne sürdükleri fikirler ve var olan fikirleri geliştirmeleri ile toplumların çözümlenmesine bir katkı sağlamak amacının etrafında toplamaktadır.

Muzaffer Sencer'in deyimi ile "Toplumun gelişme tarihi her şeyden önce üretimin gelişme tarihi, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen üretim biçimleri tarihi, üretim güçlerinin ve insanların üretim ilişkilerinin gelişme tarihidir." (Sencer,1969:120) Burada toplum ile üretim arasındaki sıkı bağ toplumların çözümlenmesinde üretim biçiminin yol göstericiliğinin arkasından gitmeyi haklı göstermektedir. İnsanlık tarihinin başlangıcından beri üretim vardır. Bireyler önce ihtiyaç ile başladıkları bu yolda zaman içerisinde üretim araçları, bireyler arası ilişkilerin gelişmesi ve değişmesi ile yeni bir yapıya bürünmektedir. Bu gelişim ve değişim üzerine geniş ve yaşayan araştırmaları ile Karl Marx öncelikle Avrupa toplumları üzerinden

toplumların gelişimini açıklarken bunu altı aşamaya ayırmıştır. Bunlar; ilkel dönem, köleci dönem, feodal dönem, kapitalist dönem, sosyalist dönem ve komünist dönemdir. Ancak bu gelişim şemasının Asya toplumlarında aynı seyri izlemediği görülmüştür. Asya toplumlarını açıklamak için yeni bir aşamaya ihtiyaç duyularak Asya Tipi Üretim Tarzı ileri sürülmüştür. Bugüne kadar araştırmacılar bu düşünce çerçevesinde Osmanlı'nın ekonomik ve toplumsal yapısını açıklamaya çalıştığı gibi kabul etmeyip yeni üretim modelleriyle de özdeşleştirebilmiştir. Bu fikirler arasında Osmanlı gerçekten hangisine daha yakındır ya da ileri sürülen ATÜT kavramı toplumsal çözümlenmeye ne ölçüde yaklaşabilmiştir? Hala açıklığa kavuşmamış bir sistemin göz ardı edilmesi, geçmişini anlamayan bir toplumun bu anlamsızlığı sırtına alıp geleceğine götürmesinden ve geleceğini bu eksik bilgilerle inşa etmesinden başka bir sonuç vermez. Bu nedenler geçmişimizi açıklayan gerek ekonomik gerek toplumsal her konu bizi daha bilinçli bireyler olmamız yolunda eğiten bir ders niteliği taşır.

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile kurulmuştur. Yani bizim devraldığımız ekonomik ve sosyal yapı büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin bir mirasıdır. Bir devleti oluşturan iktisadi, idari ve toplumsal yapı unsurlarının niteliklerinin belirlenmesi devletlerin kalıcı olması için temel adımdır. Çünkü bu alanlardaki aksaklıkların giderilmesinde, yenilenen ve değişen yapılara uyum sağlanmasında bu kurumları ne kadar iyi tanıdığımız sonuçları da bu anlamda değiştirecektir. Osmanlı Devleti için konuşmak gerekirse, uzun yıllar büyük bir kara parçasında hüküm sürerken uyguladığı sistemlerin birçoğunu eski devletlerin uygulamalarının geliştirilerek kendi bünyesine katması ile oluşturmuştur. Bu yapılar birbirini destekler nitelikte süregiderken Dünya üzerinde yaşayan diğer devletlerin de kendi yapıları bulunmakta ve bu yapılar da gerek içsel gerekse dışsal nedenlerle değişmekteydi. Bu gelişim ve değişimler birbirlerini etkilemeye başladığında ise yeni değişimler gerekli oluyordu. İşte burada sağlam yapılar mevcut yapısı ile ya da üzerinde değişiklik yapılarak ayakta kalıyor diğerleri ise aksayarak devleti sarsıyordu. Osmanlı'da değişen dünya düzenine önce direnecek daha sonra değişimin kaçınılmaz etkisi ile yenilenme çabasına girecektir. Değişime uyum sağlamakta oluşan sorunlar, iç ve dış etkenlerle birlikte Osmanlı tarih sahnesinden ağır ağır

çekilecektir. Osmanlı yetersiz değişime uğrayan aksak kurumları ile yeni bir devletin adımı olacaktır. Eğer bizi ayakta tutan yapı taşlarını ve geçmişte bu yapı taşlarının nasıl yıkıldığını, hangi taşlarla değiştirildiğini bilirsek gelecek adına daha gerçekçi düşünceler üretebiliriz.

1.2. Araştırmanın Denenceleri ve Amacı

Araştırma için iki denence oluşturulmuştur:

Denence 1: Osmanlı Devleti dönemler ekseninde incelendiğinde her dönem ATÜT ile açıklanamamaktadır.

Denence-2: Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısının açıklanmasında en uygun düşünce sistemi ATÜT' tür.

Bu araştırmanın amacı; öncelikli olarak Asya Tipi Üretim Tarzının açıklanması ve bunun ekseninde bir Asya toplumu olan Osmanlı Devleti'nin dönemleri ve dönemlerin içerisinde sistemin unsurları olan toplum yapısı, toprak sistemi, kamu yatırımları, mülkiyet ilişkileri, üretim dağılımının Asya Tipi Üretim Tarzı ile açıklanıp açıklanamayacağını ortaya konmasıdır.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışma teorik bir çalışmadır. Bu doğrultuda betimsel araştırma yöntemi ve tarihsel araştırma yönteminden de yararlanılmaktadır.

1.4. Bilgi Toplama ve İşleme Araçları

Bu çalışma için konu üzerine çalışılmış kitaplar, tezler, dergi ve makalelerden oluşan yazılı kaynaklardan yararlanılacaktır. Toplanan bu kaynaklar, nitel gerek duyulan yerlerde ise nicel çözümleme yöntemi kullanılarak yazıya geçirilecektir.

1.5. İşlevsel Kavram Tanımları

Araştırma için belirlenen anahtar kelimeler şöyledir:

Asya Tipi Üretim Tarzı: Çağının ihtiyaçlarını karşılayacak küçük sanayi ve tarıma dayalı ekonomiye sahip olan, devletin kamu hizmetlerini yürütmeyi görev sayıp bu amaçla “artık değeri” vergi ve diğer yollarla ele geçirdiği, mülkiyetin genellikle ortak veya devlete ait olduğu bir üretim tarzıdır.

Artık Ürün: Artık ürün, başkaları tarafından el konulmak üzere, emek gücünün gerekli-zorunlu ürünün ötesinde, belirli bir ücret ile satın alınarak fazla üretim yapılması sonucu oluşan artı değerdir.

Devlet: Bir ülkede, bir hükümete ve ortak kanunlara bağlı olarak yaşayan bir milletin veya milletler topluluğunun meydana getirdiği siyasi varlıktır.

Üretim Tarzı: Marksist teoride, genel olarak belirli bir tarihsel dönemdeki üretimin niteliğini ya da üretimin karakteristik formunu ifade etmek anlamında kullanılır. Esas itibarıyla üretim sürecinin nihai sonucuyla üretim araçları arasındaki ilişkiyi belirtir.

Toplum: Aynı toprak parçası üzerinde bir arada yaşayan ve temel çıkarlarını sağlamak için iş birliği yapan insanların tümüdür.

Osmanlı Devleti: 1299-1922 yılları arasında varlığını sürdüren, toprakları bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ile Orta ve Doğu Avrupa, Balkanlar, Kafkasya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’da geniş bir alana yayılan tarihi devlettir.

1.6. Araştırmanın Sunuş Sırası

Bu araştırma dört kesimden ve birbirini izleyen dokuz bölümden oluşmaktadır. Birinci kesim araştırma hakkında açıklamaların bulunduğu ilk bölümü içermektedir. İkinci kesim konunun tanıtılmasını içeren ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümden oluşmaktadır. Üçüncü kesim, konu ile ilgili çözümlenmelerin yapıldığı beş, altı, yedi ve sekizinci bölümden oluşmaktadır. Son olarak dördüncü kesimde genel değerlendirmenin yapıldığı dokuzuncu bölümü içermektedir. Bölümler şöyledir: Birinci bölüm; konunun araştırılma nedeni, Denenceleri, konunun önemi, amacı ve

amaca yönelik bilgi toplama araçlarının yanında yönteminden oluşmaktadır. İkinci bölüm; Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu üzerine yapılan kişiler ve kurumlar tarafından yapılan araştırmalar ortaya konulmaktadır. Üçüncü bölümde; Asya Tipi Üretim Tarzı genel hatları ile çözümlenip açıklanmaya çalışılmıştır. ATÜT'ün bir model olarak oluşturulması Osmanlı toplumu üzerinde araştırmayı kolaylaştıracak bir unsur olacaktır. Bu nedenle bir üretim sistemi olarak ATÜT nedir, ne değildir sorusuna cevap alınacaktır. Bunların yanında Dünya'da ve Türkiye'de ATÜT'ün izlediği yol ve bu alanda araştırma yapan kişilerin düşünceleri anlatılmıştır. Dördüncü bölümde; Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve iktisadi yapısı açıklanacaktır. Toplumunu oluşturan unsurlar ve değişimleri, ekonomi kaynakları ve bu kaynakların kullanım şekli, vergi sistemi, toprak ve hazine sistemleri gibi alanlar belirlenmiştir. Beşinci bölümde; Osmanlı toplumu dönemler düzeyine indirgenerek toprak sistemi ile ATÜT ilişkisi belirlenecektir. Altıncı bölümde; dönemler düzeyinde kamu yatırımları ile ATÜT ilişkisi anlatılacaktır. Yedinci bölümde; toplumsal yapı ile ATÜT ilişkilendirilecektir. Sekizinci bölümde vergi sistemi ve ATÜT ilişkisi anlatılacaktır. Dokuzuncu bölümde; araştırma sürecinde elde edilen bulgular ve her bulgu için oluşturulacak öneriler belirlenerek genel bir sonuca ulaşılabilecektir.

İKİNCİ KESİM: ATÜT VE OSMANLI TOPLUMUNUN GENEL OLARAK TANITILMASI

Araştırmanın ikinci kesiminde konu ile ilgili daha önce yapılan araştırmalar hakkında bilgi verilecektir. Bu bilgilendirmeden sonra sırasıyla Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve ekonomik yapısı ana hatları ile açıklanacaktır.

2. ATÜT'ÜN OSMANLI TOPLUMU ÜZERİNE İNCELENMESİ İLE İLGİLİ DAHA ÖNCE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Bu bölüm iki alt bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde konu ile ilgili kişiler tarafından yapılan araştırmalar ikinci bölümünde ise kurumlar tarafından yapılan araştırmalar yer almaktadır.

2.1.Kişiler Tarafından Yapılan Araştırmalar

Araştırma konusu ile ilgili ulaşılan kişiler tarafından yapılan araştırmalar şöyle ifade edilebilir:

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (1981), Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu Kırklareli: Sermet Matbaası

Bu kitap, Asya Üretim Tarzı' nın Türkiye'de bir model olarak kurulup sistemin çerçevesinin çizildiği tek kitap olarak önemini korumaktadır. Kavramın Türkiye'de gündeme taşınması geç olsa da bu konu ile ilgilenenlerin başucu kitabıdır. Eserinde yapmak istediğini, günümüz Türk toplumunu anlamak için Osmanlı imparatorluğunun belirli bir çağına uygulanan bu hipotezin ne derece geçerli olduğunu araştırmak gerekliliği üzerinden yola çıktığını belirten Divitçioğlu, bu yoldaki tek eksiğinin de araştırmanın yalnızca belirli bir dönemi kapsadığı yönünde olmuştur.

Araştırma genel itibari ile üç bölümden oluşmaktadır: İlki, Marx'ın Asya Üretim Tarzı kavramının açıklanmasıdır. İkincisi, Asya Üretim Tarzı' nın uygulama alanı

olarak seçilen XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı toplumdur. Üçüncü ise, ATÜT, Osmanlı toplumu, feodalite hakkındaki tartışmalar ve düşünceler hakkındadır.

Asya Tipi Üretim Tarzı' nın ana hatlarıyla açıklandığı bu kitapta, temel alınan dönemin nedeni Osmanlı ekonomisinin sistem olarak oturduğu bir dönem olduğu kabul edilen 14. ve 15. yüzyıl aralığı olmuştur. Sistemin topluma uygunluğu büyük ölçüde kabul edilmiş, son olarak ATÜT' e karşı yakın bir sistem olarak görülen feodalizm tartışmalarına değinilerek araştırma sonlandırılmıştır.

SENCER, Muzaffer,(1969), Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul, Ant Yayınları

Kitapta Osmanlı toplumunun üzerinde adından söz ettiren üretim biçimleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirmede önce üretim biçimleri ve bu biçimler üzerinde oluşan düşüncelerden bahsedilmiş daha sonra İlkel Üretim Biçimi, İlkel Üretim Biçiminden Çıkış Yolları, Antik ve Köleci Üretim Biçimi, Cermen Üretim Biçimi, Feodal Üretim Biçimi, Kapitalist Üretim Biçimi ve son olarak Asya Tipi Üretim Biçimi ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bizim konumuzla ilgili olan kısım ATÜT ile ilgili saptamalardır. Yine burada ATÜT genel hatları ile açıklandıktan sonra Osmanlı toplum yapısı bölümüne geçilmiştir. Osmanlı toplum yapısı Asya Türk toplumları, İslami ve Selçuklu toprak rejimleri koşulları açısından da değerlendirilerek Osmanlı toplumu Tanzimat dönemine kadar değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Marksist tarih anlayışına daha yakın olduğu görülen yazar Osmanlı toplum yapısını ağırlıklı olarak mülkiyet unsuru üzerinden ele alarak Asya ve Doğu sistemine daha yakın olduğunu savunmuştur. Ancak burada tek istisnai durum bu saptamanın Marks'ın çözümlerinde kullandığı sistemin Hint toplumundaki somut yansımaları doğrudan Osmanlı toplumu için almamak gerektiğidir. Zira bu şekilde alınırsa görüş yanlıcı sonuçlar doğuracaktır.

GODALIER, Maurice, (1993), Asya Tipi Üretim Tarzı, İstanbul, Sosyal Yayınları, Çev. : Attila TOKATLI

Kitap Asya Tipi Üretim Tarzı kavramını açıklamadan önce Marx'ın toplumsal evrim şemaları ile ilgilenmiştir. Toplumların evrim şemalarına öncelik tanıyan kitabın bu önemi evrim şemalarının toplumları anlamak için kullanılan bir araç olduğunun ve bu aracın toplumları modeller üzerinde basitleştirerek anlaşılır

kılındığının kabul edilmesi nedeniyledir. Öncelikli olarak bu –İlkel, Asya tipi, Antik, Köleci, Germenik, Feodal üretim tarzlarına açıklık getirilerek kısaca birbirlerinden ayırt etmemizi sağlayan bilgiler sunuldu. Bu bölümün ardından Asya Tipi Üretimin araştırmacılar tarafından uğradığı olumsuz durumlardan bahsedilmiştir. Bunlardan en önemlisi Engels'in Ailenin Kökeni eserinden bu kavramdan bahsetmeyerek giderek bu kavramı terk etmesidir. Bunun altında yatan nedenlere de çoğunluğun öngördüğü siyasi kaygılar değil de Çin Devrimi'nin başarısız olması ve Morgan'ın araştırmalarının sonuçlarının etki alanı gibi nedenler olmuştur. Son olarak Asya Üretim Tarzının yapısına tekrar dönülerek bu üretimin nasıl bir evrensel tipe dönüştüğü, doğuşu, biçimleri, dinamizmi, evrim yasaları, çözülmesi ve gelişimi ekseninde açıklanmıştır.

SUNAR, Lütfi, (2010), Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Araştırma önde gelen sosyologlar ve bu sosyologların toplumların ilişkilendirilmesinin yanında özünde Karl Marx ve Max Weber'in düşünceleri, düşüncelerinin oluşum süreci, etki alanları ve iki düşünürün de doğu toplumları üzerindeki saptamaları açıklanmış ve karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Burada Doğu toplumlarını incelerken dikkate alınan unsurlarda önemli bir yer edinmiştir. Bizim için kaynak oluşturan kısmı ise Doğu toplumları için önem arz eden ATÜT kavramı ile ilgili kısımdır. ATÜT kavramının doğuşu, Dünya ve Türkiye' de yaşadığı süreç açıklanmıştır. Son olarak da Asyal üretim ile ilgili bu gidişatla bir sonuca ulaşmıştır. Çalışma bizim büyük bir eksikliğini duyduğumuz yararlanılan yabancı kaynak zenginliği açısından da ayrıca bir değer taşımaktadır.

2.2. Kurumlar Tarafında Yapılan Araştırmalar

Chesneax, Varga, Linchtem, Godelier, Suret-Canale, Parain, Bibicou, Melekechvili, Banu, Çev. İrvem Keskinoglu, (1970), Asya Tipi Üretim Tarzı, İstanbul, Ant Yayınları

Belirli bir yazara ait olmayan birçok yazarın konu ile ilgili araştırmalarının yayınevi tarafından derlendiği bir kitaptır. Bu derleme ile ATÜT kavramına açıklık

kazandırmak ve kitapta yer alan tanınmış Marksist bilim adamları arasında geçen konu ile ilgili araştırmaları Türkiye okurlarına iletmek amaçlanmıştır. Marksist İncelemeler ve Araştırmalar Merkezi'nce 1962' den beri dzenlenmiş kolektif çalışmalardan seçim yapılmıştır.

Başlangıcını ATÜT kavramını ilk defa Türkiye okurlarına tanıtan Selahattin Hilav'ın önsözü ile yapmaktadır. Kısaca Türkiye ve Dünya alanında izlediği seyre değinilmiştir. Sırasıyla kitapta bulunan yazarlar ve çalışmaları şöyledir: CHESNEAX, Jean, Asya Tipi Üretim Tarzının Açtığı Yeni Araştırma Alanları, VARGA, Evgeni, Asya Tipi Üretim Tarzı, LİNCHTEİM, George, Marx ve Asya Tipi Üretim Tarzı, GODELİER, Maurice, Asya Tipi Üretim Tarzı ve Marksist şemalara Göre Toplumların Evrimi 'ne Önsöz, SURET-CANALE, Jean, Tropikal Afrika'daki Geleneksel Toplumlar ve Asya Tipi Üretim Tarzı Kavramı, PARAİN, Charles, Akdeniz Bölgesinde Ön-Tarih Devirleri ve Asya Tipi Üretim Tarzı, BIBICOU, Helene Antonladis, Bizans ve Asya Üretim Tarzı, MELEKECHVILI, G. A, Eski Doğu Toplumlarında Kölelik, Feodalizm ve Asya Tipi Üretim Tarzı, PARAİN, Charles, Bir Üretim Tarzı Nasıl Tanımlanır?, BANU, Ian, İlk Çağ Doğu Felsefesi Açısından Asya Tipi Sosyal Oluşum. Çalışmaların her biri ayrı ayrı kendi araştırma alanları dâhilinde ATÜT kavramını açıklamaya çalışarak anlaşılmasını sağlamıştır. Bunun yanında kendi konuları ile ilgili ATÜT çerçevesinde ya da değil sonuçlara ulaşmışlardır.

3. ATÜT İLE İLGİLİ TEMEL BİLGİLER

Bu başlık altında Asya Tipi Üretim Tarzı model olarak kurulmaya çalışılacaktır. ATÜT'ü oluşturan unsurlar ve bir sistem olarak gösterdiği tipik özelliklere yer verilecektir. Dünya'da araştırmacılar tarafında nasıl karşılandığı ve Türkiye'de kimler tarafından konuşulduğu ile ilgili, Dünya ve Türkiye geneli için ATÜT'ün izlediği dűşünsel yola da kısaca değinilecektir.

3.1. ATÜT'ün Ortaya Çıkış Süreci ve Önemi

Toplumların gelişme tarihi her şeyden önce, üretimin gelişme tarihi, yüzyıllar boyunca birbirini izleyen üretim biçimleri tarihi, üretim güçlerinin ve insanların üretim ilişkilerinin tarihidir (Sencer,1969:122). Toplum üretimin üretim de toplumun içindedir. Üretimi gerçekleştiren bir bireyler bütünü olan toplum, kendini devam ettirebilmek için ihtiyaçlarını, üretim süreci adı altında bir takım faaliyetlerle sağlamak durumundadır. Bu devamlılık değişerek ve gelişerek yeni biçimlere bürünecektir. Çünkü insanlık tarihi bir değişimler bütünüdür. Üretim ilişkilerinin değişimi de toplumsal evrimi doğurur. Temel ihtiyaçlardan biri olan barınma ihtiyacını salt bir ağaç kovuğundan apartman dairelerine getiren bir insanlık, elindeki üretim araçlarını makinelere teslim edebilecek bir kapasiteye de sahiptir. Bu yalnızca gelinen aşamanın belirtilmesi için kullanılan bir söylemdir ki her gelişimin ortaya çıkardığı faydalar kadar zararları da olabilmektedir. Nitekim bireyler bu gelişimleri sağlarken kendilerini de değiştirmektedir. En başta yalnızca gün aşırı ihtiyaç için tüketen insanlar artık tüketimi bir ihtiyaç haline getirebilmiştir ya da bir korunma güden silahlar zamanla kendi ekonomik piyasasına sahip olabilmıştır. Bu birbirinden farklı iki alan üzerindeki örnek bize oluşan değişimin yalnızca bir alan ile sınırlı kalmadığını gösterebileceğini umuyorum. Bu nedenle bir üretim tarzının araştırılması aslında o üretim tarzının özelliklerini taşıyan toplumun üretim sürecinde yaşadığı değişikliklerle birlikte gelebileceği ya da gelemediği noktaların araştırılmasında bir öncül kabul edilebilir. Biz de bu öncülden hareket ile Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü konumda olması ya da daha iyi bir konumda olamamasının nedenlerinin araştırılmasında döndüğümüz geçmişte Osmanlı Devleti'nin üretim sistemini Asya Tipi Üretim ile açıklamaya çalışacağız. Bu araştırmanın bizi nasıl bir sonuca götüreceğini şimdiden kestirmek oldukça güçtür ancak geçmişin gelecek üzerindeki etkisini göz ardı etmemek ve bu araştırmaya Osmanlı Devleti üzerinden başlamayı Doğu toplumları adı altında bir genelleme yapılan üretim tarzının uyumluluğu üzerinde bir fikir sahibi olabilmek adına toplum ve üretim arasındaki ilişkiyi ATÜT üzerinde buluşturmayı gerekli bulduk.

“Tarihin diyalektiği, yani karşıtlıklar içinde gelişen tarihin lojistiği, her evrim aşamasının, yani her toplum tipinin ön koşullarının bir önceki aşamada hazırlanması

ve kendi içinde geliştirdiği karşıtlıklarla bir sonraki tipin oluşumunu sağlanması şeklinde belirir. Başka bir deyimle, toplum tiplerinin evriminde, bir sonraki tipe (iç karşıtlığın türü bakımından belirli bir tipe) dönüşmeye yol açan bir kanunsallık vardır. Bu yüzdendir ki toplum tiplerine tarihsel akış içinde bir yer ve anlam kazandıran temel özellik, toplum tiplerini belirleyen ana nitelik onların dinamiğidir. Bu bakımdan, tek tek toplum yapılarının bu tipler açısından çözümlenmeleri yapılırken, bu yapılarda, söz konusu temel karakteristiğinin, yani “belirli” bir tipe doğru dönüşme dinamiğinin araştırılması esastır (Sencer,1969:76).”

“Üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasında tarih boyunca süregelen bir çatışma vardır. Üretim ilişkileri bilinç dışı kurulur ve maddi bir karakter taşırlar. Üretim ilişkilerinin yapısı ise bu üretim güçlerinin gelişme düzeyi ve niteliği ile şekillenir. Örneğin; çok basit iş araçları ile herkesçe yapılabilen bir üretim sürecinde bu araçların bir mülkiyet unsuru oluşturması ve üretimden yüksek verim alınması beklenemez. Bu toplumda bir kölelik sisteminde bulunan ekonomik ilişkilerin bulunması da söz konusu olamaz. Üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki çatışma belirginleştiği zaman sosyal devrim dönemine gelinir. Başka bir deyimle, bu çatışma, sonunda, eski üretim ilişkilerinin ortadan kalkması ve yerine üretim güçlerinin geçmiş ve gelecek gelişimini hesaba alan yeni ilişkilerin geçmesiyle çözülür. Böylece yeni bir üretim biçimi ortaya çıkar. Ancak hiçbir sosyal düzen, o düzende yeri olan bütün üretim güçleri gelişmedikçe ortadan kalkmaz yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, hiçbir zaman, varlıklarının maddi koşulları eski toplumda olgunlaşmadıkça belirmez. İşte tarih boyunca, toplumun üretim güçlerinin değişme ve gelişmesine uygun olarak, insanların üretim ilişkileri, ekonomik ilişkiler de değişmiş ve gelişmiştir (Sencer,1969:122).”

“Üretim biçimi, iki kesimden meydana gelir:

- a) Maddi değerlerin üretilmesinde kullanılan üretim araçları, belli bir üretim tecrübesi ve iş yeteneğiyle bu üretim araçlarını kullanan ve maddi değerler üretimini yapan insanlardan meydana gelen üretim güçleri,
- b) Maddi değerlerin üretilmesinde, üretim sürecinde insanların birbirleriyle olan ilişkileri; üretim ilişkileridir (Sencer,1969:119).”

Bütün sistemleri bu iki temel üzerine oturtabiliriz. Her toplumda bir üretim süreci yaşanmaktadır. Bu üretim süreci içerisinde üretim araçları, bu üretim araçlarını kullanan bireyler ve bu bireyler arasında da ilişkiler vardır. Ancak üretim araçlarının sağlanması, kullanılması veya kullandırılması esasında mülkiyet koşulları, bireylerin üretim esnasında işbölümünün olup olmadığı ve üretim sonunda çıktı kullanımının gerçekleşme şekli asıl ayrıma götüren nedenlerdir. Üretim ilişkilerinin yapısını, üretim güçlerinin gelişme düzeyi ile açıklayabilmekte mümkündür. Örneğin; bir üretim sürecinde kullanılacak araçların basit, herkes tarafından sağlanabilir yani kolay bulunabilir olması bu araçların bir mülkiyet unsuru oluşturmasını gereksiz kılar. Bu durumda üretim zaten az olur ve üretim üzerinde bir rekabet ortamı oluşturmaz. Bir diğer örnek olarak üretim araçlarını sağlayan bir kişinin bulunması bireylerin ise bu üretim araçları olmadan üretim yapamaması bu kişiye bağımlılığı ortaya çıkarır. Bu bağımlılık üretim yapılan toprağın ya da ürün çıktısının paylaşılması şeklinde ortaya çıkar. İşte bu üretim ilişkilerinin yapısında olan değişiklik bizi farklı üretim biçimlerine götürür. Özetle; bir üretim biçimini diğerlerinden ayırırken; coğrafi ve teknik durumun, hukuksal alanda mülkiyet esaslı durumun, ekonomik alanda işbölümü, ticaret, şehir ve kır hayatı, genelde hâkim olan ekonomik özellik ve vergi durumunun, sosyal alanda sınıflaşmalar, bireylerin yahut yöneticilerin toplum içindeki durumunun ve devlet kurumunun ayrıntıları esas alınmalıdır.

Toplum yapılarının çözümlenmesinde birçok üretim süreci ortaya koyulmuştur. Karl Marks, Kapitalist Üretim Öncesi Üretim Biçimleri adlı eserinde bu üretim ilişkilerinin yedi değişik biçimde sınıflamıştır. Bunlar:

1. İlkel Topluluk: İnsanın emeğinin farkına ilk olarak vardığı bir sosyal biçimdir. Bu nedenle emek az gelişmiştir. İnsanlar ilk defa topluluklar oluşturmakta ve aile, kabile gibi kavramların etrafında toplanmaktadırlar. Bu oluşumlar öncelikle birlikte hareket etmeyi gerektirmektedir ayrıca üretim için kullanılan araçların çok basit olması bu alanda bir rekabet oluşturmamaktadır. Birbirleri ile ilişkilerde kan bağı ve akrabalık gibi unsurlar etkilidir. Temel kaygıları beslenme, barınma, korunma olan bir topluluktan mülkiyet, sömürü, ticaret, birikim gibi alanlarda bir gelişme beklenemez. Kişiler en ilkel araçlarla üretim yapmakta, bu üretimle tüm

topluluğun beslenme ihtiyacını karşılamaktadır. Üretim araçları ve toprak üzerinde ise mülkiyet tüm topluluğa ait olmaktadır.

2. Asya Tipi Üretim Tarzı: En çarpıcı ayrımı mülkiyet kavramı ile yapan bir üretim biçimidir. Aslen Doğu toplumlarını çözümlenmek amacıyla ortaya çıkmıştır ve büyük anlamda bu ihtiyacı karşıladığı inancındayım. Burada toprak mülkiyeti devlet ya da devlet gibi bir güce aittir. Kişiler yalnızca tasarruf hakkını kullanmakta ve yine bu tasarrufta elde ettikleri ürünün de bir kısmını mülk sahibi ile paylaşmaktadır. Mülkiyet sahibi kamu işleri adı altında sayılacak hizmetlerle üretim araçlarını sağlamanın yanında toplumsal ihtiyaçları da karşılamakla yükümlüdür. Üretim bir meta üretimi şeklinde değildir ve bu servet birikimini engelleyen faktörlerden biri olarak kendini ortaya çıkarır.

3. Antik Üretim Biçimi: Kendisini tam anlamıyla Roma'da göstermiştir. Burada devlet mülkü ve özel mülk birbirinden ayrılır. Bunu Sencer'in şu sözleri ile özetlemek mümkündür: "Mülkiyet resmen Romalı yurttaşındır. Özel toprak sahibi Romalı olduğu için toprağa sahiptir, ama herhangi bir Romalı da özel toprak sahibidir. Bu yüzden özel toprak sahibi aynı zamanda şehrin bir yurttaşındır (Sencer,1969:139)." Yani birey hem kamu topraklarının tasarruf sahibi hem de kendine ait bir toprak parçasının özel mülkiyet sahibidir.

4. Köleci Üretim Biçimi: Kölelik ilk sömürü şekli olarak kabul edilebilir bir sistemdir. Üretici güçlerin çoğalması, toplumsal işbölümünün ve değişimin gelişmesi, ilkel toplumdan köleliğe geçişin temelini hazırlamıştır. Bu değişim servet birikimine neden olmuş ve servet birikimi yapanlar ile yapmayanlar arasında derin bir fark yaratmıştır. Bu farklılık yoksul kesimi oluşturmuş ve yoksulluk ile yoksulların zenginlere olan borçlanma durumu, zengin kesimce kölelik adı altında kullanılmıştır. Üretim ilişkileri açısından şöyle açıklanabilir. Nasıl ki toprak, üretim için kullanılan araçlar bir mülkiyet unsuru içeriyorsa kölelerde zengin olan kesimin mülkiyetinde olmaktadır. Zamanla feodalizme zemin hazırlayan bir sisteme dönüşmüştür.

5. Germenik Üretim Biçimi: Burada da Antik üretim biçiminde görülen toprağın ortak ve özel mülkiyeti mevcuttur. Ancak ortak mülkiyet özel mülkiyeti destekler nitelikte ortaya çıkan otlak gibi alanlardan oluşmaktadır. Özgür bireylerden

oluşan topluluk, zamanla savaşımlardan ve talanlardan kendilerini koruyamayan krallıklar nedeniyle bağımsızlıklarını yitireceklerdir.

6. Feodal Üretim Biçimi: “Feodal sistemde, feodal mülkiyetin yanı sıra köylünün ve zanaatkârların kendi üretim araçları üzerinde ve kişisel emeklerin dayanan özel uğraşları üzerinde bireysel mülkiyete sahip oldukları görülür. Gerçekten feodal toplumda, köylülerin ve zanaatkârların kendilerine ait işletmeleri de vardır. Sert bir toprak parçasına sahiptir ve bu toprağın ürünleri, senyöre ödentisi ödendikten sonra kendi tasarrufundadır (Sencer,1969:149).” Burada dikkat çeken nokta serf yalnızca senyör için artık ürün üretmekle kalmaz kendisi için de bir birikim yapabilmektedir.

7. Kapitalist Üretim Biçimi: Bu sistemde, üretim ilişkilerinin temeli, kapitalistin üretim araçları üzerindeki mülkiyettir. Kapitalist üretim biçiminde bireysel olarak bağımlılıktan kurtulmuş olmakla birlikte üretim araçlarından yoksun oldukları için iş güçlerini satmak zorunda bulunan ve bu bakımdan kişisel olarak kapitalist mülkiyet konusu olmayan ücretli işçilerin varlığı söz konusudur. Kapitalist sınıflar aralarında çatışkın bir sınıf ilişkisi bulunan işçiler, üretim araçlarından yoksun bulduklarından, geçimlerini sürdürmek için zorla değil kendi istekleriyle çalışmak zorundadırlar (Sencer,1969:161).

Asya toplumları kabul edilmiş bu sürece uygun bir gelişme göstermez. Avrupa temelli bu süreç “İlkel-Antik-Köleci-Germenik-Feodal-Kapitalist” içerisinde Asyal toplumların nereye yerleştirileceği de ayrıca bir sorun teşkil ediyordu. Genelliği kabul edilen üretim biçimleri öncelikli bir feodalizme ulaşma ve kapitalizme dönüşme olarak kendini gerçekleştiriyordu. Asya toplumları ise bu feodalizmden yoksun ve kapitalizme dönüşmekte zorlanan bir yapı göstermektedir. Marx da bu farklılığı ve süreç karmaşasını Asya Tipi Üretim Tarzı’ nı ileri sürerek açıklamaya çalıştı. Toplumların üretim süreçlerini sınıflandırmak ve bu süreçleri birbirinden ayıran özellikleri belirleyip üretim aşamalarına ulaşmak için birçok çalışmada bulunulmuştur. Bu çalışmalar sırasında bazı düşünürlerce Batı’nın öne çıkarılması amacı karşı düşünürlerce de gerçekten Doğu toplumlarının çözümlenmesi için farklı bir sistem ihtiyacının gerekliliği ile böyle bir sistemin ve ayırımın olabileceği

düşüncesi, Asya toplumlarının üretim sürecinde Avrupa toplumları ile uyuşmayan bir farklılık şeklinde ortaya çıkmıştır.

Asya Tipi Üretim Tarzı, gezginci Doktor Bernier 'in Doğu'da yaptığı gözlem yazıları ve Marx ile Engels'in mektuplarında bahsi geçerek ilk doğusunu gerçekleştirdi. ATÜT kavramı ileri sürülmesine de Doğu toplumlarını içeren kimi araştırmalarda ATÜT 'ten önce de bu tipe yakın düşünceler farklı adlar altında telaffuz edilmiştir. Ancak üretim modeli olarak sistemli ve tutarlı bir açıklama ise ilk olarak Marx'ın Formen adlı yazısında görülmüştür.

Bernier, haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu' da ki bütün olayların temelini toprakta özel mülkiyetin yokluğunda aramalıdır. Bu Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır (Divitçioğlu,1981:17; Marx and Engels,1858:66). Marx'ın Engels'e yazdığı bu cümleler ile ayırmaya çalıştığı Doğu toplumlarında kilit nokta mülkiyetin şekli olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sözlerin devamını getirecek cevap ise şöyledir: “Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğu'nun siyasi ve dini bütün tarihi burada gizlidir. Fakat Doğuluların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin nedeni nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a ve Tataristan'dan ta yüksek Asya yaylalarına uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin olarak toprağın cinsidir. Buralarda yapay sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilayetin, ya da merkezi hükümetin görevidir (Divitçioğlu,1981:17; İbid,1853:16).” Ve bir diğer nokta coğrafi unsurların üretime etkisidir. Bu yazışma ile temeli mülkiyet ve mülkiyetin bağlı olduğu coğrafi koşullar üzerinde atılmıştır. Marx'ın konuyu aynı yıl tekrar ele aldığı New York Tribubune'e yazdığı makalede ana hatları ile çizilmeye çalışılıyor. “İklim ve bölgesel şartlar, kanal ve suyolları ile yapılan yapay sulama, Doğu tarımının temelidir. Mısır ve Hindistan da olduğu gibi, Mezopotamya ve İran' da sulama kanallarının yardımı ile su baskınları toprağı bereketlendirsın diye kullanılır. Suyu iktisadi ve ortaklaşa kullanma ihtiyacı uygarlığın geri ve arazinin çok geniş olduğu Doğu' da iradi birleşmelerden ziyade, merkezi hükümetin müdahalesini gerektirmektedir. Bütün Asya hükümetlerine düşen iktisadi görev kamu işleri (public works) yapmaktadır (Divitçioğlu,1981:19; Marx and Engels: The First Indian Wor of independence 1857-1859).” Ancak Marx Doğu Batı ayrımını yalnızca coğrafi

koşulların farklılığında değil de uygarlığın geri ve geniş toprakların da bir sonucudur. Ayrıca yine Doğu'da var olan sosyal durgunluğun da sürüp giden ortak mülkiyetin ve gelişmemiş bir sosyal işbölümünün sonucu olduğunu ileri sürer.

“Bu duruma göre, Marx’ın çözümlemesi temeli üzerinde Asya Tipi Üretim Biçiminin iki belirgin niteliği ortaya çıkmaktadır. Bunlar:

- a) Özellikle ekonominin iyi yürümesi için gerekli olan işleri yapmak veya (göçebe toplumlarda savaşları yönetmek, yağmaları örgütlemek) yerleşik toplumlarda kamu hizmetlerini gerçekleştirmek üzere toprak mülkiyetine sahip olan merkezi bir otoritenin varlığı,
- b) Tarım ve el sanatlarıyla küçük çapta uğraşan köy topluluklarına dayanan bir ekonominin veya çiftçilik ve zanaatkarlık şeklinde gelişmiş bir işbölümü ve bunun sonucu olarak kendini destekler ve artık değer üretimine geçmiş bir ekonominin varlığıdır (Sencer,1969:166).”

Asyalı toplumların incelenmesinde ilk adımı oluşturan mülkiyet unsuru çerçevesinde diğer sınırlar da mülkiyetsizliği destekler nitelikte oluşmaya başlamıştır. Özel mülkiyetin olmama nedenlerinin belirlenmesinde kullanılan coğrafi ve teknik şartlar ile birlikte yine özel mülkiyetin olmamasının getirdiği sonuçlar Asya Tipi Üretimi oluşturacaktır.

3.2. ATÜT’ ün Tanımlanması

ATÜT’ün ana hatları ile bir model olarak çizilmesi ve anlaşılması kolaylaştırması açısından temel unsurları ayrı alt başlıklar altında ancak birbiri ile ilişkileri göz ardı edilmeksizin açıklamayı uygun buluyorum.

▪ Coğrafi ve Teknik Alan

Ortaya atılan ilk tez özel mülkiyetin yokluğudur. Peki, bu özel mülkiyetin oluşamamasının belirleyici nedenleri nelerdir? Asya toplumlarının genelinde (bu ayrımı içine alanlar esas almak üzere) toprak çoktur ve kuraktır. Geniş toprakların da ekimi zordur. Topraklar üzerindeki zirai faaliyetinde düzenli olarak sürdürülmesi gereklidir. Kavram için sıkça adından söz ettiren Hindistan ve bununla birlikte Mısır, Mezopotamya ve İran gibi Doğu bölgelerinde iklim ve bölgesel şartlar tarımın

yapılabilmesi için sulama sistemine daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Toprağın verimli kullanılması için de sulama başta olmak üzere üretimin diğer gereklilikleri sağlanmalıdır. Bu durumu tek başına gerçekleştiremeyen bireyler bu ihtiyacı sağlayacak bir güce ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacı sağlayan kim ise onun himayesi/gücü altında toplanma mecburiyetinde kalırlar. Bu gereklilikleri gerçekleştiren devlet yapısı öne çıkar ve sulama ihtiyacı üzerinden su kemerleri, suyolları gibi yapıların inşa edilmesinde hem ortaklaşa yapım etrafında insanları toplar hem de bu yapıdan ortaklaşa yararlanma imkânı sunar. Sulama ihtiyacı üzerinden oluşan hâkimiyetin doğurduğu devlet mülkiyeti kabaca bu şekilde gerçekleşir. Tarımsal faaliyetin gerçekleştirilmesi için yalnızca sulama yeterli değildir. Tarım yapılacak araç-gereçler, tohum, üretilen ürünlerin taşınması için ulaşım şartları ve güvenlik hizmetleri gibi üretim faaliyetini doğrudan ve dolaylı biçimlerde etkileyecek unsurlar da vardır. Devlet, sulama imkânının yanında zirai faaliyetin sürdürülmesi için diğer gereklilikleri de sağlamak durumunda kalmaktadır. Unsurlar dikkate alındığında tarımsal üretim yapan köy topluluğunun öncelikli iktisadi bununla birlikte siyasi, toplumsal ve dini bir bağımlılığının oluşması söz konusudur. Bu bağımlılığının sahibi birlik –ki biz bunu devlet olarak alacağız- bunun karşılığını işlerliğinin devamı ile sürdürür.

▪ **Mülkiyet Esaslı Hukuki Alan ve Devlet**

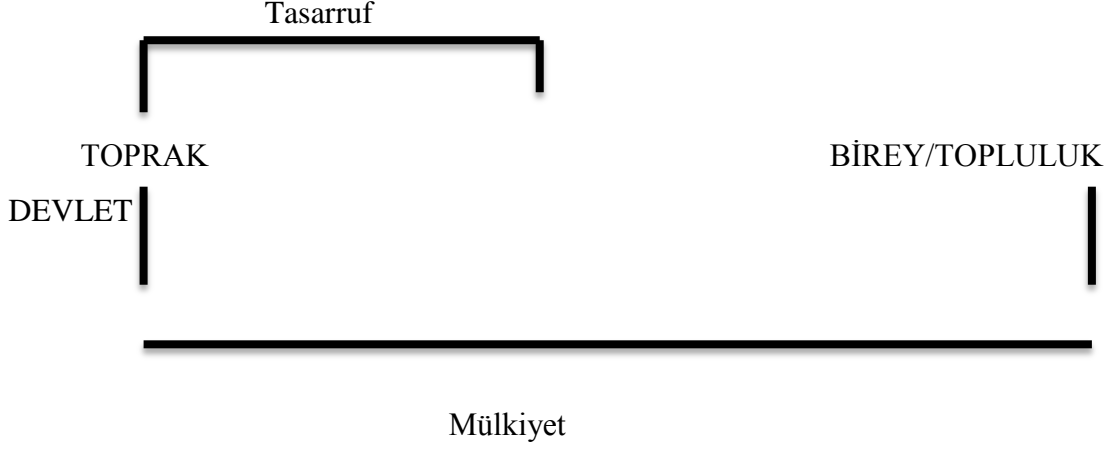
Toplumun temel üretim aracı başlıca topraktır. Asya tipi üretimin varsayıldığı toplumların gelişmişlik düzeyinde de üretim toprak üzerinden ve ona bağlı gerçekleşmektedir. Toprak üzerinde kurulan sistemin tanımlanması da bir ölçüde ekonomik tanımlama ile örtüşecektir. Üretimin sağlanması ve verim alınması için suyolları, kemerler yapan ve bunun yanında bir takım hizmetler sunan devlet oluşumu var. Devlet yaptığı bu işlerin getirisiyle birlikte elde ettiği hâkimiyeti sürdürmek isteyecektir. Tüm toprakların mülkiyet sahibi olarak yükselen bu güç tarım/üretim temelli kamu işleri ile sınırlanabilir mi? Marx kamu işlerinin ayrıntılarına girmemiştir. Bu üretim araçlarının sağlanması olabileceği gibi bir kamu hizmeti sayılabilecek güvenliğin sağlanması/ordu hizmetleri, sosyal hizmetler şeklinde de gerçekleşebilir. Divitçioğlu bunu destekleyen şu cümlesiyle bize öncülük yapabilir. “Marx’a göre, toprakları sulama zorunluluğu nasıl toprak mülkiyetsizliğini

doğuran bir etkense, ordu beslemek ve ona bağılı olarak ulaştırma şebekesini kurmakta başka bir etken olabilir (Divitçioğlu,1981:20).” Bu durumda bahsedilen kamu işlerini devletin yaptığı ve ya yapacağı hizmetler olarak genişletebilmek mümkündür.

Kamu işlerini yapan devlet gücü altında, bireyler ortaklaşa çalışma çevresinde birleşmektedir. Bu da devleti söz sahibi olmanın yanında mülk sahibi yapmaktadır. Devlet bu mülkün gereği olarak topluma yatırım yapar, toplumun birliğini ve güvenliğini sağlar. Bu büyüklükteki işlerin gerçekleşmesi için toplulukların çabasını ve üretim güçlerini bir ekonomik düzen altında toplayan merkezi bir yönetime ihtiyaç vardır. Gerekliliğin oluşturduğu bu devlet şekli ya da yönetim şekli farklılık gösterebilir. Bu mülk sahibinin seçimidir. Mülkiyet ve mülkiyetin karşılığı olarak tanımlanabilen bu ilişki, devlete tabi olmak dışında siyasi ya da iktisadi hiçbir baskıyı gerektirmemektedir. Devlet zaten burada üstün bir varlık olarak görülür. Bununla birlikte, toprakta özel mülkiyetin olmamasına rağmen toprağın özel ya da müşterek tasarruf hakkının kullanılışı söz konusu olmaktadır. Devlet bu toprakların yalnızca sahipliğini yapar ancak kullanımı konusunda bireylere mülk sahibi hissedecekleri ölçüde bir hak da tanır. Mülk sahibi devlet, toprağını kullandırma hususunda bireylere geniş haklar vermektedir. Devlet sağladığı imkânlar ile kişilerin toprağı ekip biçmesini sağlayıp, verimini artırır ancak kişilerin bu haklar dışında toprak üzerinde bir hâkimiyeti yoktur. Devlet mülkiyeti olduğu topraklar üzerinde kişilerin haklarını ve yapabileceklerini sınırlar.

Asya üretim tarzında, toprak, birey (ya da topluluk) ve devlet arasındaki mülkiyet ilişkilerinin niteliği şu şekilde de gösterilebilir:

Çizim-1: Asya Üretim Tarzında Toprak, Birey ve Devlet Arasındaki Mülkiyet İlişkilerinin Niteliği

Kaynak: Divitçioğlu, Sencer, 1981:22

Başlangıç olarak mülkiyeti devletin üstlenmesi ve bunun karşılığı ve sebebi olarak da kamu işlerini gerçekleştirmesi ön koşul olarak ATÜT' ün toplum üzerinde adından söz ettirir. Yani sosyal yatırımlar/kamu yatırımları ile gücünü pekiştiren bir devlet vardır.

▪ Ekonomik Alan

Azımsanmayacak bir ürün çıktısı sağlayan bu üretim sürecinin sonucunda bir ürün fazlasının oluşması muhtemeldir. Bunun yanında toplumlar tarım, el sanatları gibi iş bölümü gerektirecek işleri yaparlar, tarım dışındaki üretim süreçleri el atölyeleri gibi küçük birimlerde insan eli değerek gerçekleşir. Tarım üretimin büyük kısmını ailelerin tüketimine ayıran sistem diğer kısmı/artık-ürünü ise vergiler veya diğer yollar ile toprağın mülkiyetini elinde bulunduran devlete aktarır. Üretimde daha çok kullanım amacını öne çıkar ve bir meta üretiminin gelişmesine imkân oluşmaz. Özellikle artık ürünün devlete geçişi aynı vergi şeklinde gerçekleşiyorsa mübadele değeri için meta üretimi tamamen kısıtlanmış olmaktadır. Bu varsayımları Kapital'in şu bölümü ile doğrulamak mümkündür:

“Bugüne kadar hala süregelen bazı küçük ve eski Hint toplulukları, toprağın müşterek sahipliği, tarım ve el sanatlarının birlikte yapılması ve değişmeyen bir iş bölümü üzerine kurulmuşlardır. Yeni bir topluluk doğunca bu değişmez plan ve şema

örnek alınır. Binlerce dönümlük araziye kaplayan topluluklar bütün gerekli olanları üretebilecek toprak (compact) bir bütün oluşturur. Ürünün büyük bir kısmı (doğrudan doğruya) topluluğun ihtiyaçlarına tahsis edilir ve meta şeklini almaz. Bütün Hint topluluklarında üretim, metaların mübadelesi sonucunda ortaya çıkan bir işbölümünden bağımsızdır. Sadece artık, onun da ancak bir kısmı devlet eline geçtikten sonra meta olur. Zira bir miktarı hala eski devirlerin kalıntısı olarak aynı rant şeklindedir. Bu toplulukların biçimi Hindistan'ın farklı bölgelerine göre değişmektedir. (Bununla birlikte) en basit yapıdaki (şekildeki) toplulukların hepsinde toprak müştereken sürülür ve ürün aralarında bölüşülür. Yün eğirmek ve kumaş dokumak her ailede yardımcı bir sanayidir (Divitçioğlu,1981:22-23; Marx, Capital C.I:357).” Toprağın ortaklaşa kullanımı, tarım ve el sanayiine bağlı diğer işlerinde birlikte yapılması sonucunu doğurur. Aralarında iş bölümünü geliştiren bu yapı üretimin bir kısmını kendine ayırır diğer kısmı üzerinde söz sahibi olmaksızın devlet gücüne aktarır. Basitçe bu süreç sürekli olarak kendini tekrarlayarak varlığını bozulmadan sürdürür. Bu düzene karşı kendi içinde bir bozucu unsurun oluşmaması, artı ürünün aktarıldığı gücün kullanımında toplumu dolaylı yoldan da olsa belirli bir seviyede tatmin edilmesidir. Kişiler de devlete karşı sorumluluklarının bu yaşam tarzı karşılığında hakkını vermektedir.

Bu sosyal düzenin uzun zaman kendini değiştirmemesinin nedeni “Şu iki durum – Hintlerin, bir yandan bütün Doğu halkları gibi, tarım ve ticaretlerinin baş koşulu olan büyük kamu işlerini merkezi hükümete bırakmaları, öte yandan ülke üzerine yayılmaları ve tarım ve zanaatkârlığın aile çapındaki birliğiyle küçük merkezlerde toplanmaları –işte bu iki durum, uzak çağlardan beri, bu küçük birliklere bağımsız bir örgüt ve ayrı bir hayat sağlayan ve ‘köy sistemi’ denilen özel görünüşler taşıyan bir sosyal sistem meydana getirmiştir. Bu aile toplulukları, kendini destekleme gücünü veren el dokumacılığı, el iplikçiliği ve kola dayanan tarımın özel bir bileşimi şeklinde ev endüstrisine dayanıştır (Sencer,1969:24).” Sosyal fonksiyonun desteklediği bu devletin siyasal gücü, kendisinden beklenen bu sosyal fonksiyonları (kamu yatırımlarını) gerçekleştirdiği ölçüde devamlılık sağlar.

“Halk, küçük köy toplulukları birliği halinde bölünmüştür. Aralarında hemen hemen ya da hiçbir iktisadi bağ yoktur. Çünkü her piyasa kendine yeter, kendi

ihtiyacı olanı üretir. Değişik komşu piyasalarının ürünleri birbirinin aynıdır. Bundan dolayı, aralarında mübadele olanağı azdır. Küçük topluluklar halinde birleşen halkın aynı iktisadi menfaatleri olsa bile, müşterek menfaatleri olamaz. Sadece onlarla ilgisi olmayan bir yabancı gibi karşılımlarına çıkan devlet gücü sürgit onları sömürür. Bu (olay) milletin kalımının bir şartıdır (Divitçioğlu,1981:25-26; Engels,1966:224).” Asyalı toplumların iktisadi durumu bir millet/köy topluluğu yaratmıştır.

Asya tipi üretimde ihtiyaca yetecek kadar üretimden daha gelişmiş bir ürün çıktısı mevcuttur. Toplum ister istemez büyük toprak parçaları üzerinde yaptıkları tarımsal faaliyetlerden fazla verim alırlar. Kendini destekler bu köy birimlerinin üretimin sonucunda kendi ihtiyaçlarının üzerinde kalan artık ürünü devlete aktarır. Yani üretimin bir kısmını doğrudan kullanan halk diğer kısmını devletin tercih edeceği düzeneğe uygun olarak elinden çıkartır. Bu vergi, haraç... Vb. yöntemlerden biri uygulanarak sağlanır. “Topluluğun artık-emeğinin bir kısmı, en sonunda kişisel bir varlık kazanan üstün topluluğa aittir. Ve bu artık-emek aynı zamanda hem bir karşılıksız vergi, hem de birliği kutsamak için, kabilenin gerçek despotunu veya muhayyel temsilcisi olan Tanrı’yı kutsamak için yapılan ortak çalışmalar şeklinde kendisini gösterir (Godelier,1966:21-22).” Ancak devlet elde edilen artık ürünün tamamını kamu için mi kullanmaktadır? Kamu işlerini yerine getirilmesinde ölçü nedir? Kamu hizmetinde arta kalan kısmı devlet kullanımında özgür müdür?

“Herhangi bir toplumsal üretim şeklinin mevcut olduğunu kabul edelim. (İlkel Hint topluluğu, Peru’da fevkalade gelişmiş olan Komünizm). Burada emeğin bir kısmının yarattığı ürün, üreticiler ve aileleri tarafından doğrudan doğruya tüketilir. (üretilen tüketimin dışında kalan kısmı). Emeğin artık-emek halindeki diğer kısmı, bu artık-ürünün nasıl dağıtıldığına ve toplumsal ihtiyaçları temsil eden fonksiyonun kimin olduğunda bakılmadan, genel toplumsal ihtiyaçları temsil eden fonksiyonun kimin olduğuna bakılmadan, genel toplumsal ihtiyaçlara tahsis edilir (Divitçioğlu,1981:26-27; Marx,1964:70).” Tam anlamıyla bir özgürlük olduğu savunulamaz. Üretilen ürünün toplum ve devlet arasında paylaşıldığı varsayımında hem fikir olduğumuz bölümde, bölüşümün yanında değinilen bir diğer nokta ise devletin kamu işlerini toplumun geneline yapmakla yükümlü olmasıdır. Devletin mülk sahibi olma gücünü sağlayan bu düzenleyici ve birçok alanda yatırımları ile

gösterdiği sosyal devlet özelliği, bunu sağlayan devlete bir minnet duygusu ile yaklaşarak sessiz kalma sonucunu doğurur. Öncelikle artı ürün üzerine kurulan sistemin işlerliğini sağlamak gibi bir görevi yerine getirdikten sonra kalanın kullanımını üzerinde tam bir serbesti görülmektedir. Devletin kararlarını bağlayıcı kılan etkenlerin var olması onun artık ürün kullanımında tamamı ile serbest olmadığı sonucunu doğurur.

Bir diğer hususa gelmek gerekirse, evet artık ürün devlete geçmektedir ancak bu geçiş nasıl sağlanmaktadır?

Marx'ın 10 Haziran 1853' de The British Rule in India (Hindistan'da İngiliz Yönetimi) adlı makalesinde: “ Bilinmeyen çağlardan beri Asya'da üç hükümet kolu vardır: a) Maliye veya iç talan, b) Savaş veya dış talan ve son olarak c) Kamu hizmetleri kolu. İklim ve coğrafi koşulları, özellikle Sahra'dan, Arabistan, İran ve Tataristan yoluyla Asya'nın en yüksek yaylalarına kadar uzanan geniş çöl bölgeleri, kanal ve su işleriyle ilgili suni sulamayı Doğu tarımının temeli haline getirmiştir. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi Mezopotamya ve İran'da toprağı verimleştirmek için su baskınları yoluna başvurulur, sulama kanallarını beslemek konusunda yüksek seviyeden yararlanır. Batı'da Flandr ve İtalya'da olduğu gibi, girişkenleri kendi istekleriyle birlikte kurmaya sürükleyen, suyun ekonomik olarak ve ortaklaşa kullanılması zorunluluğu, bu çeşit birliklerin kurulması için uygarlığın düşük düzeyde ve toprakların alanca çok geniş olduğu Doğu'da, merkezi bir hükümet gücünün müdahalesini gerektirmiştir. Bu yüzden bütün Asya hükümetlerine bir ekonomik fonksiyon yüklenmiştir. Kamu hizmetlerini yerine getirme görevi... Bir merkezi hükümete bağlı olan ve sulama ve drenajın ihmaliyle hemen bozulan bu suni verimlileştirme, şu garip olayı açıklamaktadır: Bir zamanlar parlak bir şekilde değerlendirilmiş olan Palmira, Petra, Yemen sıkıntıları ve geniş Mısır, İran ve Hindistan bölgeleri, bugün kurumuş ve çöl haline gelmiştir. Bu olay, aynı zamanda, tek bir savaşın bir ülkeyi nasıl yüzyıllar boyunca boş ve bütün uygarlığından yoksun bırakmaya yeterli olduğunu da açıklar (Sencer,1969:164-165).”

Devletin artık ürünü alış şekli iki türdür: İç talan ve Dış talan. İç talan, yağma şeklinde ganimet olacağı gibi aslen vergi şeklindedir. Asya'da olduğu gibi, üreticilerin özel toprak sahipleri karşı karşıya gelmedikleri... toprak sahibi ve

hükümdar olan devlete tabi oldukları vakit, rant vergi ile aynıdır ya da başka bir deyişle toprak rantı şeklinde farklı bir vergi yoktur (Divitçioğlu,1981:27-28). Topluluğun kendi yararına yaptığı ortak üretime aynı zamanda devlet adına yapılan bir üretim de eklenir. Devlet tarafından alınan vergi dolaylı olarak toprak rantı vergisine dönüşür. Asya devletlerinde iki türlü gelir kalemi oluşmaktadır. Bunlardan biri toprağı kullandırma sonucu aldığı aynı artık-ürün vergileri ve savaşlarla elde edilen ganimetlerdir. Bu da bahsi geçen iç talan ve dış talandır. Asya tipi üretim de ayrıca bir toprak rantı vergisi yoktur. Toprak rantı vergilerin temelidir ve toprağın genel ya da özel kullanılması sonucu toprağın asıl sahibine kira yerine vergi verilir. Asyal devletler tamamen bu iki vergi gelirine bağlı değildir. Bu yalnızca üretim tarzının ayırt edilmesinde öncüdür ve bu nedenle üzerinde durulmaktadır.

▪ Sosyal Alan

“Eski Hint topluluğunda olsun, Peru İnka devletinde olsun, ilkel topluluk müşterek mülkiyet esasına dayandığından (toplumu teşkil eden bireylerin) karşılıklı bağımsızlık durumu ortaya çıkamaz (Divitçioğlu,1981:28-29; Marx, Capital C. I:87)” Bireyin bağımsız olarak ortaya çıkamamasında ana neden olarak ortak mülkiyetin yalnızca kullanım değeri için üretime izin vermesidir.

İnsanlık varlığı, tarihler boyunca farklı farklı şekillerde biçimlendirilmiştir. İnsanların yaşam şekilleri bu süreçte üretim biçimleri ile doğrudan ilgili bulunmaktadır. Üretim biçimleri yaşam biçimlerini şekillendirerek insanların düşünce yapısına dâhil olup toplumsal ve siyasal ortama etki ederler. Bireyler ürettikleri ürünün ihtiyaç fazlası kısmının kullanımında serbest değilse onu kullanamıyor ya da kullanımından bir ek fayda sağlayamıyorsa üretim sürecine de ürüne de yabancılaşır. Çünkü yabancılaşma dediğimiz, zamanla bireyin ürettiği ya da oluşturduğu şeye yabancı kalıp onun etki alanına girdiği durum, mülkiyet unsurunun kullanımı ile şekillenir. Özel mülkiyet bu durumun –aracın amaca dönüşümünün- kendini rahatlıkla göstereceği bir ortamı sağlar. Asya tipi üretimde kişiler mülk sahibi değildir ve mülk sahibinin tasarruf izni ile üretim yaparlar bu üretimin fazlasını da yine mülk sahibine verirler. Bu durumda kişilerin ihtiyaç fazlası üzerinde bir söz hakkı yoktur bu da kişinin ürettiği ile ilişkisinde yalnızca ihtiyacı kadar ilgilenmesine neden olur. Bireyler birikim yapamazlar, fazla ürün ile bir ticari

piyasaya katılamazlar. Yeni katılan boş topraklar anında yeni topluluklara bölünerek değerlendirilir. Aslında bir bütünü oluşturan devletin tüm toprak parçalarında toplumun ekonomik unsurlarının temel yapısı, siyasal gelişmelerin dışında kalarak kendini değiştirmez. Üretim sistemi hiç sekteye uğramadan aynı şekilde kendini sürdürür. Bu da içsel dinamizmin eksik kalmasına neden olur.

1853'de Engels' in Marx'a yazdığı mektupta durağanlık sebepleri şöyle açıklanmaktadır:

“Siyasi alandaki bütün maksatsız hareketlere rağmen Asya'nın bu kısmında duraklama birbirine bağlı iki durum ile açıklanabilir: 1) Kamu işleri merkezi hükümetin görevidir; 2) Bütün koca imparatorluk içinde birkaç büyük şehri hesaba katmazsak, tamamen aynı örgüte sahip ve kendi başlarına bir dünya kurmuş köyler vardır. Durağanlık hakkındaki Marx'ın fikirleri de Engels' in dışına çıkmamaktadır: “Kendilerini sürekli olarak aynı şekilde yeniden üreten bu toplulukların üretim örgütlerinin basitliği, tesadüfen yıkıldıkları vakit tekrar su üstüne çıkışları, Asya topluluklarının esrarının anahtarıdır. Asya devletlerinin devamlı yıkılışı ve kuruluşları, hanedan değiştirmeleri (söylenenlerle) tezat halinde gözükabilir. Bu toplumların iktisadi yapısı, siyasi havadaki fırtına bulutları ile sarsılmamaktadır (Divitçioğlu,1981:33; Marx, C. I:358).”

Devletin kamu işlerini üstlenmesi ve küçük köy ekonomileri Asya toplumlarının duraklama nedenidir. Yaratılan artık ürünün devletin tüketimine bırakılması da var olan ekonomisinin gelişmesini önlemektedir. Bireyler nakit birikimi yapamadıkları için ihtiyaç dışında bir alana yönelmeyi düşünememişlerdir. Yine nakit birikimi yapabilen kesimde devlete yakındır ve bu da ancak sınırlı sayıda şehrin ekonomisini canlandırmaya yetebilmiştir. Ancak ekonominin genelinde etkiye sebep olacak kadar büyük değildir.

Pre Capitalist'te ise şu şekilde açıklanmaktadır:

“Kendi yapısından dolayı Asya şekli hayat daha dayanıklı ve daha uzun ömürlüdür. Birey topluluktan bağımsız değildir. (Toplum) kendini destekler. Tarım ile el sanayi arasında birlik vardır. (Hindistan'da) köy topluluğunun iktisadi temelleri... bozulmuş olsa bile, en kötü tarafları, yani toplumun tek biçim ve

birbirinden ayrılmış hücreler halinde çözülüşü, onların yaşarlığını devam ettirir (Divitçioğlu,1981:33-34).” İşte Asya üretim tarzının dayanıklılığı iç bünyesine bağlıdır. Bu durağan hal sürekli değildir ve değişme gösterir. Kısmi olarak ortaya çıkan ticaretin bozucu etkisi sistemin içinde üretim ilişkilerine bağlıdır. Ticaret üretim tarzı üzerinde bozucu etkiye neden olabilir ancak bunun için sistemin dayanıklılığı ve ticaretin de gücü önemlidir. “Ticaretin, eski üretim tarzının ne dereceye kadar çözücü olduğu, onun iç bünyesine ve sağlamlığına bağlıdır. Bu çözülüş sürecinin onu nereye götüreceği, hangi tarzın eskisinin yerini alacağı eski üretim tarzının özelliğine bağlıdır (Divitçioğlu,1981:34; Marx,C.-III:326).”

Hâkim üretim kullanım değeri şeklidir. Bunun yanında bireyler fazla kullanım değerini paraya çevirebilir. Devlet ise lüks tüketim harcamaları yapabilir. Marx’ın Kapital’de “devlet... tüketilen zenginliği ve lüksü temsil eder (Divitçioğlu,1981:27) ifadesi devletin bu harcamalarını meşru kılmaktadır. “Böylece toplumda değişim değeri için üretim uyanır. Ticaret, tefecilik... gibi kendini destekler köy ekonomilerinin dışında faaliyetler oluşur. Ancak bu hâkim üretimi değiştirecek yeterlilikte değildir. Ticaretin gelişmesi, yargısal olarak sanayiinin meydana çıkmasına yol açar. Bu sanayi, küçük sanatlar ya da el sanayi halindedir ve esnaf toplulukları, kastlar ve loncalar şeklinde örgütlenmiştir. Bununla birlikte, küçük sanatların meydana gelişi ile genişlik kazanan mübadele ve ticaretin, yeni üretim dallarının kurulmasına ve kurulmuş olanlar da var olan sanayiinin gelişmesine sebep olamaz. Ticaret ve mübadele ancak, verilmiş talebe göre, yerleşmiş olan sanayi dallarını bir araya getirir. Toplumun kapitalizm öncesi aşamasında ticaret sanayii gütmektedir. Ticaret, talebe göre ayarlanmış sanayi dallarında üretim faaliyetlerinin kamçılar. Üretim sürecinin ticareti kamçılması söz konusu olamaz (Divitçioğlu,1981:30).” O halde üreticilerin fazla kullanma değerlerini paraya çevirmeleri ve devleti temsil eden sınıfın tüketim harcamaları değişim değeri için mal üretimini uyandırmışsa da, sınırlı bir talep piyasası koşulları ticaret ve küçük endüstri gelişmemiş ve bu da egemen üretim biçimini değiştirmemiştir.

Bu bakımdan Asya toplumları çözülme ve evrime en çok direnen toplumlardır. Gerçekten Marx’a göre, “Asya biçimi, zorunlu olarak en uzun yaşayabilen ve en çok direnen biçimdir. Bu, üzerine dayandığı temel ilkedden ötürüdür, yani bireyin

topluluktan bağımsız olamaması, üretim devrinin kendine yeter oluşu, tarımın ve zanaatkârlığın birliği vb. yüzündendir. Bireyin toplulukla ilişkilerini değiştirmesi, topluluğun ve onun ekonomik öncülerinin değiştirilmesi ve çürütülmesi anlamına gelir (Sencer,1969:171).” Asya Tipi Üretim Biçiminin dayanıklılığı ve sürekliliği işte bu içyapıdan doğmaktadır. Bununla birlikte Marx’a göre ticaretin çözücü etkisi kesin ve belirli değildir. Gerçekten bu, üretim biçiminin içyapısına ve sağlamlığına bağlıdır. Bu bakımdan, sistemin iç dinamiğinin Doğu toplumlarındaki sonuçları belirsizdir ve üretim biçiminin değişmesinde önemli bir rolü olmadığı söylenebilir. Bu sistemin değişmesi yalnızca dış etkenlerin sonucudur. Hindistan’ın el tezgâhı ekonomisini yıkarak ekonomisindeki tarım ve imalat endüstrisi arasındaki birliği İngiliz buharı yıkmıştır. Bu çözümleme ile “sistemin dış dinamiği, yani kapitalizmin etkisi iki yönde belirlemiştir: Biri, Asya hükümetlerinin yerine getirdiği kamu hizmetlerinin sömürge yönetimi tarafından ihmal edilmesiyle tarımın bozulması, ikincisi ve en önemlisi, buharlı endüstri ürünlerinin etkisiyle zanaatkârlığın çökerek köy topluluklarının kendine yeterli ekonomisinin yıkılmasıdır. Başka bir deyimle, Asya toplumlarına kapitalist üretim güçlerinin ve değişim ilişkilerinin girmesi, kendi kendine yeter köy ekonomilerinin, yani Asya Tipi Üretim Biçiminin bozulmasına yol açmıştır (Sencer,1969:173-175).”

Toplum, tarım ya da zanaat olsun devlet ya da devletin memurları aracılığıyla yine devlet adına sömürülmektedir. Bu sömürü bireysel değildir. “Angarya kolektif, toprak geliri de vergi ile karışık bir halde bulunmakta ve her ikisi de bir memur tarafından kendi adına değil, üstün topluluktaki fonksiyonu adına istenmektedir. Kendi topluluğunun içinde özgür bir insan olan birey, bu özgürlük ve topluluk tarafından devlete ve despota karşı korunmamaktadır (Godelier,1966:23).” O halde, bireyin, topluluk karşısında bağımsızlığa sahip olmadığı bu sistem bir kölelik sistemidir. Bununla birlikte, bu kölelik, “Avrupa’nın koşullarına özgü” olan ve “emekçinin kendisinin, bir başka bireyin ya da topluluğun doğal üretim koşulları arasında belirlediği kölelik, serflik” vb. den farklıdır. Bu bir “genel kölelik” tir. Başka bir deyimle, “birey, toprağın mülkiyetini değil ancak tasarrufunu elinde bulundurduğundan, özce kendisi de mülkiyettir, topluluk birliğinin temsilcisinin kölesidir.” Demek ki, bu genel kölelik Avrupa köleliğinden temelce farklıdır. Bu

kölelik, bireyin başka bireye kişisel bağımlılığı şeklinde değil, otoritesini fonksiyonundan alan bir üstün birliğe bağımlı oluşu şeklindedir (Sencer,1969:172).

Asya üretim tarzında köy ve kırsal arasındaki farkın çok az olduğu ticaretin az gelişmişliğinin sonucunda oluşmaktadır. Divitçioğlu'nun da yer verdiği Marx'ın “Asya'nın tarihi bir bakıma kasaba ve kırsal farklılaşmamış birliğidir. Büyük şehir... sultanın sahasıdır ve gerçek iktisadi bünyeye yamanmıştır.” Sözleri kent ve kırsal arasındaki bu ilişkide vardığımız sonucun çıkış noktasıdır. “Gerçek anlamı ile şehirler, mevkilerinin özellikle dış ticarete elverişli olduğu ya da devlet başkanı ve eyalet valilerinin gelirlerini (artık-ürün) emek ile mübadele ettikleri... Köylerin yanı sıra başından ortaya çıkar (Divitçioğlu,1981:31; İbid,1853:71).” O zaman burada ticaret ile uğraşan kesim devleti temsil edenlerdir. Kırsal da yaratılan artık-ürün devletin temsil hakkı sunduğu kişilerce alınır, bu da onlar aracılığı ile ticaretin ve şehirlerin gelişmesinin önünü açar. Demek ki Asya tipi üretimin iki kolu vardır: Biri kendini destekler köy topluluklarından oluşan kırsal kesimi, diğeri de devleti temsil edenlerden oluşan kent kesimidir.

Marx'a göre bu ülkelerde, “... fazla kullanma değeri paraya çevrilir. Böylece altın ve gümüş gösteriş ve zenginliğin toplumsal bir ifadesi olur. Gömülemenin ilkel şekli, geleneksel üretim tarzının sabit ve sınırlı ev ihtiyaçlarını karşıladığı topluluklarda sürüp gider (Divitçioğlu,1981:32; Marx,C.I:131).” Sistemde paraya, gelişmiş ticaret ve meta üretimi olmadığı için gerek duyulmaz. Bir kazanç unsuru değil de gömülemenin temel unsuru olan güven duygusu da kişileri gömülemeye itmektedir. Ancak Asya toplumlarında gözükten aşırı gömüleme hastalığının Asya halklarının psikolojik tutumu ile ilgili olmadığı varsayılır. Ekonomide ihtiyaçlar belli ve sınırlı, ekonomi kendini destekler, ticaret gelişmemiş olduğundan eldeki altın ve gümüş meta satın almak için kullanılmaz bu nedenle de dolaşıma katılmaz. Para dolaşımının gelişmesi, kendini destekler köy ekonomisinden çıkarak piyasa ekonomisine dönüşüm ile mümkündür.

“Bütün kapitalizm öncesi üretim tarzlarında tefecilik (mevcut) mülkiyet şekillerini yıkıp çözdüğü sürece devrimci etkisini gösterir (Sencer,1969:35).” Dışsal dinamizm ATÜT' ü asıl değişime uğratacağı varsayılan unsurdur. Kapitalizmin Asya

Tipi Üretim üzerinde darbesine bir örnek teşkil eden İngiltere'nin Hindistan üzerindeki etkisidir.

Hindistan için:

“İngiltere Hindistan da iki işi birden başardı: Birisi yıkıcı, öteki yapıcı; eski Asya toplumunun tahribi ve Asya’da Batı toplumunun maddi temellerinin atılışı” Bu bozuluş süreci yani (bir üretim tarzının çıkışı diğerinin yok oluşu) şöyle gerçekleşir:

“Bu küçük tek biçim toplumsal örgüt şekli, büyük ölçüde çözülmüş ve çözülmektedir. Sebebi ne İngiliz vergi sistemindeki şiddet, ne de İngiliz askeridir. Bunun sebebi, İngiliz buharı ve serbest mübadeledir. (Hindistan’da) aile toplulukları kendilerine has yerli sanayi (el tezgâhları) ile tarım (çift sürme) arasındaki birliğe dayanmaktaydılar (Divitçioğlu,1981:36; Ibid,1853:19).” “Bu onlara kendilerine yeter bir özellik vermekteydi. İngiliz müdahalesi küçük yarı-barbar, uygar-olmayan toplulukları çözüp iktisadi temellerini yıktı ve doğrusunu söylemek gerekirse, Asya’da ilk defa işitilen toplumsal devrime neden oldu (Divitçioğlu,1981:36; Marx,C.III:328).” “İngilizler, Hindistan’ da hükümdar ve toprak sahibi olarak küçük toplulukları yıkmak için siyasi ve iktisadi güçlerini kullanmakta gecikmediler. İngiliz ticareti bu topluluklar üzerinde devrimci bir etki yaptı ve malların ucuz fiyatı (Hintlilerin) eğirme ve dokuma sanayilerin –ki bunlar tarım ve sanayi üretiminin birleştirdiği etkenler idi- paramparça etti (Divitçioğlu,1981:37).”

Bu tahlilde kapitalizm Asya tipi üretimi yavaş yavaş ortadan kaldırmakta ve mülkiyet ilişkilerini de değiştirmektedir. Bunu önce üretim gücündeki değişme ile başlatmıştır.

Her durumda, tarihi komünün (özel mülkiyete) doğru gelişeceği söylenebilir mi? Kendi yapıcı şekli şu almaşığı da kabul ettirebilir: Kapsadığı özel mülkiyet ögesine baskın çıkabileceği gibi, aksi de olabilir. Her şey içinde bulunan tarihi ortama bağlıdır. İki çözüm de priori mümkündür. Ama bunlardan birinin gerçekleşmesi için gerekli tarihi ortam öbürü için gerekli şartlardan tamamen farklıdır. Asyal üretimin tarihsel gereklilikleri kapitalist üretime de gidebilir, sosyalist üretime de. Bu Marx’ a göre yaşanan toplumsal ortama bağlıdır (Divitçioğlu,1981:38; Marx,1964,V. Zassoulitah’e Mektup).”

Buraya kadar yerleşik bir toplum üzerinde olduğu varsayılan ATÜT'e değinildi. Ancak "göçebe kabile toplumlarında, komunal toprak mülkiyetinin temeli, tarımın örgütlenmesi değil, bir yandan yine coğrafya koşullarından ötürü stepler insan emeğiyle değerlendirilemediği, yani artan nüfusun yoğunlaşmasına elverişli olmadığından beslenme sorununun suni ve geçici bir şekilde çözümü yolunda başvurulmuş savaş ve yağma akınlarının düzenlenmesi için duyulan örgütlenme ihtiyacıdır. Bu örgütlenmeyi sağlayan merkezi birlik fonksiyonuyla edindiği otoriteyle toprak mülkiyetini elinde bulundurur. Bu bakımdan bu kategoriye "Göçebe ATÜB" denilebilir. (Sencer,1969:190) Yerleşik bir toplumda varlığından söz ettirebildiği gibi aynı özellikleri bir göçebe toplum üzerinde de görebiliriz. Ayrıca Divitçioğlu, ATÜT'ün zamanla dış etkiler ve kapitalizm darbesi altında kendine has bir başka bir biçime dönüşmesini tanımladığı Bozuk ATÜT varsayımı da bulunmaktadır. Ayrıntılı bir şekilde altını doldurmadığı için yalnızca kavram olarak belirtmeyi yeterli buluyorum.

Asya Tipi Üretim Tarzı kurucu öğeleri olduğu varsayılan teoriler çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Az çok bir model olarak sınırları çizilerek bir toplum üzerinde uygulanabilecek bir ayrıntıya girilmiştir. Anlattığımız bu bilgiler ışığında da ATÜT ile ilgili şu sonuçlara ulaşmamamız mümkündür:

Mülkiyet; bir devlet gücü altında ortaya çıkar. Bireylerin üretim araçları ya da dönem için konuşmak gerekirse toprak üzerinde söz hakkı yoktur. Yalnızca tasarruf hakkı istisnası gösterir. Toprağı ekip biçebilir, şartlar çerçevesinde terk edebilir, tasarruf hakkını miras olarak dahi bırakabilir ancak bunlar dışında toprak mülkiyeti anlamında bir hak söz konusu değildir.

Artık-Ürün; büyük toprak parçaları üzerinde büyük miktarda bir üretim faaliyeti sürdürülmektedir. Üretim çıktısından öncelikli olarak toplumun ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanır ve bu kısım ayrılır. Kalan kısım üzerinde söz hakkı devlete aittir. Bu artık- ürün doğrudan ya da devletin uygun gördüğü vergi gibi düzenekler ile devlete aktarılır. Devlet artık ürünün kullanımında toplum için yapmakla yükümlü olduğu görevleri yerine getirdiği ölçüde serbestiye sahiptir.

Kamu İşleri; devlet mülkiyet ve artık ürünün karşılığı olarak, toplum geneline sağlamakla yükümlü olduğu kamusal yatırımların sorumluluğu altındadır. Bu kamu

işleri, üretimin devamının sağlanması için sulama, su kemerleri gibi üretimle ilgili olabileceği gibi yine toplumu ilgilendiren ordu beslenmesi, yol/ulaşım kanalları sağlanması, vakıfların kurulması gibi diğer toplumsal alanlarda da olabilmektedir. Üretim temelde tarıma bağlı olduğu için doğrudan ilişki kurulan üretim ile ilgili kamu yatırımları olmuştur. Eğer bu artık ürünün karşılığı olarak yine diğer kamu işleri de yapılıyorsa aynı sistemin varlığını gözlemek mümkündür. Ayrıca devlet bu kamu işlerini, mülkiyetin ve gücünün devamını sağlamak için de yapmak zorundadır. Bu toplumlarda devletin ulu, birleştirici bir durumu vardır. Her şey devletten beklenir. Devlette bu kadar işi yapabilmek için bir sisteme ihtiyaç duymaktadır. Köy toplulukları devletle özdeşleşen bir alanda kendini gösterir.

Coğrafi şartlar; iklim, doğa şartları, toprakların geniş olması despot bir devlet gücünün ortaya çıkmasını sağlayabilir. Büyük toprakların işlenmesi için gerekli olan araçlar sağlanmalı, toplumun toprağı işlemesi için yerleştirilmesi ve üretimin yanında toplumsal dirlikte sürekliliğinin sağlanması birleştirici bir oluşumun yapabileceği büyüklükte işlerdir.

Sömürü; vardır, devlet dediğimiz despot güç tarafından yapılır ancak basit bir şekilde ve az miktarda gerçekleşir. Bu basitlik zaten üretimin büyük kısmının toplum ihtiyaçlarına ayrılıp Kapitalist anlamda bir birikimin oluşturulamamasından ileri gelir.

İçsel dinamizm; köy üretimi şekli ve el gücüne dayanan diğer üretim alanlarının yetersizliği kendini tekrarlar bir yapı çizer. Bu sistemde değişimin işgal, yağma gibi dış etkenlerle sağlanacağı varsayılır.

Sınıf yapısı; sınıfları belirleyen temel etmen üretim araçları karşısında mülkiyet ilişkileridir. Devlet üretim araçlarının mülk sahibi olarak ortaya çıktığı için Batılı anlamda bir sınıf ayrımı yoktur. Bireyler kişiliklerini koruyamayacağı bir sınıf baskısı ile karşı karşıya kalmaz. Ancak toplum içinde devlet/yönetenler ve bunların araçları ile oluşan üretici kesimin dışında da bir topluluk oluşur. Bu aracı kısımda devletin sömürsünden şahsi olarak yararlanmaz. Yani kısaca yöneten-yönetilen ayrımı oluşmaktadır.

Genel kölelik; az miktarda da olsa bir sömürünün gerçekleşmesi nedeniyle kölelik, kendine bu sistemde de yer bulmuştur. Burada toplumun bireysel olarak değil de kolektif olarak sömürülmesi mevcut olduğu için bu bir genel köleliktir.

Meta üretimi; üretim önceliği toplumsal ihtiyaçlara ayrılmıştır. Kalan kısım üzerinde söz sahibi olmadığı ve artık ürünü alan devlet bu üretimi teşvik etmediğinden gelişmemiştir. Bireyler üzerinde söz sahibi olamadıkları artık ürün nedeniyle piyasaya katılamazlar ve meta üretimine gerek duymazlar.

Ticaret; meta üretimi az olduğu için bir kapitalist birikim oluşmaz, ticarete kamçılanmaz. Toplum içinde yalnızca ziraat ve zanaat ayrımı vardır. Yine de ihtiyaç fazlası ve devletin kullanımı ile bir birikim söz konusu olsa da bu ticareti sistem üzerinde bir etki yaratacak kadar geliştirmez.

Ara sınıf; devlet ile kırsal taban arasında boşluk vardır. Bu boşluk devlet otoritesini sınırlayacak bir yapının oluşumunu engeller.

Para; çok fazla ihtiyaç duyulmadığından varlığı önemsenmemiştir. Canlı ticaret merkezleri büyük şehirlerdir ve bu şehirlerde hükümete yakın kişilerin alanlarıdır. Toplumun geneline yayılan bir tüketim alışkanlığı yoktur. Para kullanımı toplumun genelinde yaygınlaşmamıştır. Bazı vergiler aynı ödenebilmektedir. Kişilerin ekonomik ilişkilerini yalnızca para ile çözmedikleri bir piyasa sistemi vardır.

Faiz; kapital anlamda birikimi teşvik eden sistemdir. ATÜT için zaten bir servet birikiminin çok düşük olduğu varsayımı altında bu kadar bir birikimle faiz sisteminin işlerliği tartışılabilir.

Gömüleme; gerek güvenlik duygusu gibi psikolojik etken gerekse nakit birikimin oluşmaması ve zenginliğin sembolü olarak altın, gümüş gibi değerli madenlerin kullanılması nedeniyle Asya toplumlarında oldukça yaygındır.

Bireyin özgürlüğü; topluluk hayatının çizdiği çerçeveler içinde özgürdür. Birey bir üretim aracı değildir. Yine de bu özgürlük vergi, angarya, mülksüzleşmek, devlet ve devletin temsilcilerine bağımlı olmak gibi unsurlara karşı kullanılamamaktadır.

Kasaba-Kır-Şehir hayatı; kasaba ve kır arasında büyük bir farklılık yoktur. Asıl fark şehirlerde görülür. Çünkü şehirler toplumun genelinin dışında devlet ve devletin

gücü altında olanların sahası olarak gelişmiştir. Üretim köylerde küçük topluluklarca bölünmüş topraklarda sürdürülür bu üretim çıktısı şehirlerde piyasaya dâhil olur.

İş bölümü; köy ekonomilerinde tarım ile el sanatları arasındaki iş bölümü oldukça gelişmiştir. Bunda dolayı kendini destekler bir ekonomik yapı gösterir.

Birikim; kapitalist anlamda oluşmaz. Bunun nedeni zaten bireylerin servet birikimi yapacakları ihtiyaç üzeri kısmın hâkim güç tarafından alınmasıdır.

3.3. Uluslararası Alanda ATÜT Tartışmaları

Asya Tipi Üretim, toplumsal ilerlemenin Batı ve Doğu toplumlarında farklı olduğunu savunan Marksist bir anlayıştır. Marksizme göre toplumların gelişim aşamaları, ilkel-feodal-kapitalist-sosyalist aşamalarına uygun olarak devam eder. Ancak Asyalı olarak nitelendirilen –Çin, Hindistan, Osmanlı toplumlar bunun dışında bir gidişatı seyrettiği için bu toplumların incelenmesinde farklı bir bakış açısına ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaçta işte bu Asya Tipi Üretim Tarzı ile karşılanmaya çalışıldı. Bu varsayımdan yola çıkarak her düşüncenin tarafları gibi ATÜT’ü destekleyenler ve ATÜT’ e karşı çıkanlar olacaktır. Tarafları etkileyen çoğu zaman siyasi dayatmalar olabileceği gibi bilimsel olarak da araştırmacıların ilgi alanına girebilmiş bir düşünce sistemi olarak bir zamanlar bugün olduğundan çok daha fazla üzerine söz söylenmiştir.

“ATÜT kavramının tutarlı bir biçimde ortaya çıktığı Formen ’in yayınlanmasından önce 1930’larda, Japonya’da ATÜT üzerine çeşitli araştırmalar yaptı. Japon Marksist Jiro Hayakawa, 1934’ten itibaren bu düzenin yıkılmasından sonra “haraç rejimi” ya da “toplular vergi ödeme rejimi” üzerine temellenen bir sosyal organizasyonu ifade ettiğini ve bu rejimin, kölecilik ya da derebeylik gibi üretim tarzlarından farklı olduğunu ileri sürdü (Keskinoğlu,1970:11).” Henüz bilimsel anlamda adından söz ettirmemişken başlayan bu araştırmalar ATÜT adı altında toplandıktan sonraki süreçte bir model olarak çizilebilecek kadar detaylandırılmıştır.

Dünya’da ATÜT tartışmaları dört aşamaya indirgenebilir:

1. Aşama: 1920 Devrim sonrası dönemdir. Sovyetlerin egemenliğindeki toplumların tanınması amacıyla konu ile ilgilenildi. Ancak 1931’de

literatürlerinden çıkarılma kararı alındı. Bunun altında yatan en büyük neden de siyasi otoritelerin tutumu olmuştur.

2. **Aşama:** Marx'ın böyle bir kavram üzerinde çalışmasının olmadığı benimsenerek düşünce temelde yok sayılmıştır.
3. **Aşama:** Marx'ın eseri Grundrisse' nin yeniden yayınlanması, Stalin'in ölümü ve uluslararası siyasette değişen roller tartışmaların yeniden başlamasına zemin hazırladı. 1960-1980 ATÜT tartışmalarının en yoğun yaşandığı dönem olmuştur. O dönemde öne çıkan modernleşme, sosyalizme geçiş, üçüncü dünya gibi tartışmaların içinde kendine roller edinmiş ve kendini gösterebilmiştir.
4. **Aşama:** 1980 sonrası dönemi içine alan son aşama olarak değerlendirilebilir. Burada artık düşünce terk edilmeye yüz tutmuş ve güncelliğini yitirmiştir.

Bu aşamalar daha açık incelenecek olursak Sovyetlerde 1920'li yıllarda başlayan ve 1930'larda sonuçlanmaya yüz tutacak tartışmalar, Rus toplumunun yapısı ve Sovyet devriminin karakteriyle ilgilidir. "1928'de Sinolog Mad'i'ar'ın Çin'in kırsal ekonomisini ATÜT çerçevesinde çözümleyen bir kitabın yayımlanmasından sonra Sovyet entelektüelleri arasında ATÜT hakkında tartışmalar başlamıştır. Bunun neticesinde 1930'da Tiflis'te ve 1931'de de Leningrad'da Marksist Şarkiyatçılar Cemiyeti tarafından düzenlenen toplantılarda ATÜT'ün Marksist düşüncedeki yeri ele alınmıştır. Bu toplantılar neticesinde Marx'ın böyle bir şeyden bahsetmediği, ATÜT'ün Asya Tipi Feodalizme denk geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Tartışmalarda karşıt görüşleri savunan Riazinov ve Mad'i'ar gibi isimler 1930'lardaki siyasi temizliklerde tasfiye edilmiştir. Tartışmaların böyle neticelenmesinde Stalin'in tavrı belirleyici olmuştur. Diyalektik ve Tarihsel Materyalizm isimli eserinde Stalin ilkel komünizm, kölelik, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizmden müteşekkil beş aşamalı bir tarih ve toplum görüşü ortaya koymuştur. Önce Sovyetlerin ve daha sonra Çin'in resmi tarih anlayışı haline gelen bu beş aşamalı tarih tezi, Sovyet ve Çin devrimlerinin doktrininin dışında gerçekleşmiş devrimler olarak görülmesinin önüne geçmiştir. Bu dönemde Sovyetler dışındaki Marksistler ATÜT'ün var olduğunu ispatlamaya çalışmışlar veya eleştirel bakanlar Marx'ın kavramı 1870 sorası Kovalaevsky'in çalışmaları ekseninde yeniden formüle ettiği ya da ondan vazgeçtiğini göstermeye çalışmışlardır (Sunar,2010:64)."

İlk tartışmalar Asyalı toplumları bünyesinde barındıran ya da bu toplumlarla ilişkide bulunan yine o dönemde bazı toplumların çözümlenmesinde kullanılıp yayımı yapılan eserler sayesinde başladı. Asya Üretim Tarzını savunan kesim bir hayli az olması ve karşı çıkanların desteklenmesi kavramın havada kalmasına neden olmuştur. Dönemi etkileyen yukarıda da bahsedildiği gibi Stalin'in oluşturduğu düşünsel baskı ortamıdır. Zaten kavramın gelişip daha verimli çalışmaların ortaya çıktığı dönem Stalin'in ölümünden sonraya tekabül etmektedir. Burada Stalin'in yapmaya çalıştığı oluşan devrimlerin kabul edilirliliğin sağlandığı çerçevenin dışına çıkılmamasıdır.

“Bu ortam içerisinde Marx'ın doğrudan ATÜT' ten bahsettiği Grundrisse (Ekonomi Politığın Eleştirisi Taslağı) keşfedilse de yayımlanması vakit almıştır. Daha sonra tartışmaların odağında yer olacak olan Grundrisse 'nin Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri (Formen) adlı kısmı ilk kez 1939 yılında Moskova'da yayımlansa da bu eser bir yaygınlık kazanmamıştır. Bu, savaş ortamına bağlanabileceği gibi Stalinist görüşün korunması için başvurulmuş bir tedbir olarak eserin dolaşıma sokulmaması da akla gelen bir başka etkidir. Formen 'in 1952'de ve Grundrisse 'nin tamamının 1953'de Berlin'de yeniden yayımlanmasına kadar yapıtı hemen hemen kimse fark etmemiştir. Bundan sonra bu kısmın çeşitli dillere çevrilmesi ile ATÜT etrafındaki tartışmalar genişlemiştir. Kitabın yeniden yayımlanmasını ve tartışmaların alevlenmesini sağlayan çeşitli siyasi etkenler söz konusudur. Evvela Stalin'in ölümü ve ardından Stalinizmin Sovyetler Birliği'nden resmen temizlenmesi ile tartışmanın önündeki en büyük engel ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan pek çok Batı dışı ülkenin bağımsızlığını kazanması ile ATÜT tartışması yeniden gündeme gelmiştir. Bu tarihten itibaren konu hakkındaki tartışmalarda hem adet hem de kapsam olarak büyük bir genişleme yaşanmıştır (Sunar,2010:65).”

“1928'de Marx'ın NYDT'deki yazılarından hareketle Çin hakkında yazdığı Sovyetlerdeki 1930'lardaki meşhur tartışmanın taraflarından biri olan Evgeni Varga, 1950'lerden sonra 1930-1931 ATÜT üzerine Sovyet tartışmalarını sert bir biçimde eleştirerek ATÜT tartışmasını yeniden başlatanlardan olmuştur. Varga, kavramın coğrafi olmaktan ziyade Batı dışı toplumları ifade eden bir çerçeveye sahip olduğunu dile getirmektedir. Varga, Marksın Şark despotizmi ekseninde kurduğu çözümlere

çerçevesinin geçerli olduğunu savunmakta ve bunu Tevrat'tan Yusuf kıssası ile delillendirmektedir (Sunar,2010:66).”

Fransa'da ise tartışmanın başlatıcısı Fransız Marksist antropolog Maurice Godelier'dir. Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri'ni Fransızcaya tercüme ederek, Marks'ın ATÜT'ün çizdiği sınırları anlatmıştır. Doğu toplumlarının gelişmesinin tipikleşmiş Batı gidişatını takip etmesini savunmuştur. “Godelier ve Ferenc Tokei ile birlikte 1964'te La Pensee dergisinin özel sayısında ATÜT üzerine yazan Jean Chesnaux ise tüm tartışmaların zıddına Batı tipinin arızı olduğunu söyleyerek Asyatik tipin evrenselliğini gündeme getirmektedir (Sunar,2010:67).”

“ATÜT üzerine tartışmalar içerisinde Sinolog Karl A. Wittfogel'in önemli bir yeri mevcuttur. 1957'de kaleme aldığı eserinde Marx'ın ATÜT' le Rusya'ya ve Doğu toplumlarının sosyo-iktisadi yapısına dair çözümlerini Sovyet sistemine ve Marksizme saldırmak için bir malzeme olarak kullanan Wittfogel'in çalışmasının Avrupalı olmayan toplumlarda despotik gücün kuruluşuna ve komünist totaliterliğin yorumuna dair boyutları çok dikkat çekmiştir. Wittfogel, Doğu toplumlarına dair Marksist çözümlerini Weberci bir dille sürdürerek Marx'ın ATÜT kavramsallaştırmasının mahiyetini Şark despotizmi çerçevesinde ele almıştır. Ona göre Doğu toplumlarının yapısı sulama işinin devlet adına bürokratlar tarafından organizasyonu ekseninde suya dayalı bir despotizm ile şekillenmiştir. Eserin yayımlanmasında kısa bir süre sonra Wittfogel'e yönelik yoğun eleştiriler başlamış, daha sonra bu mesele hakkında yazılan eserlerde Wittfogel'i eleştirmek neredeyse bir gelenek haline gelmiştir. Bu eleştirilerden birinde kendisinin aslında kitap eleştirisi yazmak gibi bir itiyadı olmadığı halde Wittfogel'in eserinin verdiği rahatsızlık sebebiyle böyle bir şey yapmak zorunluluğu hissettiğini belirten tarihçi Arnold Toynbee, eserde kullanılan Şark despotizmi kavramının temelsiz ve siyasi propagandanın bir parçası olduğunu dile getirmektedir. Wittfogel ise Toynbee 'nin bu eleştirilerin sebebinin kendisinin onun tarih görüşünü benimsememesi ve ona referans vermemesi olduğunu dile getirmekte; ancak onun yönelttiği eleştirilere yeterince cevap verememektedir. Toynbee' den başka bilim tarihçisi Joseph Needham da bir Sinolog olarak Wittfogel'in erken çalışmalarını takdir ettiğini belirtmekle birlikte Şark despotizmi kavramının ancak bir safsata olduğunu dile

getirmiş ve suya dayalı despotizm yargılarının Çin tarihine uyumsuzluğunu tartışmıştır (Sunar,2010:67-68).” Marksistler Wittfogel’in incelemelerinden elde ettiği sonuçlardan rahatsız olmuştur. Marksistlerin bu araştırmalarda rahatsızlık duyduğu en temel noktalardan biri Marx’ın Doğu toplumlarını liberal kuramcılara benzer bir dille incelediğini savunmalarıdır.

“İngilizce konuşan dünyada ATÜT üzerine tartışmaları en çok etkileyen isim Marksist tarihçi Eric Hobsbawm’ın Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri kitabına yazdığı uzun giriştir. Hobsbawm bu girişte Marx’ın Doğu toplumlarını ilerlemecilikle şekillenen bir yaklaşım çerçevesinde ele aldığını dile getirmektedir. Hobsbawm, Marx’ın temel problematiğinin kapitalizm olduğunu ve bu bakışı tamamlar ölçüde Batı’daki kapitalizm öncesi üretim biçimlerini ele aldığını ve bu bağlamda Batı dışı kapitalizm öncesi bir üretim biçimi olarak ATÜT’ün de bir karşılaştırma aracı olarak çözümlenmeye dâhil edildiğini belirtmektedir. Bu anlamda Hobsbawm, Marx’ın kapitalizm öncesi toplumlar veya Batı dışı toplumlara ilgisini iki döneme ayırmaktadır. Birinci dönem Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı ile neticelenen 1850’lerdir, ikinci dönem ise Kapital’in birinci cildinin yayımlanmasından ölümünde kadar geçen süredir. Her iki dönemde de Marx’ın Doğu toplumlarına dair kaynaklarının yetersizliğine dikkat çeken Hobsbawm, onun 1870 sonrası etnolojik çalışmalarla tanıştığı dönemde tek çizgili bir ilerleme çizgisini çok çizgili bir tarihi anlayışı ile değiştirdiğini iddia etmektedir. Böylece Marx’ın Doğu toplumlarına dair bakışını revize etme fırsatı bulamasa da bakış açısını değiştirdiğini öne sürmektedir. Ancak Marx’ın hayatının sonunda yazdığı birkaç mektuba dayandırılan bu bakış etnolojik çalışmalar yakından incelendiğinde doğrulanamamaktadır. Dolayısıyla Hobsbawm’ın dönemselleştirmesinin birinci kısmı geçerli iken ikinci kısmı Marx’ın ilerlemecilikten arındırılması anlamında geçerli bir zemine sahip değildir (Sunar,2011:69).”

“Bu anlamda tamamlayıcı çalışmalar Marx’ın etnolojik çalışmalarından aldığı notlarını ihtiva eden defterlerini yayıma hazırlayan ve bu bilgileri de işin içine katarak ATÜT üzerine bir eser kaleme alan Lawrence Krader tarafından yapılmıştır. Krader, Marx’ın kaynaklarını eleştirerek onun ATÜT teorisinin 19. Yüzyılın Batı sosyal düşüncesi içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu

bağlamda ona göre çağdaşlarının düştüğü yanılgıların çoğunu Marx da paylaşmaktadır. Krader, Marx'ın Doğu toplumlarına dair bu görüşlerini bir türlü kendi genel teorisiyle uyumlulaştıramadığını ve bu sebeple 1871 sonrasında (Paris Komünü sonrasında siyasi alanda yaşanan hayal kırıklıklarının da etkisiyle) etnolojik çalışmalar üzerinden bu konuya tekrar döndüğünü dile getirmektedir (Sunar,2010:70).” Daha sonraki süreçte Marx'ın değişik eserlerinde Doğu toplumları ile ilgili inceleme yazıları derlenip yayınlanmıştır. Bu eserler araştırmacıların işini kolaylaştırmıştır ve Doğu toplumlarının incelenmesinde farklı bakış açılarının oluşmasına vesile olmuştur.

“Bryon S. Turner, Hegelci Şarkiyatçılıkla girdiği ilişki ve tarihsel aşamalar fikri ile Marksizm'in Şarkiyatçılığın derin izlerini taşıdığını dile getiren Turner, Marx'ın temel sorununun işe Batı'nın aktif ve değişimci, Doğu'nun ise pasif ve durağan olduğu varsayımıyla başlaması olduğunu dile getirmektedir. Marx'ın modelini zayıf bulmasının nedeni coğrafi kısıtlar temelinde açıklamasıdır. Turner'ın çalışması literatürde büyük bir yer tutmasına karşın, esasen Avineri ile bir polemik metni olması ve çoğu kez sadece İslam toplumlarını eksene alması açısından Marx'ı bütüncül olarak ele almaktan uzaktır. Turner'ın Weber'i ele alırken kullandığı detaylı açıklamalara bu eserinde rastlanmaması ise onun uzmanlık alanı ile ilgili bir eksiklik olarak sayılabilir. Tartışmalara Turner'la benzer bir perspektiften giren Barry Hindess ve Paul Q. Hirst, 1995'te birlikte kaleme aldıkları eserlerinde Marx'ın ATÜT çözümlerini iktisadi açıdan, üretim biçimi kavramsallaştırması ekseninde ele almaktadırlar. ATÜT'ün pek çok açıdan tartışmalı bir konu olduğunu dile getiren Hindess ve Hirst özellikle konunun dergi yazıları, notlar ve yazışmalara başvurularak ele alınmasının sakıncalarını dile getirmekte ve tartışmanın sağlıklı bir zeminde yürütüldüğünü ileri sürmektedirler. Onlara göre meselenin izi teorik metinlerde sürülmeli ve bir teorisyen olarak Marx bu metinlere göre değerlendirilmelidir. Buna ek olarak Marx'ın değerlendirilmesinde öne çıkan seçmeciliğe de vurgu yapan yazarlar keyfi düşünce zincirleri oluşturmanın sakıncalarına işaret etmektedirler. Onların böylece, Marx'ın NYTD'de Hindistan üzerine yazdığı ve Engels'le mektuplaşmalarında da zikrettikleri sömürgecilikle ilgili görüşleri devre dışı bırakmaya yönelik metodolojik bir savunma geliştirmektedirler. Hindess ve Hirst,

Althusser'i izleyerek Marx'ın düşüncesinde 1857 yılında meydana gelen epistemolojik kırılmadan sonraki eserlerini (Grundrisse sonrası) olgunluk dönemi eserleri olarak saymakta ve Marx değerlendirilirken bu dönemin esas alınması gerektiğini dile getirmektedir. Marx'ta herhangi bir meselenin ele alınmasında teorik metinlerin elbette merkezi yer tutması gerekir. Ancak kullanılan gazete yazıları, notlar ve yazışmalar gibi kaynaklar bu eserlerin oluşumu ve arka planına dair ışık tutarak anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Onların baktığı yerden bakıldığında Marx'ın örneğin 1844 El Yazmaları, Grundrisse, Kapital'in 2 ve 3. ciltlerindeki pek çok merkezi teorisinin devre dışı bırakılması gerekir. Bu da Marx'ın teorik gücünü hayli zayıflatan bir şeydir (Sunar,2010:71-72).”

Marx'ın ATÜT kuramına Ernest Mandel de üretim biçimleri tartışması çerçevesinde iktisadi bir çözümlemeyle katılmıştır. Mandel, Marx'ın Doğu toplumlarına dair çözümlerine daha eleştirel yaklaşarak bu ilginin kapitalizmin biricikliğini gösterme amacını taşıdığını ileri sürmektedir. Mandel'e göre Marx, Batı'da gelişme Doğu'da ise gelişmeme çizgisi üzerinde çalışmıştır ve Mandel' de bunu göze alarak çözümlerini yalnızca iktisadi bir kalıpta ele almıştır.

“Marx'ın Doğu toplumlarına yaklaşımını ele alan diğer bir isim ise Perry Anderson'dur. 1974 yılında kaleme aldığı Lineages of the Absolutist State isimli kitabının bir bölümünü konunun ele alınmasına ayıran Anderson, Marx'ın tezlerini Batı'da Şark despotizmi tezlerinin tarihsel gelişimine dair yaptığı uzun çözümler çerçevesinde ele almaktadır. Marx'ın kaynaklarını sorunsallaştıran Anderson, Marx'ın tezlerini Batıda Şark despotizmi tezlerinin tarihsel gelişimine dair yaptığı uzun çözümler çerçevesinde ele almaktadır. Marx'ın kaynaklarını sorunsallaştıran Anderson, Marx'ın kendine kaynaklık eden isimler kadar dahi Doğu toplumlarına dair bir fikrinin olmadığını dile getirmektedir. Bu çerçevede Anderson'a göre Marx'ın ATÜT kavramsallaştırmasının teorik fonksiyonunu Avrupa dışı imparatorlukların Avrupa'nın yaptığı gibi kapitalist gelişmeyi oluşturamayarak çöküşünü açıklamak, Batı'nın biricikliğini göstermektir. Böylesi bilgi eksiklikleriyle oluşturulan ATÜT kavramında bir tutarlılık olmadığını, Marx'ın ve Engels'in yazdıklarının kavramsal kayıplara müsait olduğunu dile getiren Anderson ayrıca açıklamadaki iç çelişiklere de dikkat çekmektedir. Örneğin merkezi çok güçlü bir

devlet ile otonom köy topluluklarının birbirini destekleyerek bir arada olması birbiriyle çelişkilidir. Marx'ın belirli yerlerde gözlemlenen biçimleri tüm Doğu'ya genellemesinin bilimsel olarak onaylanamayacağını düşünen Anderson, Marx'ın teorilerinin daha sonra yapılan tarihsel-ampirik araştırmalarla çökertildiğini vurgulamaktadır. Marx'ı ve Şark despotizmi kavramsallaştırmalarını eleştirdikten sonra költürcü-özcü bir perspektiften Doğu'da gelişmemenin nedeninin sivil kültürün oluşmaması, ticaretin gelişmemesi ve askeri başarıların eksene alınması olduğunu, Weberci bir dille özellikle İslam dünyasında şehirlerin gelişmediğini ve bunun kapitalizmin gelişmesini engellediğini dile getirmesi, Anderson'u eleştirdiği Marx'ın dahi gerisine düşürmektedir (Sunar,2010:74).”

“İtalyan bilim adamı Umberto Melotti ise Marx'ın çözümlemesini kapitalizm öncesi üretim biçimleri (KÖÜB) arasındaki farklı ele alışlar üzerinden incelemektedir. Melotti, Marx'ın dağınık bir biçimde de olsa kapitalizm öncesi üç üretim biçimi arasındaki farkları kölelik, köy ve şehir arasındaki ilişkiler, devlet, toprakların biçimi, üretim araçlarının sahipliği, kamu işlerinin görülmesi ekseninde ele aldığı ve bu etkenler etrafında oluşturduğu farklılaştırmalar ile Batı'da kapitalizmin doğuşunun tarihsel bir zincirini oluşturduğunu dile getirmektedir. Dikkatleri Marx'ın KÖÜB çözümlemesine çeken Melotti, ATÜT'ün aslında eş zamanlı olduğu feodal üretim biçiminden nasıl suni bir biçimde farklılaştırıldığını göstererek Marx'ın temel amacının Doğu'daki toplum biçimini açıklamaktan ziyade onu farklılaştırmak ve kapitalizmi ayırtırmak olduğunu göstermektedir. Marx'ın ATÜT'ün doğuşuna uyguladığı çözümleri feodalitenin doğuşuna bilinçli olarak uygulamadığını ve böylece Doğu'yu durağan, Batı'yı aktif gibi gösterebildiğini belirtmektedir. Melotti, Marx'ın temel aldığı sulamaya dayalı despot devlet fikrinin tarihsel kökenlerinin zayıf olduğunu dile getirmektedir. Ona göre baskın devlet görüşünü kabul ederek Marx, altyapının üstyapıyı belirlediği şeklindeki kendi kuramının temel argümanını inkâr etmekte ve devletin üretim ilişkilerini belirlediği görüşünü kabul etmektedir. Marx'ın Doğu toplumlarını ele alışını kapsamlı bir biçimde değerlendirilen Melotti' nin Marx'ın yaklaşımını kuramsal derinliği içerisinde ele aldığı söylenemez. Özellikle Doğu toplumlarının Marx'ın kuramındaki yerini ele almaması onun çözümlerini eksik kılmaktadır (Sunar,2010:75).” Bu

çalışmalara ek olarak 1970'lerin sonlarında ATÜT tartışmalarını kapsamlı ve detaylı bir şekilde inceleyen Marian Sawyer, Daniel Thorner ve 1980 sonrasında ise meseleyi ele alan nadir isimlerden biri olan Brendan O'Leary'nin çalışmaları bulunmaktadır. ATÜT sorununa metodolojik açıdan değinen Sudipta Kaviraj'ın çalışması da son olarak değinilmeye değerdir. Marx'ın Hegel mantığı ile Doğu toplumlarını inceleyerek kurduğu mantık sistemi üzerine çalışmıştır.

Dünya genelinde birçok bilim insanının araştırma alanı olarak değindiği ATÜT kavramı, Marks'ın anlatmak istediği üretim tarzı üzerinde çeşitli bakış açılarının oluşmasına öncülük etmiştir. Her araştırma sonucunda farklı tezler desteklendiği için genel yargılar bazı hususlar da oluşurken ayrılıklar da kendini göstermiştir.

3.4. Türkiye'de ATÜT Tartışmaları

Marx'ın Doğu toplumlarına yaklaşımları ülkemizde de Batı'daki bu tartışmaların bir uzantısı olarak ağırlıklı biçimde Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun karakteri hakkında, dolayısıyla Marksizme geçiş meselesi ile ilgili olarak ATÜT ekseninde başlamış ve sürdürülmüştür.

Türkiye 1920-1965 yılları arasında ATÜT kavramından haberdar olmamıştır. 1960'larda Avrupa'da yaşanan sosyalist hareketlenmeler, Türkiye'de ilerencilik ve sol gibi kavramların gündeme gelmesine ve bu gündem tartışmalarının da Osmanlı toplumu üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Üretim tarzı tartışmaları bir yana kapitalizm ve sosyalizme geçiş süreçleri de bir diğer tartışma boyutu olarak yine karşımıza çıkmaktadır. Türk toplumun yapısının kendine has olması ya da diğer toplum normallerinin çok dışında olmadığı tarafları oluşturan unsurlardır. İncelediğimiz konu itibari ile ATÜT, Osmanlı toplumunun farklı oluşunun yanında bu farklılığı açıklayan uluslararası bir sistem olarak ortaya çıkmaktadır

Bu bağlamda konu ile ilgili tartışmada başlangıçta esas soru Türkiye'nin ATÜT sayılıp sayılmayacağıdır. "Konu hakkında "ilk yazı Selahattin Hilav tarafından 1 Mart 1965 tarihli Eylem dergisinde "Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar" başlığı ile yayımlanmıştır. Konuyu Türk Marksistleri arasında tartışmaya açan Hilav, bu yazısında kavramı ilk kez dilimize de aktarmış, konu hakkında bilgi vermiştir.

Ardından Yön Dergisi'nde Osmanlı'nın ATÜT mü derebeylik mi olduğu yönünde E. Tüfekçi (Mihri Belli) ile girdiği bir polemikte Godelier'in daha sonra Türkçeye çevrilecek olan eserinden faydalanarak bir yazı kaleme almıştır. 1970 yılında Ant Yayınlarının yayımladığı Asya-Tipi Üretim Tarzı isimli kitaba yazdığı girişte Hilav, Ömer Lütü Barkan, Halil İnalçık, Mustafa Akdağ, Niyazi Berkes, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Muzaffer Sencer ve İsmail Cem gibi tarihçi, sosyolog ve iktisatçıların yaptıkları çalışmaların Türk toplumsal yapısının tarihsel gelişiminin ATÜT çerçevesinde ele alınabileceğini gösterdiğini dile getirmektedir. İdris Küçükömer ve Sencer Divitçioğlu Türk toplumunun kendine özgü oluşundan yola çıkarak ATÜT kuramını gündeme taşıdılar. Küçükömer, kuramın daha çok ekonomik boyutu ile ilgilenecek kapitalistleşememe sorunu bu yönde açıklamaya çalışmıştır. Bu dönemde Batı'daki tartışmalarda ortaya çıkan ürünler de sığağı sığağına Türkçeye aktarılmıştır. İlk olarak 1965'te Varga'nın bir yazısı TİP'in yayın organı Sosyal Adalet dergisinde yayımlanmıştır. ATÜT tartışmalarına en çok katkıyı yapan Hilav'ın rolü Batı'daki tartışma ve kavramları dilimize aktarmaktır. Ardından Godelier'in ATÜT ve Marksist Şemalara Göre Toplumların Evrimi adlı kitabı çevrilmiştir. Bu ortamda 1967'de Marx'ın Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri kitabı Mihri Belli tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu kitabın yayımlanması ile birlikte ATÜT tartışmaları genişleyerek devam etmiştir. Adnan Ekşigil arkası gelmese de 1960'larda "ülkenin kültürel hayatının belirli mahallerinde hatırı sayılır bir etki" yaratan ATÜT tartışmalarının "Türkiye'de ilk defa tarihçilerle kuramcılar, sosyal bilimcilerle edebiyatçılar, sağcılarla solcular, 'ilericiler'le 'gericiler' arasında bir köprü kurulmasına" vesile olduğunu dile getirmektedir. ATÜT'ün Türkiye toplumunun yapısını anlamada önemli olduğunu düşünen Kemal Tahir'in bu tartışmaların genişlemesinde ve farklı bir bağlam kazanmasındaki rolü önemlidir. Ancak bu tartışmaların özgün bir bağlamda gerçekleştiğini söylemek güçtür. Kemal Tahir, ATÜT kavramının sadece doğrudan alınmasını değil, aynı zamanda sorgulanmasını da salık vermiş ve böylece orijinal bir çözümleme çerçevesine ulaşılmasını sağlamaya çalışmıştır. Tahir, başta Sencer Divitçioğlu ve Baykan Sezer olmak üzere yakın çevresini konuya yönelterek meselenin tartışılmasını sağlamaya, romanlarında benzer bir arka planı sunmaya çalışmıştır. Belirtildiği gibi Kemal Tahir'in yönlendirmesiyle Divitçioğlu, 1966 yılında ATÜT ve Az Gelişmiş Ülkeler

adlı kitapçığını, bir yıl sonra da bu konudaki asıl çalışması olan Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu adlı kitabını yayımlamıştır. Divitçioğlu bu eserlerinde Osmanlı toplum yapısının feodal değil ATÜT modeline daha uygun olduğunu savunmaktadır. Ona göre Osmanlı'da toprak mülkiyeti yoktur ve mülkiyetin sahibi devlet, kamu işlerinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Batı'da özellikle Fransa'da yürütülen tartışmaları Türk entelektüel dünyasına aktaran Divitçioğlu, Osmanlı tarihini Marksist bir çerçeveden çözümlenmeye çalışmaktadır. Ancak Batı'da tartışmaların yön değiştirmesi ile onun çalışmalarının da yönü değişmiş, Divitçioğlu ATÜT konusuna bir daha dönmemiştir. Kemal Tahir'in etkisiyle tartışmaya yönelen bir başka isim ise Baykan Sezer'dir. Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları isimli doktora çalışmasında (1972) Marx'ın ATÜT kavramsallaştırmasını eleştirmiş ve bunun Doğu toplumlarını anlamadaki eksikliklerini ele almıştır. ATÜT'ün "Batı gelişme çizgisi içine Doğu'nun özelliklerini de yerleştirmeye izin verdiği için makbul sayıldığını" dile getiren Sezer, eksik fakat değerli bir kavramsal çerçeve sunan ATÜT'ün içinin farklı tarihsel verilerle doldurulursa Doğu toplumlarının anlaşılmasında rehberlik edebileceğini dile getirmektedir. Kendi tezini ATÜT'ü yanlışlamak değil, eksiklerini tamamlamak ve onu temele alarak yalnızca Doğu toplumlarının açıklayıcı modellerini ve varsa genel gelişme kanunlarını bulup çıkarmak olarak tanımlayan Sezer bunun için de "tarihin ilk günlerine kadar giderek ATÜT'ün ortaya çıkışını hazırlayan tarihî şartları anlamak gerektiğini dile getirmektedir. Bu bağlamda Sezer ATÜT tartışmaları ekseninde Doğu toplumlarında devletin oluşumu ve toprak mülkiyeti meselesine özgün bir katkı yapan isimdir. ATÜT'ü o günkü çerçevenin dışında tartışıp modeli yeni baştan inşa etmeye çalışmıştır. Sezer'in çalışmasının önemi Türk tarihçilerinin Osmanlı toplumsal ve siyasal sistemi üzerine yürüttüğü çalışmalardan faydalanarak konuya yerli bir bakış açısı getirme uğraşından kaynaklanmaktadır (Sunar,2010:76-78)."

Batı'da olduğu gibi bizde de 1980 sonrasında ATÜT konusuna olan ilgi ortadan kalkmış ve konu çok fazla gündeme gelmemiştir. Bunun dünyadaki durumla ilgisi olduğu kadar Türkiye'nin siyasal ve toplumsal durumuyla da yakın bir bağı mevcuttur.

4. OSMANLI DEVLETİ'NİN TOPLUMSAL VE İKTİSADİ YAPISI

Bu bölümde Osmanlı Devleti'ni oluşturan toplumsal ve iktisadi unsurlar açıklanmaya çalışılacaktır. Toplumu oluşturan ekonomik ve sosyal şartlar elbette ki burada anlatılacağından çok daha fazladır. Ancak konu ile ilişkileri bakımından yeterli görüldüğü ölçüde ayrıntı içermektedir.

4.1. Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Yapısı

Osmanlının devlet olma yolunda ilerlediği kuruluş yıllarında toplum daha çok Türk ve Türkmen halkların çoğunlukta bulunduğu bir yapı içermektedir. Kültürel anlamda ise yine Türk kültürü ağır basmaktaydı. Sınırların genişlemesi ve farklı etnik grupların da yaşam alanına sahip olması ile çok farklı kültürler ve toplumlar bir arada yaşamaya başlamıştır. Bu farklılığın çatışmaya dönüşmeden sürdürülmesinde en önemli görev devlete düşmekteydi. Yöneticilerin tutumu ile sağlanan toplum genelinde huzur ve istikrarın devam etmesi de en az düzenin kurulması kadar önemliydi. Burada Osmanlı toplumunda halk ve yönetici kesim olarak çizilen iki tarafın belirleyici unsurları nelerdi, farklı topluluklar devlet içerisinde kendilerine hangi biçimlerde yer bulabiliyorlardı, devlet ve devlete sorumlu bulunan yöneticiler ile halkın ilişkileri nasıldı, halkın kendi aralarında ilişkileri nasıldı gibi toplumun çözümlenmesi ile ilgili bir takım sorularla karşı karşıya kalınmaktadır.

Osmanlı toplumu halk ve devlet olarak iki kesimde incelenebilir. Devlet kurumu padişah ve onun dâhilinde kurulan yönetici askeri kesimden oluşur. Yine devlet kurumuna bağlı olarak yönetim yetkisi bulunan görevlileri de kapsayan bir ulema/âlimler topluluğu da vardır. Halk/Reaya yalnızca Müslüman olanlar ve olmayanlar olarak kendi içinde ayrılır. Ayrıca yine kendi içinde yaptıkları işlere göre ekonomik olarak bir ayırım yapılabilir ancak bu toplumsal olarak birbirlerine üstünlük sağlayacak unsur oluşturmaz. Geniş topraklar üzerinde hâkimiyet kuran ve sınırlarını genişletmeye devam eden devlet, otoritesini sağlamak için halkla arasına yalnızca devletle aracı olması için yetkili bir kesim koymuştur. Bu yönetimi kolaylaştırmak için yapılan bir uygulamadır ve bu görevi yapan kişiler de yine devlete halk ile birlikte eşit sorumludur. Yani sosyal tabakaları yönetenler (askeri karakterli) ve yönetilenler (reaya) oluşturmaktadır. Bu ayırım mali temel

dayandırılabilir çünkü askeri kesim geliri tımar, hazine ya da vakfa bağlananlardan oluşur ve reayanın ödediği vergileri ödemezler. Saray halkı; ilmiye, seyfiye, kapıkulları ve tımarlı sipahiler ile kalemiyeden oluşur. Halk ise tarım, zanaat, ticaret gibi işlerle uğraşmaktadır. Ancak bu ayırım sınırları kesin olarak çizilmiş ve katı kurallarla kişileri var oldukları sosyal statüye bağlayan bir ayırım değildir. Nitekim bir reayanın göstereceği askeri bir başarı onu reayada askeri bir yöneticiye dönüştürebilir. Devlet idaresinde birinci sırada askeriler olarak karşımıza çıkan devlet görevlileri yer almaktadır. “Askerilere, yaptıkları hizmet karşılığında, ücretleri ya hazineden nakit para ya da devletin halk üzerinde bulunan alacaklarından kimi vergileri hizmetlilerin kendilerine toplatma suretinde ödeniyordu (Akdağ,1974:114).” Burada askeri kesimin kendi içinde gelirlerini elde ediş biçimlerine göre ayrıldığı görülmektedir. Bunlar da hazineye bağlı olarak askerlik görevini yerine getiren ücretli askerler ve ileride ayrıntıları ile anlatacağımız toprak ile bütünleşmiş bir ordu sistemi olan tımar sistemidir. Osmanlının süregiden sisteminde aksaklıkların ortaya çıkması ile birbirlerinin gelirlerini gasp etmeye başlayacak olan bu iki grup 16. yy sonlarına kadar çöküntülere uğramadan ve ortaya çıkan sorunların da kolaylıkla çözüme kavuşturulması ile kendilerini korumuştur.

Yönetenler zümresinin ortaya çıkışını büyük ölçüde devletin ilk dönemlerindeki fetihçi karakterinin belirlediğini görüyoruz. Fatihler yani gaziler, ahiler, dervişler ve aşiret ileri gelenleri üst sosyal tabakayı oluşturuyorlardı. Fethedilen topraklar ikta sistemi içinde bunlara dağıtılıyor, onların ortak mülkü sayılıyordu. (...) Saray halkı padişah ve bazı ağalar, hocalar, hekimler, eminler gibi saray görevlilerinden oluşuyordu (Tabakoğlu,2005:156). Savaş karakterli bu yapıda yöneten kesimin komutanlardan ya da askerlerden oluşması da kaçınılmaz olarak devam etmiştir.

“İlmiye zümresi medrese öğretiminden geçmiş ilim adamlarıdır. Bunları oluşturan müderrisler öğretimle, müftüler fetva ile kadılar yargı ve yönetimle görevlidirler. Müftüler, soru üzerine, bazen mahkemelerde kullanılan çoğunlukla da günlük hayatla ilgili fıkhi görüşler ileri sürer. Yürütme ve yönetme yetkileri olmayan müftülerin en üst makamı olan şeyhülislamlık genellikle kanunların İslam’a uygunluğunu denetler. Şeyhülislam ilmiye zümresinin başıdır. Divana katılmamakla birlikte protokolde sadrazama eşittir. Şeyhülislam aynı zamanda İstanbul

müftüsüdür. Kadılar devletten maaş almazlar, bunu gördükleri davalardan ve yaptıkları işlemlerden aldıkları harçlar oluştururdu. Kadılıklar (günlük 40-500 akçe arasında değişen) gelire göre bir kademelenmeye sahiptir. Kadı diğer askeri ve idari yöneticilere kıyasla özerkliğe sahipti. Hatta sultana karşı bile bağımsızdı. Çünkü verdiği hükümlere kimse karışamazdı. Bu hükme itiraz halinde başka bir kadı veya kazaskerlik makamı davayı yeniden ele alabilirdi. Kadının şeriatın uygulayıcısı olarak kazandığı bağımsız statü, tamamen ilmi otoriteye dayanıyor ve bu durum tabii olunan devletlerin zayıflamasına hatta başka devletlerin tahakkümü altına girmelerine rağmen varlığını sürdürüyordu. Küçük ilmiye mensupları ise günlük 1.5 akçeden başlayan ücretlerini genellikle vakıflardan alan imam, müezzin, şeyh, öğretmen gibi görevlilerdir (Tabakoğlu,2005:156-157).” Kadılık kurumu yahut kadılar padişahın bile dikkate almak durumunda olduğu bir görev içeriğine sahipti. Bu nedenle yönetimden yahut siyasetten bağımsız ancak onlar için büyük bir etki arz ederek varlığını devam ettiriyordu.

“Seyfiye(ehl-i örf) kapıkulları ve tımarlı sipahilerden oluşmaktadır. Devşirme sistemine dayanan kapıkulları devlet hizmetinde bulunan ve başlangıçta çoğunluğunu Hristiyan asıllı gençlerin oluşturdukları zümredir. Bunlardan Enderun’ da öğretim ve eğitim görenleri devletin bürokrat ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamıştır. Bunların padişahlıktan sonra en yüksek makam olan sadrazamlığa kadar yükselme imkânları vardı. Diğerleri Osmanlı hayat tarzına alıştırılıp önce Acemi oğlanlar ocağına sonra Yeniçeri ocağına kaydedilirlerdi. Acemi oğlanların gereğinde işçilik yaptıkları bilinmektedir. Kapıkullarının çoğunu oluşturan yeniçeriler devletin profesyonel ordu ihtiyacını karşılıyorlardı (Tabakoğlu,2005:157).” Siyasi düzenin giderek güçlenmesi ile Enderun okulunun da geliştiği görülmektedir. Bu okul ile yönetici kesim Müslüman olmayan bir çoğunluğun eline geçmesine ve Türklerin ise yönetimden çok askeri yahut çiftçi statüsünde kalmasına yol açmıştır. Bir Türk kimliği ile kurulan ve Türk kültürünü yaşayan toplumun zamanla hâkimiyeti altına aldığı toplumlardan bu şekilde yararlanması faydaları olduğu kadar zararlarını da beraberinde getirmiştir. Örneğin; “ Beyliğin ilk zamanlarından beri öğünecekli bir anlamı bulunan ‘Türk’ kelimesi, gene 13. yy anlamını yitirerek, kaba ve bir türlü

uygarlaşamayan insan niteliği kavramı olarak kullanılmaya başlamışlardır (Akdağ,1974:159).”

Devletin başında bulunanlar sultanın sahasına yakın yerlerde –ki bu genelde şehirler olarak kendini gösterir- yaşarlar. Devletin merkeze bağlı görevlerini yürütürler. Halkın asıl ilişki içinde bulunduğu kesim eyaletlerde bulunan yöneticilerdir. Bu yöneticiler devletin kanunlarının uygulanmasını, vergilerin toplanmasını, denetimlerin yapılmasını sağlar.

“Tımarlı sipahiler zirai topraklar yani dirlikler içinde üretimi denetleyen ve savaş zamanlarında yetiştirdikleri askerlerle (cebeliler) birlikte savaşa katılırlardı. Bunlar, devletten maaş almak yerine, dirliklerinden kendilerine tahsis edilen gelirlerle geçinirlerdi. Görevlerini yerine getirmedikleri, mesela savaşa gelmedikleri takdirde tazminat gibi yaptırımla karşılaşılırdı. Yararlılık gösterdiklerinde daha verimli veya geniş dirliklere tayin edilirdi (Tabakoğlu,2005:158).” Tımarlı sipahi dediğimiz bu yönetici/asker aldığı ücret karşılığında askerleriyle birlikte savaşa katılmak zorundaydı. Toprak geliri ile bütünleşmiş bu askeri kesimin geçimi ve görevleri de toprağa bağlıydı. Daha büyük toprakta daha fazla gelir elde etmesi için üzerine düşen görevleri yerine getirmekle birlikte askeri bir başarıya da sahip olması gerekmektedir. Görevini terk edemez ve yine görevi için bulunduğu yerde halkla olan ilişkilerini de keyfiyetle sürdüremezdi. Toplumsal ilişkilerin dahi kanunlarla güvence altına alındığı yahut belirlendiği bir sistem bulunmaktaydı.

“Sistem içerisinde köylülere toprağı işleme ve fatihlere de üretimi denetleme ile birlikte gelirden pay alma hakkı verilirdi. Bu haklar kanunlarla belirlenmiş olup, keyfi olarak kısıtlanamazdı. Bu yaklaşım mülkiyetin rakabe ve intifa hakkı olarak ikiye ayrılması demektir. Rakabe toprağın soyut mülkiyeti olup devlete, intifa hakkı ise kullanım hakkı olup kişilere aittir. Tımarlıların bir devlet memuru olarak kalmalarına büyük bir önem veriliyordu. Çeşitli hizmetleri yerine getirmezlerse görevden alınabiliyorlar veya yerleri değiştirilebiliyordu. Üstelik bütün tımarlı sipahilerin hakları padişah değişikliklerinde otomatikman düşüyordu. Ancak yeni padişah onların beratlarını yenileyip bu haklarını onaylarsa görevleri ve tımarları başında kalabiliyorlardı. Berat yenileme diğer kamu hizmetlerinde de söz konusu idi. Devlet bu işlemlerinde ek bir gelir sağlamakla birlikte hem bir kadro yoklaması

yapıyor, hem de görevlilere bir devlet memuru oldukları hatırlatılarak bürokrasinin ve tımarlı sipahilerin imtiyazlı sosyal sınıf oluşturmalarını önlemek istemektedirler. Devlet, bürokrat ve toprak asilleri sınıfının oluşmasını bu şekilde önlerken yine aynı maksatla devlet kadrolarına kölelikten yetişmiş olanları yerleştiriyor, tahakküm eğilimi taşıyanları görevden alabiliyor, ortadan kaldırabiliyor ve mallarına da el koyabiliyordu(müsadere). Bu tür uygulamalar yönetici zümrede bir sosyal sınıf oluşturacak devamlılık ve sınıf şuurunun oluşmamasına yol açmıştır. Kalemiye, devlet dairelerinde idari görevlerde bulunan memurlardır. Bunlar Müslüman ailelere mensup olan usta-çırak ilişkisi içerisinde yetiştirilirdi (Tabakoğlu,2005:158).” devlet bu kişileri yönetici olarak değil de daha çok bir takım kamu görevlerini yerine getirmeleri için kullanırdı.

“Yönetilenler(reaya) askeri zümre dışındaki üretici olan veya ticaretle uğraşan ve vergi veren yerleşik veya yarı-yerleşik halk zümresidir. Yerleşik reaya şehirli veya köylü olabilir. Şehirli reaya esnaf ve tüccardan ibarettir. Köylü reaya ise tımar, vakıf gibi zirai toprakların reayasıdır. Yarı-yerleşik zümreler de konar-göçer olarak adlandırılmışlardır. Bunlar yaylak ve kışlaklarda hayatlarını sürdürürler ve daha çok hayvancılıkla geçinirlerdi. Yaylak ve kışlaklar arasında uzun mesafeler kat eden bu zümreler, Selçuklular döneminden beri, zaman zaman yerleşiklerle çatışıyorlardı. Devlet ise geleneksel olarak yerleşiklerin yanındadır. Bu olgunun da etkisi ile Osmanlı Devleti XVII. yüzyıldan itibaren aşiretleri iskân siyaseti izlemişlerdir (Tabakoğlu,2005:159).” Bu siyaseti zorunlu kılan temel etken de yine tarımsal sürekliliğe dayanmaktaydı. Yerleşik olarak yaşayan reaya büyük ölçüde tarımla uğraşmaktaydı ve bir kısım da yine şehirlerde zanaat, esnaflık ve yine daha çok gayrimüslimlerin daha çok uğraştığı ticaret ile geçimini sağlamaktaydı. Tüm ekonomik alanlar devletin kurumları ile güvence altına alınmış ve denetlenmekteydi. Bu denetimde tarım tüm ekonomi kollarını beslediği için daha fazla önem taşımaktaydı. Örneğin; tarım arazisini boş bırakmak maddi (çift bozan vergisi) ve manevi(kişinin bulunup toprağa geri getirilmesi) yaptırımları bulunmaktaydı. Bu yerleşik halkın yanında kuruluştan itibaren varlığını devam ettiren ve bir aşiret gücünü elinde bulunduran göçebe topluluklarda vardı. Osmanlı Devleti bu toplulukların itaatini sağlamak ve kontrolünü kolaylaştırmak için yaşam biçimlerini

sürdürme imkânı tanımıştır. Yine kanunlar çerçevesinde sınırlandırılmış bu imkânın göçebe topluluklarca sık sık istismar edilmesi ve yerleşik halkın yaşamına zarar vermesi Osmanlının bu toplumları 17. yy' den itibaren yerleşik hayata dönüştürmesi ile sonuçlanmıştır.

Toplumda ekonomik ayırımın yanında bu ekonomik ayırma etkisi bulunan din etkeni de bulunmaktaydı. “Dini ayırım özellikle vergi yönünden önemlidir. Devletin Müslüman olmayan tebaasına zımnî denir. Temel haklar bakımından Müslümanlarla aralarında fark yoktur. Farklı oldukları taraf cizye vergisi ödemeleridir. Osmanlı devlet ile barış halinde olan Hristiyan devlet vatandaşlarına müste'men denirdi. Bunlara herhangi bir Osmanlı tebaası tarafından eman(vize) verilebilir ve devletin dış ticarete verdiği önemden dolayı ülke topraklarında vatandaşlık haklarından yararlanırlardı (Tabakoğlu,2005:159)” Sorumlu tutuldukları bazı vergilerin şer'i nitelikli olması bu ayırımın göze çarpmaktaydı. Osmanlı tebaasına mensup her birey herkesle eşit haklara sahipti. Yalnızca Müslüman olmayanlar için bu haklardan bazılarını sahip olmak için bir takım bedellerin ödenmesi gerekmekteydi.

“Hukuki açıdan hür ve köle ayrımı vardır. Kölelik öncelikle savaşların ortaya çıkardığı bir kurumdur. Köleler kimin elinde bulunuyorsa onların kültürlerine göre eğitimden geçirilir ve üretici hale getirilebilirlerdi. İslam dünyasında da aynı şey söz konusuydu. Osmanlılar da bu geleneği takiben köleliği bir eğitim kurumu ve ekonomide her emeğin alternatifi olarak kullanmışlar, daha da önemlisi devşirme sistemiyle idari ve siyasi mekanizmasının merkezine yerleştirmişlerdir. Bu sistem Selçukluların gulam ve iğdiş sistemlerinin benzer şartlar altındaki, bazı değişikliklerle beraber devamıdır (Tabakoğlu,2005:159).” Osmanlılar da köle hâkim bir üretim biçimi yahut tüm ekonomiyi etkileyecek güçte bir üretim parçası olarak ortaya çıkmamaktadır. Ev ve saray hizmetlerinde kullanım ağırlıklı olmak üzere yine bazı toprakların işletilmesi ve sanayi de kullanımı söz konusudur. Azat edilmelerinin yolu açıktır ve devlet tarafından da teşvik edilmektedir. Savaşlar oldukça bu savaşların getirdiği ekonomik ganimetlerin yanında savaş esirleri dediğimiz insan toplulukları da olmaya devam edecektir. Bu insanların da ülke içinde üretime katılması, kendi yaşam alanlarını oluşturmaları da devletlerin tutumu ile gerçekleşir. Osmanlı da bu tutum köleci sistem adı altında ortaya çıkmamıştır. Köleler var

olmaya devam etmekle birlikte kendilerini de toplum içinde var edebilecek duruma gelmiştir.

“Osmanlılar da mesleklerin babadan oğula geçmesi esastı. Fakat bu emredici bir kural olmayıp, tamamen sosyal ve iktisadi disipliniği ile ilgilidir. Kanunnameler ‘Reaya oğlu reyadır’ demekle birlikte istediği takdirde askeri zümreye geçilmesinde hiçbir nazari engel yoktur. Bunun da yolu reayanın yararlılık gösterip tımarlı sipahi olması veya istidat ve kabiliyetini ispatlayıp medreseye girmesidir. Görüldüğü gibi yönetenlerle yönetilenler arasında bir sosyal seyyaliyet (akışkanlık, mobilet) vardır. Bu sayede reaya asıllıların sadrazamlığa yükselmesi istisna olmamıştır.(...) Osmanlı sistemi içerisinde askeri zümrenin gelir ve servet bakımından reyadan üstün olduğu görülüyor. Ancak askeri zümrenin büyük imkânları, hizmetleri süresince vardır. Zira devlet herhangi bir gerekçeyle, bunların mallarını müsadere edebilirdi. Sebebi ne olursa olsun, askeri zümrenin ellerinde bulunan bu imkânları vakıf kurumuna yönlendirdikleri görülmektedir. Bunun aile servetlerini müsadere eden kurtulma yolu olduğu iddia edilmekle birlikte servetin bu kullanımı var olan isimlerin korunması, devletin vakıf kurumunu teşvik etmesi ve dini açıdan bir hayır kurumu yaptırmanın getirisi olarak düşünülebilir. Ancak para vakıfları bu tartışmanın dışında değerlendirilmesi gereken kurumlardır. Yapılan araştırmalar XVIII. yüzyılda vakıf kurucularının %80-90’ının askeri zümreye mensup kişiler veya onların yakınları %10-20 kadarı ise reaya olduğunu göstermektedir. Yine gelir kaynağı olarak vakıflardan genellikle askeri zümreye mensup kişiler faydalanmaktadır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren ayan denen yeni bir sosyal tabakanın belirdiğini görüyoruz. XVI-XVII. yüzyıllarında bir bölgenin ileri gelenlerine ayan deniyordu. Reaya statüsünde olan bir tür ayanın resmi bir hüviyeti vardır. XVIII. Yüzyılda bu resmi ayanlardan başka şehir ayanı giderek güçlenmiştir. Bunlar genellikle askeri zümre mensupları, bunların emeklileri veya çocuklarından oluşmuştur. Ayrıca halktan olup da zenginleşen kişilerde bunlara dâhildir. XVII. yüzyıl sonlarında iç güvensizliğin artması, şehir ve kasabalarda yeni itikâl ve güvenlik kaynaklarının oluşma ihtiyacını ortaya çıkarmıştı. Bu ihtiyaç ayanlığı güçlendirmiştir. Ayan bu şekilde zayıflayan merkezi otoritenin boşluğunu doldurma yanında miri topraklara el koymaya ve geniş çiftlikler kurmaya, bir kısım reayada bu çiftliklere sığınmaya başlamıştır. Devlet bir

yönüyle toprakta özel mülkiyetin belirmesine yol açan ve kurduğu sistem dışında oluşan ayanlığı birazda istemeyerek kabullenmiş ve resmi bir hüviyet vermiştir. Bu merkeziyetçiliğin zayıflaması ve mahalli güçlerin iktisadi, siyasi ve idari bakımlardan kuvvetlenip ayrı bir sosyal tabaka oluşturmaları demektir. Devlet, kimi ayanları devlete itaat etmeyen ‘derebeyleri’ olarak sınıflandırmakla birlikte, gönderdiği hükümlerde beylerbeyi, sancakbeyi, kadı, molla yanında bunları da muhatap almakta; örfi vergi ve asker toplanmasında, eşkıya takibinde onların yardımını istemektedir. Yine XVII. Yüzyıl sonlarında bunların denetim altına alınması için ayan meclisleri oluşturulmuştur. 1726’dan itibaren de resmen devlet teşkilatına dâhil edilmişlerdir. Artık merkezden sancakbeyi gönderilmesi yerine o göreve bölgeden bir ayan getiriliyordu. Ayanlar, tımar sistemi üzerinde de ‘feodalimsi’ bir temayülü temsil etmeye başlamışlardı. Bunlar kanun dışı olmasına rağmen reayadan topraklarını satın alıyorlar, böylece İslam ve Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinde biri olan zirai topraklarda devlet mülkiyeti ilkesi zedelenip, özel mülkiyet ortaya çıkıyordu. Bu gelişmeler karşısında devletin direnci uzun sürmüyor, yeni durumun yasallığı onaylanıyor ancak daha sonra tımar topraklarının özel çiftlik haline getirilmemesi isteniyordu. Görüldüğü gibi devlet XVIII. Yüzyılda derebeyleşmeye karşı direnememekte, temel bir üretim aracı olan toprakta özel mülkiyete dayanan yeni bir içtimai-iktisadi yapıya geçiş dönemi yaşanmaktadır. Ayanlar, nizam-ı cedit askerine karşı direniş göstermekteydi. Büyük mukataaların bunu finanse etmek için İrad-i Cedid hazinesine aktarılması bu tepkinin en önemli sebebiydi. Sonuçta merkezi devlet ile ayan arasında bir uzlaşma sağlandı ve bu uzlaşma belgelendi. (Sened-i İttifak 1808). Ayan Tanzimat’tan sonra kurulan meclislerde görev alarak eşraf zümresinin kökleşmesinde büyük rol oynadı (Tabakoğlu,2005:161-163).”

Osmanlılarda aristokratik gelenek olmadığı gibi bunun eski kalıntıları(eski aşiret aristokrasisi) temizlenmişti. Bunun bir başka şekilde oluşması da sistemli bir şekilde engellenmişti. Yeni ve imtiyazlı bir sınıf oluşmaması için de bütün tedbirler alınmıştı. Devlet, birlik için tehlike teşkil edebilecek zenginleşmelere ve siyasi güce dönüşebilecek iktisadi güçlenmelere meydan vermiyordu. Bu yüzden Osmanlı sistemi burjuvaziye ortaya çıkarmamıştır (Tabakoğlu,2005:163).

Çizelge-1: Osmanlı Toplumunda Tabakalaşma

Yönetenler (Askeri Kesim)	Yönetilenler (Reaya)
1. Saray Halkı	1. Yerleşim
2. İlmiye	a. Şehirli
b. Eğitim-Öğretim	b. Köylü
c. Bürokrasi	2. Hukuk
3. Seyfiye	a. Köle
a. Kapıkulları	b. Hür
aa. Bürokrasi	3. Din
bb. Merkezi Ordu (Yeniçeri)	a. Müslüman
b. Tımarlı Sipahiler	b. Gayr-i Müslim
4. Kalemîye (Bürokrasi)	aaa. Zımni
	bbb. Müstemen
	ccc. Harbi

(Kaynak: Tabakoğlu, 2005:164)

Merkez dışındaki eyaletlerde yaşayan reayanın durumuna biraz daha ayrıntılı bakmakta yarar görüyoruz. Reaya köy gibi daha küçük birimlerde yaşar ve ağırlıklı tarımla bunun yanında da hayvancılık, el zanaatları ile uğraşırlar. Yine reayanın içinde esnaf ve tüccarlarda yer almaktadır. Asıl üretim ve ekonomi geniş toprakların işletilmesi ile tarıma dayanmaktadır. Bu nedenle devlet bu toprakların düzenli olarak ekilmesini sağlar ve köylerde yaşayan halkta güvenlikleri garanti altına alınan bu ortamda tarımla uğraşırlar. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren sürekli bir fetih hareketi vardır. Bu yeni fethedilen topraklarda ise düzenli bir yerleşme sağlanarak halkın mümkün olduğunca rahat etmesi sağlanmıştır. Gerek bazı toprakların yerli halkına gösterilen hoşgörü gerekse kendi halkları ile bütünleştirilmeye çalışılan politikalar ile tarım sürekliliği üzerine sistem

kurulmuştur ve yine daha sonra ayrıntıları ile açıklanan bu sistem ordu ile bütünleştirilerek büyük bir toplumsal ve ekonomik faydalar sağlamıştır. Peki, bu üretimin büyük bir kısmının emekçisi olan reayanın durumu nasıldı? Devletin köylüye tutumu ve yine toplumun devlete böylesine bir itaatinin altında yatan sebepler neydi? “Topraklar en başta belirtildiği gibi devlet mülkiyeti altındadır. Köylüye verilen tasarruf hakkı neticesinde köylü toprağı işler ve bunun karşılığında da güvenliği sağlanır, herhangi bir doğal afet karşısında devlet yine yanında olur, sorumlu olduğu dirlik sahibin köylüye iyi bakmak zorundadır. Bunlar kanunlar tarafından güvence altına alınmıştır ve köylü bir şekilde garanti altına alınmıştır. “Örneğin; bir köylü öldüğünde çocukları toprağı işleyemeyecek kadar küçükse, onların bakımını kanunlar uyarınca devlet yüklenmektedir: Tarla bir başkasına işlettirilmekte, sağlanan gelirle yetimler bakılmakta, büyüdüleri zaman babalarının işlemiş olduğu bu toprak parçası tekrar onların tasarrufuna verilmektedir (Cem,1971:53).” Devletin bireylerin haklarını bu şekilde koruması nasıl gerçekleşmektedir?

Buraya kadar temel olarak Osmanlı Devleti’ni oluşturan yapıdan bahsettik. Yöneten ve yönetilen ayrımı yapılarak açıklanmaya çalışılan bu yapıda ortaya çıkan tabloda yönetenlerin ve yönetilenlerin eşit bir şekilde padişaha sorumlu oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu sorumluluk şer’i kurallar ile pekişmektedir. Bireylerin bu şekilde eşit sorumlu oldukları bir gücün ve yine uymak zorunda oldukları şer’i kuralların varlığı toplumda kesin sınırlarla çizilmiş bir sınıf ayrımının ortaya çıkmasını engelliyor. Yine bireylerin çiftçiye asker, köleyken hür köylü olmaları gibi buldukları konumu değiştirmelerinin önünde bir engel bulunmayışı yine toplumsal yapının kastlar oluşturmasını engellemektedir. Yöneten/askeri kesimin sorumlulukları ve geliri farklı olsa dahi bu farklılığın bir çiftçi ile ilişkisini etkilemesi büyük ölçüde engellenmektedir. Bireylerin birbirleri ile ilişkileri kanunlar çerçevesinde ve sorumluluklar ile şekillenmektedir. Bir asker, ekonomik gücü dolayısı ile bir çiftçiye baskı uygulayamaz. Bir çiftçi, vergisini vermediyse askeri idareci kendi hükümleri ile bir çözüm uygulayamaz. Bunun gibi tüm sorunlar ve çözümler devlet denetimindedir ve herhangi bir durumda tüm bireyler sorun ile ilgili mahkemelere başvuruda bulunabilir. Devlet gücü altındaki tüm insanlar eşittir.

Devlet bu eşitliği bir arada tutar ve toplumsal huzurun istikrarı için kanunlarla düzenleme yapar. Bu kurallar altında bulunan bireyler ister çiftçi ister asker ister idari bir memur olsun buldukları mevki herhangi bir güvenceye alınamaz ve buldukları mevkiinin de değişmesi önünde bir engel bulunamaz. O zaman Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı dediğimizde bir sınıf ayırımından muhakkak bahsedebiliriz ancak bu toplumun kendi içinde ayrıldığı ve hareketliliği sınırlanmış çizgiler değil devlet ve halk olarak kendini gösterir.

Anlatılanlardan yola çıkılarak konunun devamında Osmanlı Devlet yöneticileri ile halkın ilişkileri, nüfus özellikleri, aile yapısı, köy hayatı ve köylü, şehir hayatı ve şehirliler, konargöçerler, kul ve köleler, celali isyanları ve isyan sonucunda oluşa yeni yapının ayrıntılarına değinilecektir. Yine bu bilgiler ışığında zaman içinde değişen durum da ortaya koyulacaktır.

4.1.1. Osmanlı Devleti'nde Bireylerin ve Yöneticilerin Tutumu

Osmanlı Devleti'nde devletçi ekonomik yapının oturduğu sosyal temellerin varlığını sürdürebilmesi için toplumu oluşturan bireylerin tutumları ve devletin toplumla ilişkilerinin süreç içerisindeki rolü dikkate alınmalıdır. “Osmanlı Devleti'nin yapısı İslam'ın eşitlik ve adalet ilkelerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu ilkelerin koyduğu amaç ve çizdiği yol devlete bazı görevler vermekte; eşitlikle adaleti sağlamak yükümlülüğü devletin mülkiyete karşı tutumunu ve devlet hizmetlerinin kapsamını belirlemektir. Osmanlı düzeninde halkın ekmeği talih rüzgârlarının esişine, açığözlerin kazanma hırsına terkedilmemişse bunun nedeni sadece ekonomik değildir, İslam ilkelerine uymak gereğinin bir sonucudur (Cem,1971:64).” Devletin başında bulunan padişahın dahi uymak zorunda olduğu dini kurallar büyük ölçüde görevlerin belirlenmesinde temel olmuştur. Halkın refahını sağlamak zorunda olan bir sosyal devlet özelliği bireylerin de bu devlete bir ‘devlet baba’ gözüyle bakmasına ve sırtını devlete yaslayarak bir güven duygusu ile itaatine neden olmuştur. Bu itaat tabi bir sonsuzluk yahut istikrar göstermemektedir ancak genel bir anlayış ile bireylerin devlet ile ilişkilerindeki kanaatkârlığı ve kurallara uymak zorunluluğunun maddi yaptırımlar yanında manevi yaptırımlar ile desteklenmesi bu itaati güçlendiren bir olgudur.

Devletin temel görevleri; toplum düzenini sağlamak, güvenliği kurduğu sistemli orduları ile sağlamak, sosyal yardım kurumlarını genişletmek ve yine bu kurumların da yardımıyla sosyal dengeyi sağlamak, üretim düzenini korumak, fiyatları denetleyerek tüketici ve üretici için ayrı ayrı kurallar ile korunmalarını sağlamak, denetimin işlerliği ile sistemin istikrarını korumak gibi kurduğu ekonomik sistemi, sosyal temeller ile destekler bir yapıda ortaya çıkmaktadır. Bir kültürler karışımından oluşan toplumunun düzen ile uyumu din eksenli çözümlenemez. Bu görevlerin yerine getirilmesinin karşılığında sistem kendini sürdürür ve halkta bu sistem içerisinde var olduğu durumu koruyarak yaşamını sürdürür. Ancak bu sistemin istikrarı içerisinde bireylerin ve yöneticilerin tutumu nasıl olmaktadır?

Osmanlı Devleti'nde yöneticilerden halka herkes bireysel tutumlarının önüne geçmektedir. Bulduğu görevi ne olursa olsun birbirlerine bağlı bir düzenek içerisinde en son padişaha sorumlu olunmaktadır. Kendi başlarına davranmalarının getireceği bir hatanın bütün sisteme vereceği zarar öngörüldüğü için engellenmekte ve kurallar ile sınırlandırılmaktadır. Bir takım çıkarıcı grupların kendi lehlerine toplumu sömürmesinin devletin gelirlerinde ve halkın refahında oluşturacağı olumsuzluklar devlet garantisine alınmıştır. Kişiler daha fazla kazanma hırsı ile hareket ederse örneğin; bir çiftçi ziraat yaparak elde edemediği geliri şehirlerde aramaya başlarsa toprağını boş bırakmış olacak ve bu hırs ile yapacağı esnaf faaliyeti de kalitenin düşmesi, fiyatların artması gibi sonuçları doğuracaktır. Bu bireyselliğin tüm toplum geneline yayıldığı düşünülürse ziraat yapan büyük bir kitlenin kaybı ve esnaf yığınlarını oluşturacaktır. Bu nedenler gözetilerek bireyler, toplum düzenini bozmayacak bir geliri artışı ile yetinmeyi kabul etmiş bireylerden oluşmalıydı. Yani büyük bir toplumun parçası olduğunu kabul eden bir bireysellik kabul edilmekteydi. Burada bireylerin bulunduğu durumları kati suretle değiştirmemeleri kuralı yoktur. Açık toplum özelliği bulunmaktadır ve mevkiiler, meslekler arasında geçişler yine keyfi olmamakla birlikte gereken niteliklerin gösterilmesi halinde mümkündür.

“Osmanlı İmparatorluğu'nun oluştuğu dönemdeki toplumların ortak niteliği, güvensizliktir. Anadolu, Moğol istilasının yaratmış olduğu sarsıntının içindedir. Otorite yoktur. Can ve mal emniyeti kalmamıştır. Küçük beylikler ve derebeylikler birbirinin toprağını talan etmekte, eşkıya kol gezmektedir. Ticaret yollarının eski

güvenliği kaybolmuş, ticaret azalmıştır. Parçalanmış olan otorite yeniden sağlanamamakta, düzensizlik toplumları aynı şekilde zarara uğratarak üretimden ticarete kadar bütün bir ekonomiyi felç etmektedir. Batıda aynı durum çökme üzere olan Bizans'ta vardır. Müslüman iktasını andıran pronioia sistemi soysuzlaşmış, imparatorun otoritesi yıkılmış, Tekfurlar derebeyinden beter kesilmişlerdir. Bütün bu toplumların ihtiyacı, güvenliktir (Cem,1971:112-113).” Birbirinden farklı din ve kültüre sahip toplumların bir arada yaşamaları dönem şartları itibari ile zor olmamıştır. Zaten o dönemlerde henüz var olmayan milliyetçi tutumlarda bir engel oluşturmamaktadır. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına aldığı tüm bu toplumlara güvenliklerini sağlamak konusunda güvence vermiş, onlara yaşam alanları kurmuş ve sistem içerisinde bir yer vermiştir. Haklarını gözetmiş ve kurallar dâhilinde de yanlarında olmuştur. Örneğın, mülkiyet hakkı tanımamış ancak toplumsal bütünün bir parçası olunduğu sürece devlet garantisi altında olmayı sunmuştur. Çağın şartları göz önüne alındığında, tüm dünyada halkların yaşam şekilleri zorlu süreçlerle şekillenmekteydi. Kölelik, derebeylik sistemi içerisindeki soyluların üstünlüğünün bir getirisi olan daha aşağıya eziyet ve onları kullanma hakları, devletlerin halk ile ilişkilerinde hoşgörüsüzlük Osmanlının kurduğu sistemde yer bulmamıştır. Bunu fetihlerde bazı bölgelerin kendi istekleri ile Osmanlıya katılma talepleri ile de görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin ılımlı tutumunun sürdürülmesi için bireylerin de devletin koyduğu kurallara itaat etmesi gereklidir. Sistemde ekonomik ve sosyal hayatta var olan tüm unsurlar devlet denetimindedir ve yine devletin çizdiği sınırlar çerçevesinde oluşur. Devlet sosyal refahtan üretilen ürüne kadar tüm süreçlerde söz sahibidir. Düzen içerisinde olumlu ya da olumsuz değişiklikler mümkün kılınmamıştır. Örneğın; büyük bir ordu gücü ile bütünleşmiş olan tımar sisteminde yapılacak bir değişiklik doğrudan orduya etki edecektir. Orduda oluşun bir değişim ülke güvenliğine yahut ekonomik anlamda hazine gelir-giderlerin etki edecektir. Bunun gibi birbirlerine bağlı büyük bir süreçler bütünü küçük bir değişiklikten pay alacaktır. Sonuç olarak devlet bu dengeyi korur, halkın bu denge içerisinde kalmaları için gerekli imkânları sağlar. Halk ise bu toplumun bir parçası olarak devlete minnet duyar ve hayatını sürdürür. Bu şekilde 17. yy'e kadar varlığını sürdüren sistem, değişiklikleri ilk çatlakları ile su sızdırmaya başlar. Kurulan ekonomik sistemin oluşturduğu bireyler de değişen düzene uyum sağlar ve yeni düzende artık var olan

kurumların değişmesi, yenileri ile birlikte devam etmesi, yenilik yapılması ve daha sonra eskiye dönülmesi gibi bir takım düzensizliklerle mevcut durumun koruyamaz hale gelir. Sistemde zarar gören birey artık devletin yanında yer almaz. Devlet yanında olmayan halkı cezalandırma yaptırımı ile otoriteye zorlar ve artık geri dönüşü olmaz bir kargaşa ortamı baş gösterir. Birey olarak ceza alan kişi toplumun bir parçası olmaktan çıkar. 17.yy sonrası artık bireysel eğilimlerin ortaya çıktığı, kişilerin servet birikimine yöneldikleri ve devletinde kısmi değişimleri ile ister istemez buna olanak sağladığı, mevkiiler arası geçişlerin kurallar dışı yapılarak işlerliğin azaldığı, toprakta çalışanların şehirlere askerlerin eşkıyalıklara yöneldiği bir durum söz konusudur. Devletin kanatları altında yaşayan halk devletin bu durumlar karşısında aldığı önlemlerle karşılaşması bireylerin artık devlete bir baba olarak değil bir güç olarak bakma fikrini besler.

Kuruluştan 17. yy' a kadar karşılıklı çıkarlarını bir denge içerisinde koruyan halk ve devletin uyumlu yaşantısı kendi iç unsurlarının çökmesi ve uluslararası alanda oluşan değişikliklerin etkisi ile bozulacaktır. Birbirini besleyen sistem ve halk yine birbirini beslemeye devam edecektir ancak bu yeni bir sistem için gerçekleşecektir.

4.1.2. Osmanlı Devleti'nde Köy Hayatı ve Köylü

Köylü nüfusun, yani Osmanlıların (devlet katındakilerin) reaya (sürüler) dediği halkın işi tabiattan yiyecek maddeleri yetiştirmek. Hem kendilerini, hem şehirli nüfusu, hem de devletlileri beslemek. Bir de devletin önemli bir asker kolunun masraflarını ödemek. Bu ödemeye vergi diyoruz. Bu, köylünün ödemekle mükellef olduğu toprak kirasıdır (Berkes,1969:46). Bilindiği gibi köylünün toprak üzerinde tasarruf etmek dışında bir hakkı yoktur. "Köylünün hakkı devletin rakabesi altında olan toprağı kullanma(tasarruf etme) hakkı idi. Bu hak mirasla geçen, daimi olan bir haktır. Ama mutlak anlamda bir özel mülkiyet hakkı değil, çünkü bu anlamdaki haktan birçok eksiklikleri var; hele siyasal güç sağlama niteliğinden tüm iğdişleştirilmiş bir haktır (Berkes,1969:48)." İşlediği topraktan kendini geindirmenin yanında devletin bazı kurumlarını da beslemek durumunda

kalmaktaydı. Bu aslında mülkiyeti elinde bulunduran devletin toprağını kullandırmasının karşılığını alış biçimiydi

“Osmanlı köylüsünün özellikler incelendiğinde, toprağın devlet mülkiyetinde olmasının iki değişik açıdan ona yararı dokunduğu söylenebilir:

1. Vergi gelirini toplayan dirlik sahipleri bazı özel yetkilerine rağmen memur niteliğindedir ve köylüyü Batılı derebeyleri gibi sömürme imkânları yoktur. Toprağın devlet mülkiyetinde olması hem devletin otoritesini güçlendirmekte, hem de memurların denetlenmesini kolaylaştırmaktadır. Dirlik sahiplerinin sık sık değiştirilmeleri, görevlerinin sürekli bir yöneticilik şekline girmesini ve köylüyü ezmelerini engellemektedir. Osmanlı fetihlerinden önce derebeylerine ait sayılan köylüler bundan böyle <Devletin malı olmakta ve kişilerin elinden kurtulmaktadır.>

2. Memur-askerlerin toprağın mülkiyetine sahip olmamaları derebeylik benzeri ilişkilerin kurulmasını ve köylünün onlarca ezilmesini önlemektedir. Bu mülkiyetin köylüye de ait bulunmaması ise, özel mülkiyetin bünyesinde var olan tehlikelerden ve belirsizlikten köylüyü sakınmaktadır. Küçük tarımsal mülkiyet sahiplerinin dünyanın her yanında (ve günümüz Türkiye’inde) karşılaştıkları sorunlara miri sistem ön vermemektedir. Köylü, kurak bir mevsim sonucunda tarlasını alacaklısına kaptırarak ırgatlaşmak tehlikesine hedef değildir. Hayvanların bulaşıcı hastalığa tutulup telef olması onu çiftini çubuğunu bırakıp iş arama zorunluluğuna koşmamaktadır. Tohumuz kalmak gibi bir sorunu yoktur. Mülkiyetten yoksun olması onun büyümesini, başkasını sömürmesini, kendi başına buyruk riskler alıp belki daha çok kazanmasını engellemektedir ama hem kişi olarak onun, hem de bütün bir sosyal yapının güvenliğini sağlamaktadır (Cem,1971:54).”

Osmanlı köylüsü kendisine ayrılan toprağı işlettiği ve kanunlara uyduğu ölçüde özgürdür. Köylülerin tarlalarını terk etmeleri yasaktır. Terk etmeleri halinde sipahiye köylüyü bulması, cezalandırması ve tekrar çalışmasını sağlaması gereklidir. Eğer bir köylü toprağı terk eder ve 10 yıl içinde geri döndürülemezse çift bozan vergisi ile serbest kalabilmektedir. Bir diğer yöntem de toprağı işletmek için yerine bir başkasını bulmasıdır. Her şekilde toprağın boş bırakılmaması için önlem alınmıştır. Yine bu üretimin sürekliliği açısından köylülerin başka bir alana geçmelerinin önü kapatılmıştır. Örneğin, köylü için sipahiliğe geçiş ancak savaşta

yararlılık göstermesine bağlıdır bunun dışındaki yollar genelde kapalı tutulmuş ve köylünün köylü kalması genel kural olarak benimsenmiştir. Toprağa bu şekilde bağlanan köylünün memurlarla ilişkileri kanunlar çerçevesinde çizilmiştir. Sipahilerin köylüye kişisel olarak hiçbir şekilde sömürü hakkı yoktur. Köylü sorumluluğunu yerine getirdiği sürece bir yaptırımla karşılaşmaz. “Örneğin; bir sipahi köylünün evinde üç günden fazla kalmaz. Köylünün gösterdiği yerde yatmak, onun verdiği yemekten başkasını istememek zorundadır. Köylü, haksız muamele karşısında Dirlik sahibini şikâyet edebilir, mahkemeye verebilir, köylüyü her zaman gözeten devlet, onu sipahiye ezdirmemek amacıyla hem idari hem de hukuki tedbirleri dikkate almıştır (Cem,1971:55).”

Reayanın daimi reaya olarak kalması “Reaya oğlu reyadır” sözüyle genellenmektedir. “Artı değerine malik olup onu yeniden yatırıma koyarak üretimini genişletmeyecek, para ekonomisi yolu ile kapitalist üretim şekline giremeyecektir. Böyle bir üretim şekli ilişkileri için gerekli şart olan toprak mülkiyeti yoktur. Sözü ikinci anlamı şu: Tarım geleneksel usullere göre devam edecek, teknolojik devrimsel değişimler olmayacak. Yer değiştirme, toprağını bırakıp demografik değişim olmayacak. Köylü öyle mukannen bir şekilde çalışacak ki, devlete(yani onun temsilcisine) mukannen olarak umulan vergiyi verecektir (Berkes,1969:49).” Osmanlının kurduğu ekonomik ve sosyal yapının düzeni her türlü değişime kapalı bir sistemdir. Tarımın geleneksel usullerle değil de gelişmiş yöntemlerle yapılması demek daha fazla verim elde etmek demektir. Bu artan verimin kullanımı da yine bir sorun teşkil edecektir. Servet birikimi yaratacak kadar fazla bir kazançta bireylerin bu kazançlarını nasıl yönetecekleri sınırlı şekillerde gerçekleşmektedir. Yine toprağını terk ederek başka bir iş alanına yönelmesi sonucunda yeni iş kolundaki kaliteyi düşürecek eski iş kolunun da aksamasına yol açacaktır. Bireyler yaptıkları işleri yapmaya devam etmelidir. Köylü de toprağı işlemeli ve gelirini de devletin uygun gördüğü ölçülerde paylaşmalıdır. Bireyler elbette farklı iş kollarına yahut mevkilere gelebilirler ancak bunun gerçekleşebilmesi için önceki durumun istikrarını korumak ve yeni durumun şartlarını sağlamak gerekmektedir. “Ziraatçı Türk ve Hristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları

her iki topluluğu da, hiç din farkı gözetmeden, ‘reaya’ saymakta, bunlar içinde miri toprak tasarruf edenlerin ödeyecekleri vergileri bir devlet hizmetlisine yüklettiği zaman o hizmetlinin beratında zikrolunan vergileri kendisine vermekle ödevli olan kişiye ‘raiyyet’ (kiracı köylü) adını vermekte idi. O halde, köyde oturan hiçbir sınıf ya da zümreye (insan emeğine ve imarına dayanan ev, bağ ve bahçe dışında) arazi sahibi olma hakkı tanınmadığına göre, Müslüman Hristiyan, bütün köylüler devletin reayası ve dolayısıyla, padişahın ‘raiyyeti’ idiler (Akdağ,1974:48).” Tüm köylü devletin toprakları üzerinde üretim yaparken aralarında bir kademe oluşmamıştır. Dini görevliler, devletin memurları, askeri görevliler itibar olarak bir adım önde olsalar da herkes kanunlar önünde eşit sayılmakta ve bu kanunlardan eşit sorumlu olmaktaydı. Toprakla uğraşan köylü birbirine çok yakın ekonomik şartları taşımaktaydı. Devletin topraklarını ekip biçen halk Akdağ’ın da deyimi ile bir Devlet Ağa’ya sorumlu olmaktaydı. Toprakların ekilip biçilmesinde halktan mecburi yararlanmak zorunda olan devlet köylüye bunu nasıl yaptırmaktaydı? İşletilme yönünden bu devlet mülkü topraklar 2’ye ayrılmaktadır:

1. Raiyyet Çiftlikleri: “Bu çiftlikler, tapu resmi karşılığında, doğrudan doğruya çiftçi bir ailenin reisi üzerine yazılır ve bu aile sürekli olarak verilen bu çiftliği ekip biçer, icar olarak devlete üründen 1/10 ile ½ arasında değişen ve 1/8’i çok yaygın olan bir pay verdiği gibi, her yılın martında da yerine göre 22 akçeden 50’ye kadar değişik bir ‘çift resmi’ öder (Akdağ,1974:125).” Devletin bu toprakları üzerinde yapılan her bir faaliyet için devlete farklı vergiler ödenmektedir. Bu topraklar satılamaz ve vakfa dönüştürülemez. Sahiplerinin değişimi de devlet izni ile gerçekleşebilir. Bu toprakların sahipleri toprakları boş bırakamazlar ve terk edemezler. Bunların karşılığı da vergisel yaptırımlardır. Bu şartlara köylü tarafından uyulması halinde devlet keyfi olarak toprakları ellerinden alamaz. Ayrıca üretimde süreklilik sağlamış, kanunlara uymuş bir köylü bu üretim hakkını miras bırakabilir.

2. Ortakçı Çiftlikler: Devlet ve köylünün işbirliği içinde işletildiği topraklardır ve çok azdır. “Bu tür yerlerde tarım yapan köylüler, emekleri karşılığı olarak elde ettikleri ürünün yarısını alıyorlar, bir yarısı da devlete kalıyordu. Gerekli tohumu mülk sahibi vermekte idi. Koşum hayvanlarını da bir kez olarak devlet sağlardı. Tohumun ortadan olduğu, yani yarısını köylünün bir yarısını da devletin

verdiği ortaklık biçiminin uygulandığı örneklere de rastlanmıştır. Kendilerine raiyyet çiftlikleri verilmeyerek, ortakçı çiftliklerinde yarıcılık yapan kimselerden hiçbir vergi ve resim, hatta ‘avarız akçesi’ alınamayacağı kanunlarla belirlenmiştir. Çünkü bunların ortaklıktan paylarına düşen sırf emeklerinin karşılığı sayılıyordu (Akdağ,1974:127).”

Kuruluş yıllarında Selçuklu Devleti’nin sosyal, iktisadi ve askeri sistemlerini alıp kullanan, geliştiren Osmanlı Devleti toprakların kullanımı konusunda da bunu sürdürmüştür. Selçuklu daha çok kullanılan yarıcılık sistemi kuruluş dönemlerinde Osmanlıda da var olmuştur ancak daha çok raiyyet şeklinde kullanım yaygınlaşmıştır. Ortakçı çiftlikler de sınırlı sayıda ve belirli yerlerde sürdürülmüştür.

Osmanlıda toplum üzerine kurulan bu sistemin işleme için kabullenici bir ortam gerekmektedir. Toplum bireysel çıkarların değil de toplumun geneli için çalışmalı ve tüm toplumu düşünerek hareket etmelidir. Zaten bu bireysellik tutumu da devlet tarafından kontrol altına alınmıştır. Toprağı bırakıp başka işler peşinde koşmamakta, ektiği ürünün değiştirememekte var olan duruma kanaat gelmektedir. Bu sadece köylü için değil tüm kesim için geçerlidir. Köylü daha fazla kazanç peşinde koşarsa işini aksatır, sipahiler ya da diğer devlet yöneticileri daha fazla kazanç isterse halkı ezer ve sömürürler. Bu da Osmanlı’nın her türlü değişim kapılarını kapattığı ekonomi düzenini değişmesine neden olur. Devlet ise sağladığı sosyal ve ekonomik imkânlarla kişilerin bu eğilimlerini bastırır. Kişiler kendilerini büyük bir toplumun parçası olarak görürler ve öncelikli hedefleri de bu parçası oldukları topluluğun çıkarlarını sağlamaktır. Bireylerin ve devletin bu tutumunda İslam dininin etkisi göz ardı edilemez. Halkın ezilmemesi, eşitlik gözetilmesi, devletin halka zulmetmemesi, sosyal kurumların geliştirilmesi, faiz sisteminin sınırı, hırsın baskı altına alınması gibi birçok unsur buna örnek gösterilebilir. Bu nedenle aslında toplumun bu tip bir insan niteliği taşımasında devletin uygulamaları ve bu uygulamanın da kendi içinde din etkisi taşıması bir gerçektir. Ancak yalnızca Müslümanlardan oluşmayan büyük bir imparatorluğun temelinde dinin yanında muhakkak farklı sebepler olduğunu kabul etmek daha doğrudur.

Osmanlı halkının kanaatkârlığı ile ilgili İsmail Cem’in yer verdiği 1845 tarım anketleri ile ulaşılan sonuçlarla hazırlanan M. A. Ubcini 1847’de Monitor

Universal gazetesinde yayınlanan makalesinde şöyle anlatılmaktadır: “Türkiye’de çiftçi fakirdir çünkü parası yoktur; buna mukabil zengindir, çünkü yaşamak için elzem olan şeylere ziyadesiyle maliktir. Ve sonra o aza da kanaat etmesini bilir. (Fakirliğe tahammül etmek için ne yaptım?) diye Büyük İskender, ihtilallere heves ederek nihayet hayatını küçük bir bahçeyi ekip biçmekle temine mecbur olan eski Sayda Kralına soruyor. Taçsız hükümdar, Makedonyalı Fatihe şöyle cevap veriyor: (Ellerim bana kâfi; hiçbir şeyi arzu etmediğim için hiçbir eksikliğim olmadı) Köylünün ve bilhassa Türk diyebileceğim refahın sırrı işte buradadır. (...) kendisine verilenden fazlasını istemedikten ve yabancıya karşı kapısını daima açık tutabildikten sonra zengin veya fakir olmuş ne çıkar? İşte ahlak felsefesi, isminin de ifade ettiği gibi Allaha tevekkül olan ve herkesin doğduğu vaziyette mesut olması için her şeyi pekiyi tanzim etmiş bulunan bir dinin tesiridir bu.” Burada bahsedilen kanaatkâr köylü yapısı ile çok kazancı olmasa da daha fazlası için gerek kanunlarla gerekse kendi kişisel özellikleri ile sınırlanmış bir yapı ortaya çıkıyor. Bu yapı büyük ölçüde dini çerçeve ile çizilmeye çalışılsa da yalnızca bu alana terk edilememektedir. İhtiyacı olduğu her şey kendi imkânları ve devlet eliyle birlikte sağlanmaktadır. Daha fazlası ile ne yapılacağını bilmeyen bir insan daha fazlasını elde etmeyi neden istesin? Kendi içinde kapalı bir köy ekonomisi yapısında bireylerde bu çizgiler doğrultusunda tutumlarını belirlemektedir.

Köylünün kanunlar çerçevesinde çizilen özgürlüğü ve sipahi ilişkileri bireylerin yararı için yapılmakta ve sistem uyum içinde süre gitmektedir. Devlet köylünün haklarını kendi memuru olan sipahiye karşı güvence altına almıştır. Bu şekilde köylünün ezilmesini, emeğinin sömürülmesini engellemektedir. Sipahi de devletin yetki verdiği ölçüde görevini yerine getirmektedir. Ta ki bu sisteme darbe vuracak mülkiyet ilişkileri değişene kadar. Kuruluştan 16. yy sonlarına kadar bu ilişkinin değişmeden sürdürüldüğü söylenebilir. Ancak tımar sisteminde ayrıntıları ile anlatacağımız toprak sistemindeki bozulmalar karşısında devletin aldığı önlemler, yeni toplumsal yapıları da beraberinde getirecektir. Bu yapılar ile artık köylü sipahi ile değil de bir çiftlik beyi ile karşı karşıya kalacaktır. Devlet ise tamamen koruma altına aldığı köylüye artık o güvenceyi veremeyecek duruma gelecektir. Köylü

toprakları terk edecek yahut zor çalışma koşullarında yaşamını sürdürmeye farklı bir yapıda devam edecektir.

“Osmanlı köyü, kısmen piyasaya açık olmakla birlikte kendi kendine yeterli idi. Gıda maddeleri köy içinde üretiliyor, hemen hemen her köy evinde bulunan tezgâhlar dokuma ihtiyacını karşılıyordu. XX. Yüzyıl başlarında bile görülen bu durum köylerin her şeye rağmen iktisadi ve sosyal buhranlara karşı direnebilmelerinin en önemli sebebidir (Tabakoğlu,2005:178).” Nüfusun büyük kısmı (yaklaşık %80-90’lık bir kısım) kırsalda yaşamaktadır. Köylerde yapılan geçimlik üretimin yanında sanayi üretimine de katkı sağlaması belli bir nüfusa cevap verebilecek ölçüde gerçekleşmektedir. Köyde üretilen çıktının çok az bir kısmı yakın şehirlere taşınmakta büyük kısmı köy içerisinde tüketilmekte ve yine öncelik köydeki kitlenin ihtiyaçlarının karşılanması olmaktadır. Tarım ağırlıklı üretim şeklinde yine tarımın yanında hayvancılık ve zanaat ekonomik yapıyı oluşturmaktaydı. Dokumacılık, dericilik, silah, mücevher gibi alanlar büyük ölçüde el tezgâhlarından çıkmaktaydı. Bu yapı büyük ölçüde değişmeden devam etmiştir. Örneğin; tarım yapılmaya devam etmiştir ancak değişikliklerle birlikte artık sipahiler aracılığı ile devlet adına yapılan kısmı azalmıştır. Bunun gibi var olan yapılar değil yapıların sahipliği yahut amacı el değiştirmiştir denebilir.

Osmanlı köyleri, kervan yolları ile hareketliliğe açıktır. Yapılan üretimle devletin ve kendi yaşam alanındaki halkın gerektiğinde ise bazı şehirlerin ihtiyaçlarını da karşılamak durumundaydı. Bu çapta büyük bir üretim köylerde işbölümünün geliştirmiştir. Belirli köylerin bazı ürün ve ürün miktarları devlet tarafından belirlenmektedir. Köylerde kurulan bu tek tip üretim şekli ile işbölümü bütünleşmektedir. Devlet ticaret yolları ve gelişmiş şehirleri ile bir nevi köylerin kapısını dışa dönük bir yapıya açmaktadır. 16. yy esas alınarak köyler “çok büyük ve birbirine yakındı. Suları zaptı rapta almışlar, küçük ve kesif ziraat yapıyorlardı. Toprağı iyi işliyorlar ve muhtelif iklimlere mahsus çeşitli mahsullerin hepsini alabiliyorlardı. Evliya Çelebi, Anadolu’nun her tarafında beş yüz haneli bağlı bahçeli köylerden bahseder. Köyler camili medreseli ve hamamlı idi. Hemen hepsi küçük ölçüde birer site idiler. Kendilerine lazım olandan çok fazla istihalleri vardı (Tankut,1939:18).” Köylerin temelinde bulunan ziraat faaliyeti en iyi şekilde

yapılıyor ve kendi içinde bir yaşam alanı kurulan bu birimler canlılığını koruyarak kendi içinde ve dışındaki ihtiyaçlara cevap veriyorlardı.

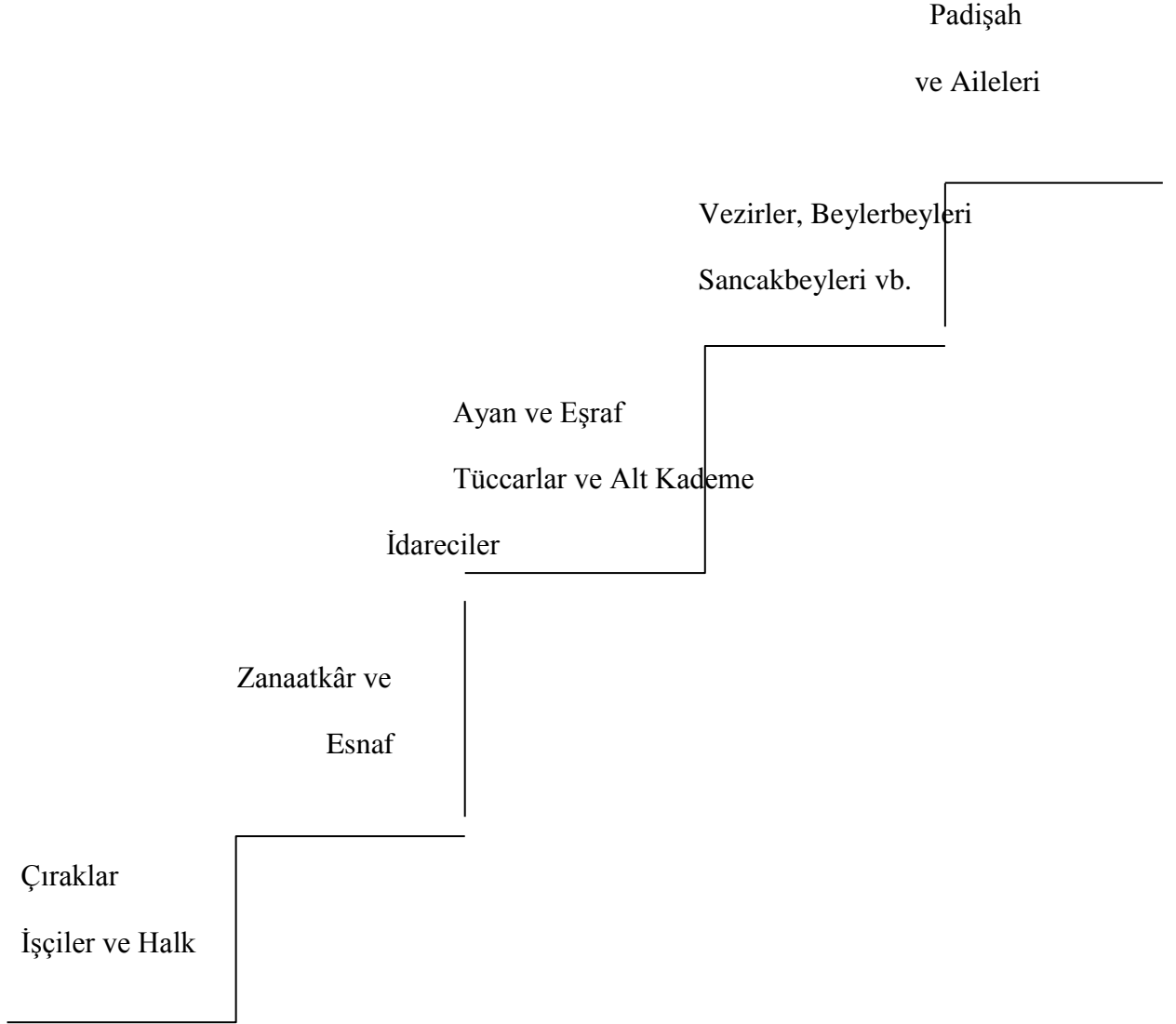
Tanzimat'tan sonra köy kesiminde görülen ayaklanmalar, Rumeli ve Anadolu'da Tanzimat'ın getirdiği ortamın bazı köylülerin yerel yönetici ve eşrafa karşı ayaklanmalarına sebep olmuştur. Bu isyanlar ayana, vakıf mütevellilerine, cizye vergisine karşı yapılmaktaydı. Ancak bundan önce 1576 yılında başlayarak 1610 yılına kadar devam eden Celali İsyanları sistemin ilk çatlaklarının tohumudur. Tanzimat'ın getirdiği yenilikler ile tebaa içindeki Müslüman gayrimüslim ayrımı büyük ölçüde azaltılmaya çalışılmıştır. Artık kendini Müslümanlarla eşit gören halklar cizye vergisine karşı çıkmaya başlamıştır. Devletin gelirleri içerisinde büyük bir yer bulan cizye vergilerinin kaldırılması ekonomik açıdan zaten bunalıma giren devletin belini daha çok bükecekti. Bundan önce köylerde başlayan Celali hareketi de zaten toprak işçiliğine büyük zarar vermişti. Köylünün köylerini terk etmesine, topraklarını bırakmasına, borçlanarak tasarruf haklarını bırakmak zorunda kalmalarına yol açmıştır. Boş kalan topraklar da fırsatı değerlendiren ağaları beslemiştir. Gerek köylerdeki sipahiler gerek şehirlerde görev yapan üst kademe memurlar bu boş kalan topraklarda hak elde etmek için kıyasıya yarışmıştır. Eşkîyalık, köylünün hem devlet hem bu celali birlikleri tarafından sömürülmesi tarıma ve en önemlisi de sisteme darbe vurmuştur. Alınan önlemlerle durum idare edilse de daha sonra kalıcı değişim için alt yapı çoktan kurulmuş olacaktır.

4.1.3. Osmanlı Devleti'nde Şehir Hayatı ve Şehirli

Osmanlı Devleti'nde halkın bir bölümü kırsalda yaşayarak köy hayatı ve büyük ölçüde ziraat faaliyetini gerçekleştirmekteydi. Ekonominin temeli tarıma dayandığı için bu üretim yapan büyük bir kitlenin köylerde yaşaması demektir. Gelişmiş köy yapılarının yanında gelişmiş şehirlerde iktisadi yapıyı ayakta tutmaktaydı. “ Osmanlı şehirlerinde iki büyük ana bölme vardır. Biri halkın oturduğu mahallelerdir. O mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim cemaatler, ayrı ayrı, kendi mahallelerinde mescit, kilise veya sinagog etrafında yerleşmişlerdir. Şehrin diğer ana bölümü Pazar yeridir. Orada belli başlı idari üniteler, yani kadı mahkemesi, esnaf, gelen kervanların indiği hanlar, kervansaraylar ve günlük alışverişin cereyan ettiği

pazaryerleri ve çarşılar yer alır. Bu bölgede Müslüman ve gayrimüslim şehir halkı birlikte, her sınıf esnafın içerisinde çalışırlardı (İnalcık,Arı,2006:35).” Şehirlerde yaşayan halkın yaşadıkları mahalleler dini inanç farklılıkları ile değişmekteydi. Mahalleler de bulunan yapılar bu inancı pekiştiren nitelikler göstermekte ve o mahallede yaşayanların ihtiyaçlarına cevap vermekteydi. Ancak bütün kamusal hayatın geçtiği diğer bölümde bu ayırım yerini birlikte çalışılan bir yere bırakmaktadır. Bu alanda padişahın fermanları açıklanmakta, esnaf faaliyetleri denetlenmekte, narh tespitleri yapılmakta ve bu şehir ekonomisi içerisinde bulunan tüm birimler devlet karşısında eşit bir denetimle karşı karşıya kalmaktaydı. Şehir yapısının sosyal yapı ile birlikte ayırımı ile şehirlerde oturan halkıda ayırabilir. “Bunların başında ayan ve eşraf vardır. İkinci zümreyi memurlar oluşturmaktadır. Sonra esnaf ve tüccar gelmektedir. Şehirler kadılar veya kadı naibleri tarafından yönetilmektedir. En küçük idari birimleri oluşturan mahallelerin başında imamlar bulunmaktadır. İmam mahallenin yöneticisi ve temsilcisi olarak kadı tarafından atanırdı. Muhtar ise, başlangıçta, imama vekâlet edebilecek cami cemaatinin seçkin kişisini(muhtaru’l-cemaa) ifade eder. Bir Osmanlı Mahallesi cami veya kilise etrafında biçimlenmiştir. Eğitim ve alt yapı gibi konularda her mahalle, özellikle vakıfları ile kendi kendine yeterli idi. Güvenlik işlerinden de beylerbeyi veya sancakbeyi tarafından kadının güvenlik yardımcısı olarak atanan ve sanıkları mahkemeye sevk eden adli zabıta olarak görev yapan subaşı; bunun yardımcısı olan asesler, kale dizdarları ve erleri sorumluydu. Şehrin imar düzeninin denetiminde mimarbaşı kadının başyardımcısıdır (Tabakoğlu,2005:173).”

Çizim-2: Osmanlı Dönemi Türk Şehir Topuluğunun Sosyo- Ekonomik Kademeleşmesi

(Kaynak: Akdağ,1974:44)

Şehirlerde öncelikle padişah ve padişahın ailesinin yaşam alanı bulunmaktadır. Bundan sonra gelen tabaka da yine sarayla bağlantılı yüksek mevkide bulunan kişilerden oluşmaktadır. Ayan ve eşraflar şehirlerde halkın dikkate aldığı geleneksel bir kurum olarak kendini gösterir. Önde gelen ailelerden yahut devlet bağlantılı kişilerin soyundan gelen kimselerden oluşurlar. Uzun yıllar yüksek bir makamda görev yapan kişilerden de oluşabilmektedirler ve bu hak soylarıyla birlikte devam etmektedirler. Şehirlerde oluşan sorunların bir kısmının kendi aralarında

çözümlemesi için başvurulan halkın güvendiği, saygı duyduğu insanlardır. Bazı durumlarda devletle olan ilişkilerinin güçlü olması nedeniyle devlete bağlı durumlarda halkı temsilen bulunabilmektedir. İdareciler genellikle devletin görevlerini yerine getiren memurlardan oluşur. Kadıya bağlı oldukları için daha alt kademede bulunurlar. Esnaf ve tüccarlar, esnaflık ile ilgili önde gelen kişiler ve ticaret yapanlardan oluşur. Çıraklar ve işçiler de kendi bağ ve bahçelerinde yahut küçük dükkânlarında ancak kendisini geçindirecek kadar üreten, vakıflardan yararlanma hakkı bulunan bir kesimden oluşur.

Şehirlerde yaşayan insanların sınırlı miktarda bir mülkü ve bağ bahçesi vardır bununla birlikte bir toprak işlemek ile geçim değil daha çok ticari ve zanaat faaliyetleri yaygındır. Dokumacılık, elişleri, dericilik, doğramacılık, cam imalatı, kösecilik, boyacılık, silah gibi birçok alanda el tezgâhları düzeyinde üretimler mevcuttur. Tekstil alanında özellikle dış satım gelişmişti. Esnafın üretimi ve halkın tüketimi devlet tarafından kontrol edilmekteydi. Her şehirde kadı ile birlikte fiyatları tespit eden esnaf teşkilatının temsilcisi bir esnaf kethüdası vardır. Belirlenen bu ölçütler de kadıya bağlı bir muhtesip tarafından denetlenmekteydi. Esnaf gruplarının artışı dahi devletin kontrolündeydi. Bir nevi devletin tüketicinin sömürülmemesi için yaptığı koruma üreticinin haksız kazanç sağlamasının yanında fazla kazanç sağlamasını da engellemektedir. “Şehir dediğimiz topluluğu yaratan insan birikiminin başlıca etkenleri: 1- Her türden üretim fazlalarının değiş-tokuşu gereği mal pazarlığına ve alım-satım aracılığına olan ihtiyaç; 2- Sanayi işletmeciliğinin (endüstriyel yapım ve üretim işlerinin) ancak kalabalık yerlerde gelişebilmesi; 3- Kültür ve eğitim kurumlarının büyük topluluk merkezlerinde doğma ve yaşamaları zorunluluğu; 4- Hükümet düzeninin bölgelere ayrılmasında, her bölgenin idare merkezleri olarak o çevrenin şehrini seçmesinin doğal oluşu (Akdağ,1974:120).” Şehirlerin bu geniş iktisadi ve sosyal faaliyetleri devlet denetiminde ve devlete gelir sağlayacak bir düzende işlemekteydi. Devletin toprakları üzerinde yapılan tarım faaliyeti gibi ticaret, esnaflık, şehirde yapılan diğer ekonomik faaliyetlerde vergiye tabiydi. “Türkiye şehir ticareti ve endüstrisi üzerinde sırf hazine geliri yönünden kurduğu patronaj ve hep zenginlerin vakıf kurmaları gibi iki önemli oluntu karşısında şehirlinin sermaye birikimi yapması tamamen olanaksız gibiydi. Ticaret hanlarında,

odalar, depolar, hatta kasalar kiralarak, büyük ticari işler çeviren, şehirden şehire, ülkeden ülkeye ticari mallar taşıyan, endüstri üretiminin yığıldığı malları dışarı pazarlara alıp giden bir tüccar zümresi vardı ki, bunlar Modern Avrupa'nın endüstri ve ticaretini kuran iş adamlarının Türkiye'deki benzerleriydi. Ancak, bunlar bir yandan da, Rum, Ermeni, Yahudi, Acem, Frenk olarak, toplumun milli dokusu niteliğinden yoksun oldukları, içlerinde, çok az Türkün bulunduğu nedeniyle, 'bezirgân' ve 'hacegan' adlarıyla tanımlanan bu iş adamlarından da bir sermaye birikimini başarmaları beklenemezdi (Akdağ,1974:122).” Hem esnaf kanadında hem de tüccar kesiminde sermaye birikimi yapmak oldukça güçtür. Bu birikim yapan kesim yine askeri nitelik taşımakta ve onların ekonomik varlığı da müsadere ile tehlike altına girmektedir.

Osmanlı Devleti nüfus değişimini kontrol altında tutmaktaydı. Bunun için başta tarımla bütünleştirdiği sistem içerisinde köylerdeki halka toprağı terk edememe yaptırımı getirmiştir. Toprağı bağlanan köylü şehirlere göç etmesinin önündeki engel ile geçimini tarımdan sağlayarak kendi kendine yetmektedir. Ancak zaman içerisinde tarım sistemindeki bozulmalar ve ağır savaş koşulları Anadolu ve Balkanlar dâhil tüm köy halkının kırsaldan kaçmak girişimlerine neden olmuştur. Bu kaçış ile köylü halk yığınları şehirlere gelerek şehirlerin de bozulmasına yol açmıştır. Osmanlı şehirleri nüfus bakımından zaten gelişmişti ve bazı şehirler –ki İstanbul Kanuni zamanında nüfusunun 500 bine ulaştığı kabul edilir bütün Avrupa'nın en büyük şehri haline gelmiştir.

Çizelge-2: 1478 Tarihli Nüfus Sayımı ile İstanbul

	İstanbul'da Hane Sayısı	Galata'da Hane Sayısı
Müslümanlar	8951	535
Rum Ortodokslar	3151	592
Yahudiler	1647	-
Kefe Sürgün Halkı	267	-
Karaman Sürgün Halkı	384	-
Ermeniler	372	62
Avrupalılar	-	332
Çingeneler	31	-
TOPLAM	14 803	1521

Kaynak: İnalçık, Arı, 2005: 36

1478 tarihli nüfus sayımı ile İstanbul o zamanın Paris ve Londra şehirlerinden daha kalabalık bir şehirdi. Tüm şehirlerin İstanbul kadar büyük bir nüfus kitlesine sahip olması beklenemez ancak bulunduğu yerler itibari ile şehirler yine de kalabalıktır. Bu kalabalığa eklenecek kırsaldan kaçan halk için devlet bazı tedbirler, vergi indirimleri, cezalar getirirse de büyük ölçüde bu durumu kontrol edememiştir. “1576’da İstanbul’a göç etme yasağı getirilmiştir. İstanbul’ a göç olayı XVIII. yüzyılda ev göçü haline gelmiş; kiracılık, gecekondulaşma, asayişin bozulması, işportacılık, esnafın geçim imkânlarının daralması gibi yeni olgular ortaya çıkmıştır. Özellikle Lale devrinde (1718-1730) ve sonrasında üç büyük şehre ve bu arada İstanbul’a yönelen göçler nüfusu büsbütün arttırmıştı. 1710’lardan itibaren kentlere göçün önlenmesi için sürekli fermanlar çıkarılıyordu. Bu fermanlarda reyanın yerlerinden ayrılmasıyla avarız vergileri tahsilatının düştüğü, yerlerinde kalanların vergi yükünün ağırlaştığı, toprakların boş kaldığı belirtiliyordu. Bu durumu önlemek için yerlerini terk edeli on seneyi bulmayanların döndürülmeleri, yoksa buldukları yerlerde vergi yükümlüsü yapılmaları isteniyordu. 1730 Patrona Halil ayaklanmasında göçlerin ferdi olmaktan çıkıp ‘ev göçü’ haline gelmesinin ve nüfus

baskısının artmasının büyük yeri vardır. Zira artan talep fiyatları yükseltiyor, kadrolu esnafın geçim imkânları yeni gelenlerin kendilerine rakip olmalarından dolayı daralıyordu. (...) esnafın geçim imkânlarını daraltan ve devletin vergi hasılatını düşüren bir olgu olarak seyyar satıcılığın ortaya çıktığını, bir ‘marjinal kesim ’in oluştuğunu görüyoruz. 1731’de seyyar satıcıların sayısı, İstanbul’da 7-8 bin kadardı (Tabakoğlu,2005:175-176).”

XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesinde büyük bir nüfus artışı ve iktisadi gelişme olurken taşra şehirlerinde kalabalıklaşma görülemiyor. Mesela Halep, Şam, Bursa gibi devrin büyük şehirlerinin nüfusu 60-70.000’i geçmiyordu. Diğer bazı şehirlerde de 1571-80 arasındaki tahmini nüfus kayıtları şöyleydi:

Çizelge-3: 1571-80 Yılları Arasında Bazı Şehirlerin Tahmini Nüfusları

Şehir	Avarız Hanesi	Tahmini Nüfus
Edirne	5.480x5	27.400
Diyarbakir	5.717x5	28.585
Tokat	2.415x5	12.075
Sofya	1.477x5	7.835
Üsküp	1.794x5	8.970
Trabzon	1.952x5	9.760
Saraybosna	4.270x5	21.350

Kaynak: Tabakoğlu, 2005:175

Yine aynı yüzyılda, bazı kentlerin, askeri zümre dışında kalan nüfusları şöyledir:

Çizelge-4: 16. Yüzyılda Bazı Kentleri Askeri Kesim Dışında Kalan Nüfusu

Şehir	Tahmini Nüfus
Bursa	64-65.000
Ankara	25.000
Tokat	13-15.000
Kayseri	30-33.000
Konya	13-15.000
Sivas	15-16.000
Maraş	13-14.000
Niğde	10-12.000

Kaynak: Tabakoğlu, 2005:176

XVII. yüzyılda ise bazı şehirlerin nüfusu da aşağıdaki gibiydi:

Çizelge-5: 17. Yüzyılda Bazı Şehirlerin Nüfusu

Şehir	Yıl	Hane	Tahmini Nüfus
Ankara	1607		23.128
Bayburt	1640		3.535
Bor	1642	351x5	1.755
Niğde	1642	361x5	2.805
Trablusşam	1645	1.600x5	2.805
Hama	1645	1.771x5	5.855
Tokat	1641	3.858x5	19.290

Kaynak: Tabakoğlu, 2005: 177

Osmanlı Devleti ne kadar kontrol altına almak istese de göç olgusunu durduramamıştır. Yeni toprak düzeninin yarattığı olumsuz durumlar, ağır savaş şartları ve vergiler, eşkıyalıklar, aşırı nüfus artışı ile işsiz bir kitlenin var olmaya başlaması şehirlerdeki var olan düzeni bozmuştur. Artan bu nüfus ile şehirlerde esnaf teşkilatları bozulmuş, denetim zorlaşmış, iç etkenlerin yanında sınırları aşan yabancı malların esnafı talan etmesi ile zanaat çökmeye başlamıştır. Yoksulluk, güvenliğin sağlanmasında zorluklar, artan gecekondular, işsiz başıboş gençler, içki düşkünlüğü ile başlayan ahlaki yozlaşmalar, batakhanelere dönüşen kahvehaneler gibi sorunlar ve bu sorunların ağır ekonomik şartlarla gelmesi devleti de çaresiz bırakmakta ve aldığı önlemleri de yetersiz kılmaktaydı. Devlet göç yolları üzerinde bekleyerek şehirlere gelen insanları geri döndürmek için uğraşsa da, şehirlerde bağ ve bahçelere kadar dolan gecekonduları yasaklasa da önüne geçemeyecektir. Kırsalda bozulan toprak sistemi işsiz bir topluluğu ortaya çıkartmıştır. Kırsalda yıkılan bu gelenekse yapı şehirlere gelerek şehirlerin de eski düzenini, dengesini ve güvenliğini bozmuştur. Artık köyler de şehirler de isyanlar, huzursuzluklar, ekonomik darlıklar,

kıtlık, soygunlar ve idari yolsuzluklar ile boğuşan sosyal ve ekonomik yapının kontrolden çıktığı merkezlere dönüşmüştür.

4.1.4. Osmanlı Devleti'nde Konargöçerler

Beylikler döneminde devlet olma yolunda ilerleyen Osmanlının toplumsal yapısı göçebe yaşamı benimsemiş aşiretler oluşturmaktaydı. Bunlardan en önemlileri Türkmen aşiretleriydi ki bunların güç ve nüfuzları da onlar üzerinde herhangi bir baskı kurulmasını engelliyordu. Osmanlı Devleti başta fethedilen bölgelerde yerleşik hayat sistemini kuruyordu. Göçebe toplumlar ise daha çok hayvancılıkla geçinmekte; otlak ve iklim şartlarına uygun olarak da sürekli yer değiştirmekteydi. Bu değişimler sırasında yerleşik halk ile karşı karşıya gelmeleri de yerleşikler ile göçebeler arasında çatışmalara dönüşüyordu. Kuruluş yıllarında göçebeler başıboş ve kendi halinde birliklerdi. Bunların fetihlerde kullanılması veya ele geçirilen şehirlere yerleştirilerek iskân yapılması mümkün olmamaktaydı. “Devletin teşekkülü aşaması olan ve adım adım aşiret düzeninden yeni bir düzene geçişin yaşandığı bu tarihlerde, ister istemez iktisadi faaliyetlerin de niteliğinde değişiklik mecburiyeti ortaya çıktı. Önceleri Söğüt’le Domaniç arasında kışlak-yaylak hayatı sürdürmekteydiler. Bu yıllarda yaylaya çıkacağı zaman hareketi yavaşlatacak, orada gerekli olmayacak ağırlıklar emanete Bilecik tekfuruna bırakılırdı. Sonbaharda bunun bedeli gıda maddeleri ve dokuma ürünleri ile ödenirdi. Ancak zamanla yerleşik hayata duyulan ilgi toprağa bağlılığı, gayrimenkul edinmeyi teşvik etti. Osmanlıların yerleşikliğe geçişinde, siyasi örgütlenme ve askeri kaynak ihtiyacının yanı sıra, buldukları bölgenin hayvancılıktan ziyade tarıma elverişli olmasının önemli etkisi olmuştur (Saydam,2009:12; Lidner, ‘Göçebeler ve Osmanlılar’:70-71).” Göçebe hayatın terk edilirken yerleşikliğe karşı artan bu eğilim bütün göçmen aşiretler için geçerli olmamıştır.

“Konar- göçerler içtimai-mali sistem içerisinde tımarlı reaya statüsünde idiler. Bunlar yaylak ve kışlaklarının dâhil bulunduğu tımar veya vakıf arazisinde tıpkı tımarlı reaya gibi üretimlerinden toprak sahiplerine vergi ödüyorlardı. Bunlar kanunlarında gösterilen adet-i ağnam, ağıl resmi, yaylak ve kışlak resmi, otlak resmi, çift resmi, dönüm resmi, arus resmi, yava (kaçkun) akçesi, bad-ı heva gibi vergilerdi.

Bir aşiret bazen müstakil bir vergi birimi teşkil ediyor ve hâsıl olan vergileri voyvodalık şeklinde toplanıyordu. Konar-göçerler madenlerle ilgili çeşitli işlerde, iç ayaklanmaların bastırılmasında, derbent ve geçitlerde diğer reaya gibi görev alırlardı (Tabakoğlu,2005:179).” Devlet, bu aşiretlerde vergi yönünden farklılık göstermekte, aşirete bağlı ailelerin vergileri yıllık olarak belirlenen bir miktarda aşiret beylerinden alınmaktaydı. Bu durum ise devletin zayıflığı durumunda aşiretlerin diğer reayadan daha az etkilenmesine neden olacaktır. Konargöçerlerin bir kısmı zamanla kendiliğinde yerleşik hayata geçmeyi tercih etmiştir. “Yaya ve müselleme ordusu göçebe aşiretlerden kuruludur (Kalaycı,Kızılkaya,2012:362).” Ekonomik hayatta hayvancılık faaliyetinin büyük bir kısmını yüklenmektedirler ve ordularda da kullanılmaktadırlar. Onların ordu gibi alanlarda kullanılması kendi aralarındaki ayrılıkların önüne geçilmesine ve aynı amaç için toplanmış askeri birliğin bir parçası haline getirmiştir.

“Devletin 1691’de yayınlamaya başladığı hükümlerle konar-göçerlerinin iskân siyaseti izlenmeye başlandı. Bunlara harap ve boş yerlerin imarı ve zirai üretimin arttırılması için toprak ve konut veriliyor, yerleşik hayata uyum sağlamaları amaçlanıyordu. İşledikleri toprakların ürünlerinden devlete 1/5-1/7 arasında vergi vermeleri düşünülmüştü. Aynı zamanda kuzey Suriye’ye doğru baskı yapan Arap aşiretlerine karşı bir güvenlik bölgesi oluşturmaları gayesi de güdülmüştü. Buna karşılık avarız türü vergilerden ve raiyyeti resimlerinden muaf tutulacaklardı (Tabakoğlu,2005:180).” Kuruluş dönemlerinde ordu için kullanılan bu toplulukların değiştirilmesi kolay olmamıştır. Büyük bir çoğunluğu oluşturan konargöçerler başlangıçtaki durumunda olmasa da yine de hatırı sayılır bir çoğunluğu korumaktaydı. “16. yy başlarında Anadolu eyaletinin yaklaşık %15’ ini bu grup oluşturmaktaydı ki, göçebe kökenli yaya ve müsellemleri de ilave ettiğimizde oran %27’lere ulaşmaktaydı (Saydam,2009:14; İnalçık, ‘The Ottoman State: Economy and Society,1300-1600’,1994:34).”

“İskân politikası ile konar-göçerler boş harap veya terkedilmiş bölgelere yerleştirilerek başıboş konar-göçerlerin yerleşik halka verdikleri zararlar önlenmek istenmiştir. Boş toprakların şenlendirilip yeniden tarıma açılması amaçlanmıştır. Bunun yanında yeni kurulan han, derbent, köy ve kasabalara iskânlar yapılmıştır. Bu

türden iskân Rumeli’de Anadolu’dakine nazaran çok önemsizdir. III. Ahmet devrinde (1703-1730) Anadolu’da han ve derbentlerin yeniden mamur hale getirilmesi çalışmaları sırasında Orta Anadolu’dan başıboş ahali ve aşiretler buralara sevk edilmiştir. Yine Antalya, İçel, Adana, Maraş ve Urfa’da Türkmen ve Kürt aşiretlerinin 1716 Avusturya seferi sırasında asayişsizlik unsurları olduğu da bilinmektedir. Bunun yanında yerlerini çeşitli sebeplerle terk eden halkın eski yerlerine veya yaylak ve kışlaklarına yerleştirilmesi istenmiştir. Nihayet bazı iskânlar sürgün şeklinde yapılırken bazı konar- göçerler kendiliklerinden yerleşmişlerdir (Tabakoğlu,2005:181-182).”

Devletin iskân politikası aşiretlerin tamamı ile ortadan kaldırılması yönünde olmadı. Hayvancılıkta gelişmiş ve hatta atın ulaşım ve savaşdaki önemi göz önüne alınırsa hayvan yetiştirmekteki önemi de büyük olan bu toplulukların bazı sınırlar çerçevesinde devamına izin verildi. “Devlet göçebelerin belirli toprak parçası ile bağlantısı olmadığını benimsedikten sonra yine de, bunların hareket alanlarını, kabaca da olsa, mümkün mertebe sınırlamaya çalıştı. Onların bulunacakları bölgeleri, bağlı oldukları kaza ve sancak idaresini kanunnamelerde açıkça gösterip nerede yaylayıp kışlayacaklarını, göç ederken hangi yolları izleyeceklerini ve ne ölçüde ticaret ve ziraat ile iştilal edeceklerini, mahsullerden ne kadar vergi verip hangi vergilerden muaf kalacaklarını, bir suç işlediğinde yargılamanın kim tarafından yapıлып infazı kimin gerçekleştireceğini açıkça belirlemiştir (Saydam,2009:23).”

İskân politikası, tümüyle başarılı olmamıştır. Başlangıçta göçebelere gösterilen hoşgörünün terk edilerek iskâna zorlanması, devletten uzaklaşmaya, devlete karşı mücadelelere, devlet karşıtı durumları desteklemelerine, yerleşik hayat tarzına uyumsuzluklara neden olmuştur. “İskân alanlarının iyi seçilmemesi, Rakka ve Kıbrıs gibi yerlere yapılan iskânların gerçekte bir cezadan başka bir şey olmaması, hayvancılık için elverişli otlaklar bulunmaması ve zirai toprakların verimsiz olmasıdır. Devlet bu durumlar karşısında ulaştırma güvenliğini sağlayan noktaları (derbentleri) takviye etmeyi düşünmüştür. Bunun için özellikle 1720’den itibaren derbent teşkilatını yeniden düzenlemiş, bazı yerleri de yeni derbent ve iskân noktaları olarak seçmiştir. Derbentler çevresinde kasabalar ve köyler kurulmuş, yerleşmeyi çekici hale getirmek için de bazı vergilerde muafiyet sağlanmıştır. Bu dönemde

kurulan bazı yerleşme merkezleri hala önemlerini korumaktadır (Tabakoğlu,2005:182).”

İskân politikası bir takım başarısız sonuçlar gösterse de dönem dönem uygulanmaya devam edilmiştir. Devlet bu aşiretleri yerleşik yaşama zorlasa da konargöçer yaşam şekli varlığını gittikçe azalarak korumaya devam etmiştir.

4.1.5. Osmanlı Devleti’nde Kölelik

Osmanlı Devleti’nde köleler kuruluş yıllarından itibaren varlığını korumaktaydı. İslam hukukunda harp dışında hür insanların köle olarak kullanılması yasaktı. Osmanlı da İslam hukukuna tabi olduğu için köleliğin ortaya çıkış süreci savaşlar ile olmaktaydı. “ Eski uygarlıklarda köleliğin çok çeşitli kaynakları mevcuttur. Örneğin Roma’da köleliğin başta gelen sebepleri savaş esirliği, köleden dünyaya gelme ve köle ticareti olmakla birlikte bunlardan başka da kölelik sebepleri vardır. Ağır suç işleyen Roma vatandaşları ceza olarak köleliğe mahkûm edilebildikleri gibi korsanlarca kaçırılan kişilerin köle olarak satılması, borcunu ödeyemeyen kimsenin alacaklısının kölesi sayılması, fakir kişilerin çocuklarının köle olarak satılmaları, terk edilmiş çocukların kendilerini büyütenlerin kölesi yapılmaları gibi çok çeşitli yollarla bu kurumun beslendiği görülmektedir (Akyılmaz,2005:2; SCHWARZ, Andreas B., Roma Hukuk Dersleri C.I,1965:223-224).” Buna karşılık “Osmanlılarda köleler üç kaynaktan temin edilmekteydi. Bunların başında Avrupalı, bilhassa Slav asıllı köleler gelmektedir. İlk devirlerde fütihat çok fazla, bunların ekserisin de Balkanlarda olduğu için bu çok tabii karşılanabilir. Bu köleler ya orduya verilir, yeniçeri ocağını teşkil eder ya da saraya alınıp Enderun denilen saray akademisinde devlet adamı olarak yetiştirilirdi. Köle temin edilen ikinci kaynak Kafkasya idi. Evvelce sadece Kırım Hanı, kendi nüfuz bölgesinde elde ettiği köleleri Osmanlı ülkesine bilhassa saraya göndermekteydi. 18. asırdan itibaren Kafkasya’dan Anadolu’ya Çerkez, Gürcü, Tatar ve Laz köleler, bilhassa cariyeler sevk edilmeye başlanmıştır. Üçüncü esir kaynağı da Afrika, bilhassa Sudandır. Buradan ele geçen siyahi köleler hemen her kibar evinde bulunur, yiğitlik ve dayanıklılıkları sebebiyle çok tutulurlardı (Ekinci,1995:8).” Kuruluş yıllarında artan fetihlerle birlikte köleler devletin tüm topraklarına yayılmış bulunmaktaydı. Savaş ganimeti niteliği taşıyan

köleler başlangıçtaki kaynağını korumakla birlikte yeni kollar ile de beslenmeye devam etmiştir.

Köle nüfusu başlangıçta daha çok orduda kullanılmakta bunun yanı sıra aralarından devlet adamı yetiştirilmek üzere seçilenler de olmaktadır. “ Osmanlılarda, kölelerin tarım üretiminde kitle olarak kullanılması meselesi söz konusu değildi, zira Roma latifundium’larına benzeyen büyük çiftlikler yoktu. Kölelerin tarım işçisi olarak kullanılması ekonomik değildir. Mesela, Arap ve Osmanlı denizciliğinde köleler daha çok kürekçilikte çalıştırılmıştır. Bu şekilde, kölelik, ekonomik açıdan, Osmanlılarda çok fazla gelişmemiştir. Bununla birlikte 15. yy’ nin ikinci yarısından itibaren kölelerin büyük çoğunluğu efendilerinin hizmetlerini görüyor veya şehirlerdeki atölyelerde veya küçük iş yerlerinde çalışıyorlardı. Büyük bir kapsamı olmamakla birlikte tarım alanlarında kullanılan köleler de bulunuyordu (Tahiroğlu,653-654).” Osmanlı Devleti kurulurken temelinde bir kölelik kurumu mevcut değildi. Fetihlerle birlikte oluşan savaş esirleri Osmanlının köle altyapısını oluşturuyordu. Bu kölelerin ilk kullanım alanı da bu savaşlar için ihtiyaç olan askerlik alanında olmuştur. Ele geçirilen esirlerin büyük bir kısmı Acemioğlanlar Ocağına aktarılırken, bu esirlerin bir kısmı da tüccar ve askerler aracılığı ile esir pazarlarında satılmıştır. Bunun yanında daha çok ev içi hizmetlerde olmak üzere, yönetim, tarım, zanaat gibi alanlarda da köle kullanımı mevcuttur. Ancak Osmanlı da tüm iktisadi yapıyı etkileyecek ölçüde, köleliğin hâkim bir tarım ve sanayide kullanımı mevcut olmamıştır. Yine de Osmanlı ekonomisinde hâkim olmasa dahi köle emeğinin ekonomik bir faktör olarak kullanımı, ortakçı kullar ve dokumacı köleler ile mümkün kılınmaktadır.

Osmanlı Devleti İslam hukukuna tabi idi ve temelinde de İslam hukuku bulunmaktaydı. Öyle ki, padişahın 16. yy’dan itibaren tüm Müslümanların halifesi olduğu için bağlayıcılığı daha artmıştır. Dolayısıyla kölelerin hukuki statüsü, hakları, kişilerin kölelere davranışları yine İslam hukuk ile düzenlenmiştir. “ İslam hukuk ilk defa kölenin insan olduğunu ve Allah huzurunda bütün insanların eşitliği prensibini getirmiştir. Dolayısıyla kölelere fena muamelede bulunmak yasaklanmış, efendiye kölesine kendi yediğinden yedirme, icabında aynı sofrada yemek yeme, elbise ve mesken ihtiyacını karşılama, okuma, yazma ve diğer lüzumlu ilimleri öğretme, hâsılı

ona kendi ev halkının bir ferdi olarak davranma hatta hitap ederken ‘kölem’ yerine ‘evladım’ deme mükellefiyetlerini yüklemiştir (Ekinci,1995:2).” İslam’a göre köleler toplum içinde diğer bireyler karşısında korunmaktadır. Bir mülk gibi edinilen kölelere bir mülk gibi davranılmaktan ziyade daha ılımlı şartlarda yaşama imkânı sunulmuştur. Kölelerin karşılaştığı bu olumlu şartlar Baron de Tott tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir: “İtiraf etmeliyiz ki köleler, kölelerine ve cariyelerine kötü davrananlar, Avrupalılardır. Bunun sebebi, herhalde Türklerin ve Doğuluların köle ve cariye satın almak için para biriktirmeleri, bizim ise biriktirmek için onları satın almamızdır (Uzun,1998:123; Öztuna, Büyük Osmanlı Tarihi 8,1994:500).” Osmanlı Devleti’nde köleler ticari bir meta olarak görülmemiştir. Ekonomi de farklı alanlarda kullanılsalar da köle emeği üzerinden bir birikim yapmak, köleleri fazla çalıştırıp daha çok kazanmak gibi hırslı çıkarlar peşinde koşulmamıştır.

İslam’da köleler için bir diğer olumlu durum da azadın teşvik edilmesi idi. “İslam’da köleler çeşitli yollarla hürriyetlerine kavuşabilmişlerdir. Köleler bir karşılık beklenmeden Allah rızası için azad edilebilir (gönüllü azad), bir sözleşme ile hürriyetini satın alabilir (mükatebe), efendi ölümü halinde kölenin hürriyetine kavuşacağı şartını koşabilir (tedbir) veya efendisinden bir çocuk doğuran cariye (ümm-i veled) efendisi ölünce azad olabilir. Ayrıca belli dini kuralların ihlalinin kefareti olarak köle azadı öngörülmüştür (Akyılmaz,2005:7).” Toplumda köle azad etmenin birçok yolu mümkündü. Sadaka amacıyla, Allah rızası için dahi köle azad edilmekteydi. Köleler azad edildikten sonra bütün haklarına kavuşmakta ve tüm bireyler ile eşit konuma gelmekteydi. Zaman içerisinde azalan köle kaydından da bu durum anlaşılmaktadır. Ev içi hizmetler için alınan köleler, aileleri bir parçası haline gelmekteydi. Ekonomik bir sürece değil de toplumsal bir sürece dâhil olunmaktaydı. Köle alırken bir yatırım amacı güdülmemekteydi. “Bu daha çok bir imalathane sahibi için böyleydi. Ticari konjonktürün uygun olduğu bir zamanda kölesi ile böyle bir anlaşma yapmak, hem yatırımını değerlendirmek, hem de devamlı teşvik edilen azatlık için iyi bir yoldu. Mükatebeden kölenin beklediği ise, özgürlüğüne bir an önce kavuşmaktı. Anlaştığı işi bitirdiği takdirde özgürlüğüne kavuşuyordu. Oysa emeğinden bir çıkarı olmayan köle, işinde gevşek ve isteksizdi. Mükatebe yaptığı süre için hem yevmiyesini alıyor, hem de sene sonlarında yaptığı işe göre bir prime

hak kazanıyordu. Daha ileri bir uygulama olarak, dokumacılıkla ilişkisinin ne olduğu anlaşılmayan bir sermayedarın, bu usul ile 20 000 akçeyi dört yıllığına kölesine vererek, süre sonunda 48 000 akçe almak konusunda anlaştıklarını da görebiliyoruz (Özbay,2009:155; Sahillioğlu,1983:228).” Ekonomik bir anlaşma temeli taşıyan mükatebe usulünde kölenin bir hizmet karşılığı olarak özgürlüğü sunulmakta iken anlaşmanın temeli olan emek faktörünün getirisi sermayedarda kalmakta ve sermayedar ücretli işçi gibi bu durumu yinelemektedir.

Osmanlıda kölelerin bir diğer sektör olan esnafılıkta kullanımı da mümkündür. “Kazançlar emirhane eminliği tarafından onda bir nisbetinde vergilendirilirdi. 1641 tarihli bir fermanla esir fiyatlarına narh (azami kar haddi) konulmuştur (Ekinci,1995:2).” Devletin büyük şehirlerinde gelişmiş köle pazarları bulunmaktaydı. Ticaret yolları, şehirlerin yakınlarında bulunan bazı bölgeler de esir pazarlarının kurulduğu yerlerdir. “Bu açıdan en faal kentler Mekke, Medine, Cidde, Basra, Trablusgarp, Şam, Bağdat, Kahire ve İzmir olmuştur. Pazarda satılan köle ve cariyelerde devlet bac vergisi almıştır (Akyılmaz,2005:10).” İlk dönemlerde bu pazarlar çoğunlukla savaş esirleri ile beslenmekteydi. “19. yüzyılda Osmanlı pazarlarında köle sağlayan topraklar imparatorluğun sınırları dışındaydı. Vaday, Bagirmi ve Bornu gibi Orta Afrika bölgeleri ve Yukarı Nil ile Batı Sudan, başlıca siyah köle kaynaklarıydı. Galla ve Sidema beylikleri Habeş köleleri sağlıyordu. Gürcistan ve Çerkezistan İmparatorluğa beyaz köle vermekteydiler (Toledano,1994:13).” Buralardan edinilen köleler savaşlar yoluyla esir düşmek başta olmak üzere savaş esirlerinin yeterli olmadığı durumlarda bazı köle akınları ile kaçırılarak köle edinilebiliyordu. Bunların yanında da tacirler satın alma yoluyla köle edinmekteydiler. Bu köleler imparatorluğa getirilerek esir pazarlarında alıcı buluyordu. “Alıcılar toplumun her katmanından geliyorsa da, çoğunlukla kentliydi. Yüksek ve orta sınıflar, alt sınıflardan daha fazla köle sahibiydiler. Toplumun oldukça büyük kesimleri, bayağı işlerde çalıştırmak için bir zenci hizmet kölesi satın alabiliyorlar, fakat beyaz harem kölelerine hemen tamamen zenginler sahip olabiliyordu. Afrika köle kaynaklarına yakın olan Trablus, Mısır, Arabistan, Basra, Körfezi gibi yerlerde köle sahibi olmak toplumun alt sınıfları arasında bile yaygındı. Köleler buralarda daha ucuzdu (Toledano,1994:46).” Köle pazarlarına

birçok koldan köle gelmekteydi ve köle tacirleri de bu iş için vergi vermekteydiler. “ İmparatorluktaki gümrükler kölelerden resmi olarak vergi almaktaydı. Vergiler, bir köle için tahmini fiyatın %9’unun ve ayrıca bunun da %10’unun harç olarak alınması esasına göre hesaplanırdı. Böylece, 1840’ta değeri hükümetçe 8000 kuruş olarak belirlenen beyaz bir köleden 792 kuruş vergi alınmaktaydı [720 (%9) + 72 (720’nin %10’u)]. Gümrüğe girdikten sonraki 15 gün içinde ölen hasta köleden alınan gümrük, esirciye geri veriliyordu. Gümrük vergilerinde kadın ve erkek köleler arasında bir ayırım yapılmıyordu. Siyah kölelere konulan verginin nasıl hesaplandığı konusunda ilk elden bir kanıt yoksa da aynı yöntemin onlar için de uygulanmış olması olasıdır. Charles White her beyaz köle için 800 kuruş (792 kuruşu yuvarlamış olmalı) ve her siyah köle için 200 kuruş gümrük alındığını yazıyor. Bu da hükümetin, siyah kölelerin ortalama fiyatının 2000 kuruş olarak belirlemesi ve Charles White’in 200’e yuvarladığı 198 kuruşu vergi alması demektir (Toledano,1994:56).” “Köleler için ödenen vergiye pençik resmi deniyordu, pençik ise, verginin ödenmesi üzerine gümrük tarafından köle sahibine verilen mülkiyet belgesidir. Osmanlılar kölenin beşte bir değerinin yarısından daha azını alıyorlardı. Daha birçok vergide olduğu gibi pençik resmi de, hazineye yıllık belirli bir miktar ödemeyi taahhüt eden ve kendi olanaklarıyla vergi toplayan kişilere iltizama veriliyordu (Toledano,1994:58).” Osmanlı Devleti’nde kölelik, ticari alanda kabul görmüş ve resmi bir vergiye tabi tutulmuştur.

Osmanlı Devleti’nde her ne kadar köleler için, diğer ülkelere nispeten daha iyi şartlar sağlansa da diğer insanlarla eşit olmayan bir insan topluluğu olarak daha aşağı bir statü olduğu kabul görülmektedir. Bu topluluk savaşlarla ve doğumla düzenli bir artış göstermekte ve kendi kendini de beslemekteydi. Devlet kanunlarla, toplumda inançlarıyla azadı teşvik etmektedir ancak yeterli başarı sağlanamadığı görülmektedir. Devlet kendi içinde köleleri eritse de köle tacirleri farklı kaynaklardan bunu sürdürmekteydi. 15. ve 16. yy’de kölelik Osmanlı’nın tüm topraklarında varlığını sürdürüyordu ve kaldırılması için bir girişim yoktu. 19. yy’ ye kadar ağırlıklı olarak askeri alanlarda yenilikler yapılması ve toplumsal konularda iyileştirmelerin çok az olduğu görülmektedir. Tanzimat Fermanı ile başlayan sosyal hayatta yapılan yeniliklerde yer alan “ Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın ırz,

namus ve can güvenliğinin sağlanması ile Osmanlı tebaası arasında kaynaşmayı sağlayarak Osmanlı vatandaşlığı fikrini geliştirmek hedeflenmiştir (Hayta, Ünal,2012:121).” Devamında gelen Islahat Fermanı ’da bunu pekiştiren nitelikte olmuştur. Yani toplumsal yenilikler adı altında atılan adımlarda Müslüman ve Gayrimüslim ayrımı öne çıkarılmış, toplum içinde diğer grupları kapsamamaktaydı. “Köle ticareti konusundaki ilk Osmanlı-İngiliz ilişkileri 1812 gibi erken bir tarihte başlamışsa da, Babıali’nin köle ticaretini bastırması ve köleliği kaldırması için 1840’a dek ciddi bir çaba gösterilmedi. Köleliğin kaldırılması işlerinde olageldiği üzere burada da başı, güçlü İngiltere ve Dış Ülkelerde Köleliği Önleme Derneği çekmişti. Başarıları arasında, 1833 ve 1838 Azat Kanunları ile İngiliz ve uluslararası Atlantik köle ticaretine karşı alınan önlemlerde bulunan dernek artık faaliyetlerini, Osmanlı İmparatorluğu’nu özellikle vurgulayarak Doğu’daki İslam ülkelerini de kapsayacak biçimde genişletiyordu (Toledano,1994:78).” Osmanlı Devleti’nde toplumsal yapıyla bütünleşmiş köleliğin kanunlarla ve baskılarla bir anda ortadan kaybolması beklenemez. Uzun yıllar varlığını sürdüren kölelik şimdi uzun bir yok olma sürecine girecektir. Dışarıdan yapılan girişimlerin yanında Osmanlı kendi içinde de önlemler almıştır. “1815 Viyana Kongresi ile köle ticaretinin yasaklanması pek çok Avrupa ülkesini köle ticaretine son vermeye yöneltirken, II. Mahmut da ‘köle pazarlarının kaldırılması ve köle, cariye satışının şeriatın uygun göreceği şekilde yapılmasını’ emretmiştir. Buna rağmen köle ticareti sürdürülmüştür. 1847’de Sultan Abdülmecid nazırların ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyelerinin katıldığı bir toplantıda İstanbul’daki esir pazarları sorununu gündeme getirmiştir. 1854’de İngiltere’nin yoğun baskıları sonucunda Çerkez ve Gürcü köle ticareti yasaklanmıştır (Akyılmaz,2005:17).” “İstanbul esir pazarı 1847 yılında kaldırıldı. Fakat köle ticareti sona ermedi, sadece arka sokaklarda kaydı. Ticaret yabancı, çoğunlukla İngiliz temsilcilerin meraklı gözlerinden uzakta, esircilere ait özel evlerde sürdürüldü. Zenci köleler Fatih, beyaz köleler Tophane ve Karbaş semtlerinde satılmaktaydılar. Eylül 1854’ te bir araya gelen Sadrazam ve Meclis-i Vükele, İstanbul, Galata ve Beyoğlu sokaklarının çoğunda yapıldığını söyledikleri açık köle ticaretini önlemesi için polise emrederdi (Toledano,1994:45).” Köle pazarlarının kaldırılması, satışların engellenmesi şeklinde yaptırımlar olsa da köleliği kaldırmaya yönelik bir gündem henüz oluşmamıştır. “Osmanlı Devleti köleliğe karşı 1857 tarihli Abdülmecit

devrindeki emir veya ferman ‘Esaret-i Zenciye’ nin Men’i’ ile tüccar ve mütecasirlerinin cezalandırılması hakkında kanun” (Tahiroğlu:671) köleleri doğrudan ilgilendiren bir adım atmıştır. “1857’de köle ticaretinin yasaklanmasıyla, bu ticaretten alınan vergi gümrük tarifesinden çıkarıldı ve mültezimlerin hazineye borçları affedildi. Örneğin; Fizan kazasında gümrük gelirlerinin çoğu Üseray-ı Zenciyye resmi adı altında siyah kölelerden alınan vergilerden oluşuyordu (Toledano,1994:58).” “1889’da Osmanlı Devleti’nde zenci köle ticaretinin ülkenin her tarafında yasaklayan ‘Zenci Köle Ticaretinin Men’ine Dair Kanun’ çıkarılmıştır. Kanuna göre Osmanlı Devleti sınırları içinde zenci köle ticareti ve köle ithal; ihracı ve taşınması yasaklanmıştır. Fakat bu düzenlemede de mevcut kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları konusunda bir hüküm yer almamakta sadece ülkeye yeni köleler getirilmesi önlenmeye çalışılmaktadır (Akyılmaz,2005:22).” Buna rağmen ticaret ufak tefek aksamalar ile devam etmiştir. Aynı yıl Brüksel Anlaşması ile Afrika’dan yapılan köle ticaretinin engellenmek istenmiş ve bu anlaşmaya da imza atılmıştır. Bu anlaşmaya Osmanlı Devleti ile birlikte “Almanya, Avusturya-Macaristan, Kongo, Belçika, Danimarka, İspanya, Amerika, Birleşik Devletler, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, İran, Hollanda, Rusya, Portekiz, İsveç-Norveç ve Zanzibar ile birlikte Osmanlı Devleti de bu protokole imza koymuştur (Bozkurt,1990:52).” 1891 yılına geldiğimizde yayınlanan “Üseray-ı Zenciye Ticaretinin Men’ine Dair Kanunname ile zenci kölelerin Osmanlı ülkesine sokulması yeniden yasaklanmıştır, memurların bu konuda re’ sen hareket ederek, köle ticareti yapanlara bir yıl hapis ve müsadere cezası uygulanacağı hatırlatılmıştır (Akyılmaz,2005:23).” İkinci kez aynı alanda kanun çıkartılması mevcut kanunun işlerliğini ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti Paris Barışı ile bir Avrupa Devleti sayılarak bu alanda geçerli olan yaptırımlardan sorumlu olmuştur. “1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesinin tasarısını hazırlayan komisyonun mazbatasında “Osmanlı Devleti 1856 Paris Barışı ile Avrupa Cemiyet-i Düveliyesi’ne dâhil olup, işbu cemiyetin, hukuk ve vesaitini kabul etmiş, bu suretle İslam’da köleliğin yegâne sebebi olan daimi harbilik Osmanlı Devleti için kalkmıştır. Osmanlı Devleti zenci ticaretini yasaklayacağını ve bu ticaretle uğraşanların cezalandırılacağına ve esirlere azadname verileceğine dair anlaşmalar imzalamıştır (Akyılmaz,2005:23).” 1880 sonu 1890 başı Osmanlıda köle ticaretinde gerileme süreci yaşandı. Ticaret eski

canlılığını yitirdi, köle ticareti azaltıldı ve köle kaynakları da bir darbe görmüştür. İmparatorluk gerek dış gerekse iç baskılar, anlaşmalar ile köleliği uzun bir süreç içerisinde kaldırma çalışmalarında bulunmuştur. Ancak köleliği hukuki anlamda sona erdireseler bile devlet sona erene kadar fiili varlığını engelleyememişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda köleliğin uygulanış biçimi ev hizmetleri ağırlıklıdır. Tarım köleliği Çerkez göçmenler arasında ağırlıklı olmak üzere genelde seyrekdir. Tarım köleliği 15. ve 16. yy aralığında küçük ölçekte var olmuş, zamanla ortadan kalkmıştır. Aile içine giren ve ailenin bir parçası olarak görülen ev köleleri toplumda öyle kabul görüyordu ki, köleliğin kaldırılması için yapılan girişimler bu sebeple desteklenmemiştir. Ancak ılımlı olan sistemde yine ılımlı bir geçiş oluşturmuştur. “ Şeriat, köle statüsü içinde renk ayrımlarını tanımazsa da, Osmanlı hizmet köleleri başlıca iki sınıftan, beyaz ve Afrikalılardan oluşuyordu. Afrikalı kölelerin hemen tümü bedeni işlerle uğraşır ve sosyal merdivende çok yukarılara tırmanmayı düşünemezlerdi. Pek çok beyaz köle de hizmetçi ve refakatçi olmak üzere çalıştırılıyorsa da, genellikle, üst sınıf erkekleriyle evlenme suretiyle daha iyi bir hayat elde etme umutları vardı. İrklar arası evlilik, özellikle Osmanlı toplumunun üst çevrelerinde seyrekti. Büyük çoğunluğu beyaz olan bu elitin beyaz kölelere karşı tutumları, yaygın bir ayrılık duygusunca psikolojik olarak belirleniyordu. Aslında bütün beyaz köleler bütün Afrikalı kölelerden daha iyi durumda değildi ama ilerleme umudu ve olasılığı açıkça renge bağlıdır (Toledano,1994:234).” İrk ve renk gibi ayrımlar hukuki anlamda tanınmasa dahi uygulamada görülmektedir. Bunun kölelerden alınan vergilerde siyah ve beyaz kölelerin vergilendirilmesinde fark olması, toplum içinde zenci ve beyaz kölelerin tercihinde yapılacak işin belirleyici olması renk ve ırk ayrımının uygulamada geçerli olduğunu göstermektedir. Kölelik toplumda varlığını farklı alanlarda göstermeyi sürdürürken, Osmanlı Devleti için bunun ekonomik bir gaye taşıyan sisteme dönüşmesi mümkün olmamıştır. Tarımda ve endüstride kısmen, ev içi hizmetlerde çoğunlukla kullanım alanı göstermiştir. Köle ticareti yapan tacirler de bunu devlet denetimi altında sürdürmüşlerdir. Azatlık sürekli teşvik edilmiş ve kölelere muamele ise dünya genelinden daha ileri bir düzeyde tutulmuştur. Bunu gönüllü olarak tacirlere satılmak isteyen kölelerle birlikte görebiliyoruz. Köleliğin kaldırılması ile ilgili Osmanlı Devleti içsel bir girişimde

bulunmamıştır. Düzenlemeler, iyileştirmeler ve esir pazarlarının kaldırılması ile ilgili girişimler bulunsa da bunlar köleliğin kaldırılmasını içermemektedir. İngiliz baskısı ağırlıklı olmak üzere dış baskılar, köleliğin kaldırılması hususunda daha etkili adımlar atılmasını sağlamıştır. Zaman içerisinde kölelik hukuki anlamda varlığını yitirmiştir. Fiili olarak ise Türkiye Cumhuriyeti 1924 anayasasının 68. md “ Her Türk hür doğar ve hür yaşar” (<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>) ile son bulmuştur.

4.1.6. Osmanlı Devleti’nde Kullar ve Ortakçı Kullar

Osmanlı Devleti’nde köleliğin başlıca kaynaklarına bakıldığında savaş esirleri birincil kaynağı oluşturmaktadır. Sürekli fetihler düzenli olarak asker ihtiyacına neden olmuştur ve esirler de öncelikle bu amaç ile kullanılmıştır. Süreç içerisinde yeni kullanım alanları oluşsa da kullar, genellikle savaş esirlerinin askeri amaçla yetiştirilmesine ve askeri amaçlar için yararlanılmasından oluşan askeri birimlerden oluşmaktadır. Kullar yalnızca askeri olarak değil devlet yönetim kadrolarında da kendilerine görev yeri bulabilmişlerdir. “ Osmanlı Devleti’nde, savaş esirleri acemi ocakları ve Yeniçeri Ocağı vasıtasıyla İslam’a uygun bir muameleyle eğitilirler ve bu muameleler yüzünden yüzde doksanı Müslüman olurlardı. Osmanlı’nın en büyük mimarı Mimar Sinan ve en kudretli vezirlerinden olan Sokullu Mehmed Paşa da devşirme sistemi ile temin edilmiş kul statüsündeki insanlardandı (Uzun,1998:60).” Çok genç yaşlarda başlayan bu kültürel ve mesleki eğitimin sonucunda kullar devlete bağlı, askeri, idari, ilmi konularından kendilerine en uygun alanda yetiştirilmiş ve çoğunlukla da Müslüman olarak bu süreçten çıkarlar. Kul sistemi diğer bir deyimle Gulam Sistemi, Abbasilere kadar dayanan bir geçmişe sahiptir. “Osmanlı ilk dönemlerinde, özellikle Rumeli’de artan fetihler esnasında devamlı bir orduya ve daha fazla askere ihtiyaç duymuştu. Osman ve Orhan Gazi zamanlarında atlı aşiret kuvvetleri ile yaya ve müsellemlerin, gittikçe büyüyen Osmanlı Devleti’nin ihtiyaçlarını karşılamadığı, I. Murat döneminde daha belirgin bir hal almıştı. Bu ihtiyaca binaen, önceleri savaşta esir düşen, askerlik yapmaya elverişli Hristiyan çocuklarının 1/5’ine (Pençik) kısa bir süre ile Türk terbiyesi verilerek yeni bir askeri sınıf meydana getirilmesiyle karşılanmıştır. İşte bu

teşkilatlanma ile Kapıkulu ocaklarının çekirdeği oluşturulmuştur. Daha sonraları bu ihtiyaç devşirmelerle karşılanmaya başlanmıştır (Uzun,1998:81).” Bu şekilde esirler tam bir köle olmuyor, bir nevi hürriyet sayılabilecek bir hakkın sahibi oluyorlardı. Kul sistemi daha sonra devşirme ile bütünleşmiştir. Bu sistem ile otorite kuvvetlendirilmiş, savaş esirlerinden ve özellikle Müslüman olmayan halklardan yetenekli kişilerin seçilerek bu kişilerden devlet yararında faydalanılmıştır. Köle statüsündeki bu kişiler askeri statüde ve devlet kadrolarında çok iyi makamları elde edebilmişlerdir. Bunun yanında çoğunluğu Türklerden oluşan halkın yönetim ve askeri kadrolarının Gayrimüslim veya sonradan Müslüman olan bu kişilerine elinde olması, halkın devlet ile arasına mesafe koymuştur. Türklerin yönetim dışında işlerde kalmaları ve ilmi, idari konularda geri kalmalarına da neden olmuştur. Bu sistemden en iyi şekilde faydalanan devlet, zayıflamaya başladığında bu zararların bilincine varacaktır. Tüm düzeni oluşturan sistemin parçalarındaki aksamalarla birlikte askerlik sistemi, idari kadrolar da bu aksamalarla birlikte bozulacak ve yeni askeri birliklerin oluşumu, devlet yönetiminde yapılan reformlar ile sistem geçerliliğini yitirecektir.

Osmanlı Devleti’nde mevcut ve artan köle nüfusunun kullanımında bir diğer alan tarım sektöründe olmuştur. Osmanlı toplumunda hür olan ve tarım yapan köylü ile hür olmayan köylünün ortasında kalan bir kesimi oluşturan bu esirler ortakçı kullar adı altında birleşmektedir. Bunlar daha çok devletin sahip olduğu büyük hassa çiftliklerinde çalışmaktaydı. “Ortakçı; beylikten, vakıf idaresinden veya toprak sahibi özel şahıslardan aldığı tohumu, işletme masrafları ve vasıtalarıyla toprak sahibinden olmak üzere eken, diken ve üründen tohum ile oşür çıkarıldıktan sonra geriye kalan miktarı beylikle, vakıf idaresiyle veya toprak sahibi özel şahısla ortaklaşa veya ikili-birli, ikili-üçlü bir şekilde paylaşan kul(köle) yahut hür toprak işçisidir (Uzun,1998:92-93).” Osmanlı Devleti’nde tüm topraklar miri yani devletin mülkiyeti altındaydı. Bu durumun dışında kalan padişah, padişahın ailesi ve yüksek devlet kademelerindeki kişilere ait hassa toprakları yine vakıflar için ayrılmış topraklar bulunmaktadır. Bu toprakların işletilmesinde ortakçı kullardan yararlanılıyordu. Savaş esirlerinin yetersiz olması halinde, köle pazarlarından bu iş için köle alımları yapılmıştır. Ortakçı kullar yerleştirildikleri bahsedilen arazilerde, işledikleri toprağın

gelirini toprak sahibine vermek durumundaydı. Kalan kısmı üzerinde tasarruf hakkı bulunmaktadır. “ Bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte olan hassa çiftlikler, haslarda ve büyük vakıflarda geniş yer tutmakta ve özellikle verimli vadilerdeki geniş sahaları ve pirinç tarlalarını kapsamaktadırlar. Zirai üretiminde uzmanlaşma ve büyük ölçekli üretim nedeniyle ortakçılıkla işletilmeleri uygun görülmüştür. Ancak, buralara yerleştirilen harp esirleriyle oluşturulmuş köylerde de küçük ve özgür köylü işletmesi tipi uygulanmıştır. Bunlar daha çok padişah haslarında ve bazı büyük vezirlerin emlak ve vakıfların içinde bulunmaktadır. Bu topraklar üzerinde icra edilecek ziraatın üretim ve veriminin yüksek olması ancak vakıf veya has içi emeğin kontrolü sayesinde mümkün olduğundan ortakçı kul işletmesi şeklinde organize edilmeleri ve çiftçilerin iktisadi bakımdan vakıf ve haslara tabi olması gerekmektedir. Ancak bu şekilde büyük bir imaretin eti ve yağı, pekmezi, soğanı, pirinci ve buğdayı en yakın bir noktadan temin edilebilmekteydi. Bu işletmeler özel şahıslar değil, devlet eliyle kurulmakta ve organize edilmekteydiler. Devlet bu yolla özel mülkiyetin istenmeyen bir birikime yol açabilecek, muhtemel ekonomik ve sosyal etkisini de önlemiş oluyordu (Özbay,2009:157).” Ortakçı kulların işlediği toprakların veriminin artması toprak sahibinin daha fazla pay alması demektir ve esirlerin bu şekilde değerlendirilmesini de devlete mahsus kılıyordu. “Ortakçılar, hakiki bir özrü olmaksızın, ekegeldikleri tohumlarından eksik ekemedikleri gibi, onların başka işlerle meşgul olarak ortak hizmetini ihmal etmeleri de menedilmiştir. Tarlaların buğday ekileceği zaman üçlenmiş nadas ile iyice hazırlanmış olması ve anızlarına ortak tohumlarından yulaf ve arpa ekilmesi mecburi tutulmuştur. Ortakçıların kendi işlerini ihmal edecek şekilde kiracılık gibi işlerle meşgul olması, Beylik öküzlerle başka işler yapması ve hayvanlara iyi bakmaması yasak edilmiştir. Esasen Beylikten verilen çift, öküz, tohum vesaire alet ve eşya zıyaa uğratılacak olursa, tazmin icap etmektedir. Tazmin edemeyecek vaziyette olanlara bu gibi eşya, bedeli bilahare ayrıca alınmak üzere, ikraz yolu ile verilir. Sağlam bir özür olmaksızın ortakçı yerini terk etmek memnundur. Yalnız; ziraatta kudreti olmayanlar veya kâfi derecede ortak yeri bulunup kendilerine verilemeyenler, kazançlarına ve iktidarlarında göre, ortakçılık bedeli bir mukataa ’ya bağlanıp yerleri ellerinden almaktadır (Barkan,1939:45).” Ortakçıların ettikleri toprakları keyfi surette terk etmeleri kesinlikle yasaktır. Kendi adlarına herhangi bir üretimde bulunmaları da

engellenmektedir. Ortakçılar, tayin edildikleri topraklarda devlet ile birlikte üretim faaliyetini sürdürmek zorundadır. Üretim araçları sayılabilecek öküz, tohum gibi toprağın ekilmesinde kullanılacak araç gereçler devletle ortaklaşa veya devlet tarafından sağlanır. Bununla birlikte toprak ekilir ve üründe yine devletle paylaşılır. Yalnız burada devletin yerini hassa çiftliklerinin sahipleri veya vakıflar da alabilmektedir. “Ortakçı kulların senenin muayyen zamanlarında beylik çayırıları biçmek için angarya suret ile ve bir arada çalıştırıldığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki kanunnamelerde diğer reaya sınıfları için bu neviden mükellefiyetler mevzuu bahis değildir (Barkan,1939:52).” Sipahi köylü ilişkilerinde incelediğimiz gibi sipahi köylüye hiçbir keyfi hizmeti yaptıramaz, angarya hizmetlerde bulunduramazdı. Buna kalkışması halinde köylü kanunlarla korunan hakları için kadiya başvurabilmekteydi. Ancak ortakçı kulların reayadan farklı olduğunu açıkça gösteren bu hususta, ortakçı kullar her türlü angarya hizmete sürülebilmişlerdir.

Ortakçı kulların hukuki durumları onların toplum içinde arada kaldığını göstermektedir. Başta miras hakkına sahip değillerdir. “Osmanlı Devleti’nde ortakçı kul öldüğü zaman terekesi (muhellefatı) sadece hizmete yarar oğullarına geçmektedir. Çocukları küçükse, karısına, kocasının malından istifade hakkı verilmiştir. Çocuğu ve karısı yoksa malı beyliğe geçer. Çocuğu yoksa ve karısı da başkasıyla evlenmişse, muhellefatı beyliğe kalmaktadır (Uzun,1998:94; Barkan, ‘Türkiye’de servaj var mı idi?’s.243).” Ortakçı kulların farklı bir meslekte çalışmaları mümkün değildir. “Mezkûr Haslardaki ortakçı kulların cezalandırılacakları zaman, diğer reayadan farklı olarak, cezanın Kadı marifet ile tayin edilmeyip bu kulların sahibi olan padişahın reyine müracaat edilmesi keyfiyeti dikkate şayandır (Barkan,1939:53).” Mahkeme işlerinin yanı sıra vergilerin toplanması da reayadaki gibi devletin memurları aracılığı ile olmamaktadır. “ Bu konuda yetki sahibi olanlar, vakıflarda mütevelliler, haslarda ise eminlerdir (Uzun,1998:95; Barkan, ‘Türkiye’de servaj var mı idi?’ s.593-594).”

“Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul Haslar Kazası’ na dâhil (Beyoğlu, Sarıyer, Bakırköy, Büyükçekmece ve Çatalca) 163 köyden hemen 110 kadarı ortakçı kulların yerleştirildiği kulluklardan müteşekkildir. Yine aynı şekilde, Bursa ve Biga civarında mevcut olan bazı ortakçı ve kesimci köylerinin (padişaha ait koyun ve

ineklerin yetiştirildiği yerler olan merkezler), savaşlar sonrası sürülüp getirilen esirler ile kurulmuş olduğu ihtimali vardır (Uzun,1998:95; Barkan, ‘Osmanlı’da Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, s.595).” Has topraklar padişahın oturduğu şehirlere yakın yerlerde bulunmaktaydı. Ortakçılar da buna bağlı olarak şehire yakın yerlerdeki toprakları büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Anadolu da hemen hemen yok denecek durumdaydılar. Hassa çiftliklerinde yalnızca esirler çalışmamaktaydı. Bazen hür köylülerden ve sürgünlerle de bu çiftliklere insan yerleşiminin yapıldığı görülmektedir. Ancak bu hususta da ayrıma dikkat edilmiş; tahrir kayıtlarında ortakçı köleler için kul, köylüler için reaya kaydı düşülmüştür. “Sürgünler (hür zımni olanlar) genellikle reayadan ayrı bir grup halinde ve ortakçı kullar gibi kadınları ve çocukları ile birlikte deftere yazılmaktaydılar. Fakat bu özel tedbir onların eski memleketlerine kaçmalarını engellemek için alınmış bir tedbir sayılmaktadır. Ortakçı kullar deftere kaydedilirken karıları, çocukları ve ellerindeki tohum ve çift miktarı ile birlikte yazılırdı. Hür zımni sürgünler de bu şekilde kaydediliyordu. Ancak reaya sadece vergi veren erkek nüfus esas alınarak yazılırdı (Uzun,1998:96; Barkan, Türkiye’de servaj var mı idi?, s. 581-582).”

Zaman içerisinde devlet özellikle II. Bayezid’den sonra bu işbirliği üretimde görevini yerine getiremez duruma gelmiştir. Artan tohum, araç gereci sağlamak giderek zorlaşınca ve hazinenin de vergi gelirine olan ihtiyacı da göz önüne alınarak bu ortakçı kulların reaya dönüşümüne rastlamaktayız. “ 904/1498(1499) İstanbul Haslar Kazasının 160 kadar köyündeki kul sayısı incelendiğinde, evli olan ortakçı kul sayısının 1442; mukataa ‘ya bağlanmamış (mültezime verilmemiş) bekâr kul sayısının 289; mukataa ‘ya bağlanmış bekâr kul sayısının 134; kendilerine ortakçı yeri tahsis edilmediği için başka işle uğraşıp, ortakçılık bedeli (bedel-i enbazi) ödeyen evli kulların sayısı 109; cariyelerle evlenmeleri karşılığında bedel-i hizmet-i cariyeye ödeyen hür insanların sayısının 39 olmak üzere toplam kul sayısının 2013 kişi olduğu görülecektir. Buna göre, 1498 tarihinde İstanbul Haslar Kazasında mevcut olan, toplam yetişkin kul sayısı 2013’tür. Ortakçıların deftere aile olarak yazılmaları göz önüne alınarak, her aile 5 kişi kabul edilirse, sayıları 10 000’i ancak bulmaktadır. Bu tarihten 40 yıl sonra tutulan (1530 tarihinde) nüfus ve vergi tahriri defterinde artık ortakçı kul kaydına rastlanmamaktadır. Bu tarihte İstanbul Haslar Kazasında 2078

Gayrimüslim, 1820 Müslüman vergi mükellefi vardır. Rumeli topraklarındaki toplam kul sayısına gelince; burada vergi mükellefi olan toplam yetişkin erkek sayısı 258.185'dir. Bunların 6021'i kuldur. Bu kullardan 2013'ü yukarıda belirtildiği gibi İstanbul Haslar Kazasında bulunmaktadır. Yani Rumeli'deki kulların hür insanlara oranı %2 civarındadır. 1530 yılında Anadolu'daki yetişkin erkek kul sayısı, (21 kasaba ve 1966 köy sayımına göre) 550.139 kişidir. Bunların, 810'u vakıf gulamı, 760'ı vakıf bağcısı, 901'i ortakçı, 270'i azad edilmiş kul olmak üzere (azatlılar hariç) kul sayısı 2470 kişi olup toplam içinde %5'lik bir orana sahiptir (Uzun, 1998:98-99).”

Ortakçı kulların serf benzeri bir yapıda olmaması, İslam hukukuna bağlı kölelere yapılan muamele ile ilişkilidir. Ne çiftlik sahiplerinin tam olarak malı sayılabilecek bir köledir, ne de bütün hakları elinde olan hür reayadır. Bu ortakçılar reaya topraklarında çoğunlukla hassa arazilerinde çalışmaktaydılar. Devletin yerleştirdiği çiftlikler üzerinde tarım faaliyetini gerçekleştiren ortakçılar, üretim ve bölüşümde yine devletle birlikte hareket etmektedir. Tarım faaliyetinde kurulan bu düzen Osmanlı Devleti'nin hâkim bir üretim sistemi haline gelmemiştir. Zaman içinde reayaya dönüştürülerek ortakçılık ortadan kaldırılmıştır.

Ortakçı kulların bazı çiftlik yahut vakıflarda daha fazla hürriyete sahip olarak kesimci adıyla toprak işçiliği şeklinde görülmektedir. Toprağı ekip biçmesinden bağımsız her yıl belli bir miktar ürünü devlete vermek zorundadır. Toprağa bağlı kesimciler devletin koyun ve inek gibi hayvanlarının bakımında da ortaya çıkmaktadır.

Köle emeğinin istihdamının tarım sektöründe ortakçı kullar olarak kullanımı, endüstride dokumacı köleler olarak ortaya çıkmaktadır. Büyük şehir merkezlerinden biri olan Bursa, uluslararası ticaret yollarına ve başkente yakınlığı gelişmiş bir şehir merkezi konumundaydı. İpek dokumacılığı oldukça gelişmiş olan Bursa, İstanbul'un ipek ihtiyacını karşıladığı gibi ihraç edebilecek bir üretim kapasitesine de sahipti. Bu durumda köle emeğinin endüstride kullanımı daha çok Bursa da ve dokumacılık sektöründe bulunmaktadır. Hatta bu durum onların dokumacı köleler adı ile anılmasına da sebebiyet vermektedir. “Ticaret hacminin geniş olduğu bir dönemde, köleler azat edilmeleri karşılığında, sahipleri tarafından bir yatırım aracı olarak

değerlendirilmişlerdir. Yeni bir sebep bulan ‘azat etme yöntemi’, köleleri sınırlı bir süre için üretim sürecine sokuyor ve üretim artışını destekliyordu. Böylece sermayenin (bir yatırım faktörü olarak kölelerin) istenmeyen bir birikime ve istismara yol açmadan üretim sürecinde rahatça kullanılması sağlanmış oluyordu (Özbay,2009:160).” Köleleri bir yatırım unsuru olarak alan endüstri sahibi bu emeği sömürememekteydi. Mükatebe usulü ile karşılıklı bir anlaşma yapılarak köle özgürlüğü karşısında hem çalışmakta hem de bu süre zarfında emeğinin karşılığını da almaktaydı. Süre dolduğunda hür reayaya katılarak halkın sorumlu olduğu vergilere tabii olmaktaydı. Endüstri sahibi ise yeni yatırımlar ile bu süreci aksatmadan devam ettirmektedir. Ancak nasıl ki ortakçı kullar zamanla eritilerek reaya konumuna getirildiyse dokumacı kölelerde hür işçilere dönüşmüştür.

4.1.7. Osmanlı Devleti’nde Nüfus Özellikleri

Osmanlı Devleti’nin kuruluş yıllarında nüfusun çoğunluğunu göçebe halk kitleleri oluşturmaktaydı. Anadolu’da birçok beyliğin mücadelesi ve savaşlar da var olan nüfusun değişken olmasına neden olmaktadır. Osmanlı Devleti sınırlarını genişletmesi ve bu topraklara dışarıdan aldığı göçlerle birlikte bir nüfus artışı sürecine girmiştir. Yine de bu ilk dönem ile ilgili net sayısal verilere ulaşmak oldukça zordur. Devletin kuruluşunun tamamlandığı bir dönem olarak kabul edilen 14. yy’ nin nüfusunun az olduğu ve bu durumun ekonomik durgunluk, salgın hastalık, savaşlar, kıtlık gibi nedenlerle açıklanabileceği bir dönemdir. “Bunun en önemli göstergesi mal fiyatlarındaki düşüklüktür. Zira üretimde bir artış gerektiren hiçbir gelişmenin olmadığı bilinen bu dönemde nüfus ve dolayısıyla talep, yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı, toplam arzın çok gerisindeydi. Bu yüzden 14. yy’de Anadolu nüfusunun 4-5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.” (Tabakoğlu,2005:150) Başlangıçta arttığı varsayılan nüfus bu artışı sağlayan sebeplerden dolayı da azalma sürecine girmiştir. Savaşlar gerek savaşacak insan sayısında gerekse üretimi gerçekleştirecek kesimde bir azalma yaratmıştır. Buna eklenen salgın gibi doğal süreçler de nüfus üzerinde olumsuz etki bırakmıştır. “Rumeli tahrirlerinin işlenmiş olmakla birlikte, Anadolu için elimizde ancak kaba tahminler bulunmaktadır. 1520-30 yılları için Ömer Lütfi Barkan şu sayıları

vermektedir (tahrir defterlerinde yazılı olan evli ve vergi veren erkek nüfus, aile büyüklüğü göz önünde bulundurmamak suretiyle '5' ile çarpılmıştır.): Batı Anadolu(Anadolu Vilayeti): 2.73 milyon, Karaman vilayeti (Konya Kayseri Bölgesi): 0.73 milyon, Rum Vilayeti (Sivas, Tokat, Amasya): 0.87 milyon, aynı dönemin Anadolu ve Suriye nüfusu, Barkan tarafından 5.76 milyon dolaylarında olduğu varsayıldığından, Kanuni Süleyman döneminin başında Anadolu nüfusunun 5 milyon olduğu tahmin edilmektedir (Faroqhi,2011:200).”

“Nüfusun sayı ve kalitesi hakkında en önemli bilgiyi ülkenin iktisadi ve mali imkânlarını tespit amacıyla yapılan tapu, avarız ve temettüat sayımlarından edinebiliriz. Tapu defterleri XV.-XVI. yüzyıllarda fazla miktardadır. Avarız defterleri daha çok XVII. yüzyıl, temettüat defterleri ise XIX. yüzyılın ilk yarısı hakkında bilgi verir. XV. yüzyıla ait tapu sayım defterleri, Anadolu ve Rumeli'nin az nüfusa sahip olduğunu ispatlamaktadır. XVI. yüzyılda ise bir nüfus artışı olduğunu hem sayım defterlerinin yaprak sayısı ve boyutları gibi dış görünüşlerinden hem de rakamlardan anlamak mümkündür (Tabakoğlu,2005:150).”

“Bugün elde II. Murat (1445-1451), II. Mehmet (1451-1481), II. Beyazıt(1481-1512), I. Selim (1512-1566) dönemlerine ait sayım defterleri vardır. Daha sonraki dönemlerde ancak yeni fethedilen veya tekrar ele geçen bölgelerin nüfus ve iktisadi kaynakları sayıma tabi tutulmuştur. Sayım defterleri üzerinde önemli incelemeler yapan Ö. Lütfi Barkan bazı devirlere ait nüfus rakamları çıkarmıştır. Bu rakamlar Osmanlı devleti sınırları içerisinde yaşayan nüfus hakkında yaklaşık bir fikir vermektedir. Buna göre; I. Süleyman devrinde,1520-1530 yıllarında, Mısır, Irak ve Tuna ötesi bölgeler hariç, bugünkü Türkiye topraklarında, rakamları %10'luk bir hata payı ile değerlendirdiğimizde, 12-13 milyon insan yaşamaktadır. Nüfusun dini dağılımı ise %60'ı Müslüman ve %40'ı Gayr-i Müslim olarak tahmin edilebilir. Yine nüfusun %80'den fazlası kırsal alanda, %20 kadarı da şehirlerde oturmaktadır. Kırsal alanda yaşayanların %20'ye yakın kısmı konar-göçerdir (Tabakoğlu,2005:151).”

I.Süleyman devrindeki sayımlara göre 1520-1530 yılları arasında Türkiye'de nüfus dağılışı:

Çizelge-6: 1520-1530 Yılları Arasında Türkiye Nüfusunun Dağılışı

Eyaletler	Müslüman Hane	Hıristiyan Hane	Yahudi Hane	Toplam Hane	Tahmini Nüfus(5xhane sayısı)
Anadolu	540.963	4.471	-	545.434	2.272.170
Karaman	143.254	2.448	-	145.702	728.510
Zülkadriye	66.776	2.687	-	69.463	347.315
Diyarbakir	72.675	11.979	-	131.843	659.215
Rum	118.683	5.237	-	173.920	869.600
Arap	131.399	444	-	131.843	659.215
Rumeli	211.783	824.613	-	1.040.457	5.202.285
İstanbul	(Tahmini Nüfus)	901.879	-		400.000
Toplam	1.285.533	41.1	-	2.191.473	11.357.365
Oran(%)	58.6			100	

Kaynak: Elibol,2007:142

“Braudel’in XVI. Yüzyıl sonlarında Osmanlı ülkesinin nüfusu hakkında ileri sürdüğü rakam 16 milyondur. Mısır ve Kuzey Afrika’ da tahmin edilen en fazla 6 milyon da buna eklenirse 60 milyonluk Akdeniz havzası içinde Osmanlı Devleti’nin dolayısıyla Müslümanların nüfusu 20-22 milyona ulaşmaktadır. Braudel’in, Barkan’ın 30-35 milyonluk tahminini iyimser bir yaklaşım olarak değerlendirmektedir (Tabakoğlu,2005:152).”

“XVII. Yüzyıldan itibaren bir nüfus duraklamasıyla karşılaşılıyor. Paris, Londra, Madrid ve hatta İstanbul’da görülen istikrar veya artışa karşılık diğer küçük şehirlerde ve kırsal kesimde nüfus azalması olmuştur. Osmanlı ülkelerinde de, Rumeli hariç, nüfusun durağan olduğu ve büyük şehirlerde toplandığı anlaşılıyor. Bunun sebebi kırsaldan kente göç olgusudur. XVII ve XVIII. Yüzyıllar için Osmanlı ülkelerindeki nüfus hacmini gösterecek rakamlar henüz elimizde yoktur. Fakat Celali isyanları, eşkıyalık hareketleri, savaşlar gibi sebeplerle özellikle genç erkek nüfusun azaldığı, dolayısıyla nüfus boşluklarının ve durağanlığının ortaya çıktığını tahmin edebiliriz. Nitekim XIX. Yüzyılda yapılan nüfus sayımları bu yolda bir fikir vermektedir. II. Mahmut (1808-1839) zamanında, 1831’de yapılan ve sadece erkek nüfusu kapsayan bir sayıma göre sadece Anadolu’ da 7-7,5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu rakam XVI. Yüzyıl rakamlarına yakındır. 1844’te Abdülmecid(1839-1861) zamanında yapılan bir sayımda bulunan ülke nüfusunun

36,5 milyon civarında olduğu ve bu nüfusun 10,5-12 milyonunun Anadolu'da bulunduğu tahmin edilmektedir. 1884'teki rakamlara göre ise ülke nüfusu 28,9 milyon, Anadolu nüfusu ise 11,8 milyon olmalıdır. Dolayısıyla nüfus 1831-1884 yılları arasındaki 53 senede, ülkenin Anadolu kısmında 7,5 milyondan 11,8 milyona yükselebilmektedir. XX. yüzyıl başlarında nüfusun arttığı görülmektedir. Bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan bölgenin nüfusu Birinci Dünya Savaşı öncesinde 15-16 milyona yükselmişti. Bu artışın en önemli sebebi göçlerdir. Göçler Osmanlı Devleti'nin Batı önünde geri çekilmeye başladığı XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren başlamış ve özellikle XVIII. ve XIX. Yüzyıllardaki Osmanlı topraklarında yaşamakta bulunan, Ermeni, Rum ve Bulgar gibi Gayr-i Müslim reyanın Ruslar tarafından göçürülme faaliyetleri Osmanlı devleti tarafından önlenmeye çalışılmış ve 1830-1840 arasında bu kalifiye işgücünün asıl topraklarına dönmeleri, büyük ölçüde sağlanmıştır. Bütün bunlardan çıkan sonuç XVI-XX. Yüzyıl arasındaki dört yüzyıl içinde Osmanlı ülkeleri ve Türkiye nüfusunun durağan olduğudur. Oysa XIX. Yüzyılda, sanayi devrimi döneminde, Avrupa ülkelerinde nüfus hızla artmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da Osmanlılar'daki düşük nüfus artış eğilimi sürmüştür. 1831-1884 yılı arasındaki 53 senede, ülkenin Anadolu kısmında 7.5 milyondan 11,8 milyona yükselebilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfusu ise 1923'te 12 milyon iken, 1940'ta 18 milyon olabilmektedir. Türkiye ancak 1950'lerden itibaren ciddi bir nüfus artışıyla karşı karşıyadır (Tabakoğlu,2005:152-153).”

4.1.8. Celali İsyânları ve İsyân Sonucunda Oluşan Yeni Yapılar

Celali isyanları, toprak mülkiyetinde değişikliklerin başladığı ve ekonomik darlık neticesinde de işsizliğin Anadolu'yu sardığı şartlarda ortaya çıkmış sosyal harekettir. “İran ve Avusturya harpleri yüzünden 1596 sıralarında halk, eskisine bakarak ortalama on misli vergi ödemek zorunda bulunuyordu. Hâlbuki iktisadi buhrandan en çok zarar gören köylülerin ödeme güçleri, aksine, sifıra doğru düşmekteydi (Akdağ,1974:157).” Nüfus artışı, ekonomik darlık, toprak mülkiyeti düzeninin değişmesi, servet birikimi, tefecilik artışı ve bunların yanında iltizam usulü ile köylüler topraklarından giderek kopmaya başlamıştır. Artan nüfus ile bu olumsuz şartlar altında, işsiz kitle giderek büyümekteydi. Köylüler ilk olarak çocuklarını

medrese öğrenciliğine, asker ocağına, beylerin yanlarına yahut şehirlere doğru yönlendirecektir. Yine de bu alanların belirli bir kapasitesi vardır ve işsiz yığın bu kapasiteyi aşacaktır. O zaman bu açıktaki kalan köylüler nasıl bir çözüm üreteceklerdi? Toprağı olan diğer köylülerin topraklarına saldırılar başlamıştır. Ancak bu işsiz köylülere zamanla zenginler ve resmi kişiliği olan memurlar sahip çıkacak ve onları yine halkın soyulmasında kendi adlarına çalıştırmaya başlayacaklardır. Artık bu süreçte taraflar birbirlerine karışmaya başlamıştır ancak zarar hep aynı tarafta köylüde kalmıştır.

Ekonomik bunalım ile köylünün doldurduğu medreseler artık öğrencilerini besleyememekteydi. Medrese öğrencileri (suhteler) toplanıp çevre köylere saldırarak zorla vergi almaya, eşkıyalığa başlamıştır. Kısa sürede büyük bir hızla yayılan bu isyanların ilk dalgası medrese öğrencileriyle başlamıştır. Ekonomik darlık ve mültezim baskısı ile topraklarını terk eden köylü de eşkıyalığa katılmaya başlamıştır. Taşrada toprakların düzeninden ve güvenliğinden sorumlu olan beylerbeyi, subaşı, sancakbeyi (ehl-i örf) gibi kesim de görevine sırt dönüp köylere saldırmaya başlamıştır. Kadı, müderris, hocalar (ehl-i şer) gibi daha çok askeri karakterli olmayan ve düzenleyici bir niteliği bulunan kesim de köylüye saldırmak yerine daha çok onların yanında yer almayı seçmiştir. Ayrıca Anadolu'da yahut Anadolu yakınlarındaki Yeniçeriler de bu ortamdan faydalanmak ve toprak sahibi olmaya çalışmıştır ki bu kişilerin yine vezirler gibi üst kademelerdeki kişiler adına da bu faaliyetlere giriştiği görülmüştür.

Suhte isyanları ile başlayan bu dalgada 10 yıla yakın bir sürede köyler talan edilmekteydi. Devlet bu durum karşısında önce taşradaki memurların yetkilerinde genişletmeye gitti. Memurlar kendi emirlerine aldıkları toplulukla isyanları bastırmaya çalıştı. Ancak köylerdeki ortam öyle savunmasızdı ki kapkaç, toprak, servet talana açık beklemekteydi. Tımarlı sipahilerin zayıflaması da bu duruma eklenince, isyanı bastırmaya çalışan memurlar bu kez fırsattan yararlanmak istemiş ve yön değiştirerek isyan dalgasına katılmıştır. Memurların yanında, mültezimler, güçlü sipahiler ve Yeniçerilerde birlikler kurup eşkıyalıklara devam etmiştir. Nihayetinde devlet çözüm önerisi ile sınıfta kalarak, artan şikâyetlerle devletten yardım bekleyen halk ile de karşı karşıya gelmiştir. “ III. Murat (1574-1595) ve III.

Mehmet (1595- 1603) yayınladıkları fermanlarda ve çeşitli emirlerde “zalim devlet memurlarının saldırıları karşısında köylünün silahlanarak kendini korumasını” önermişlerdi. III. Murat’ın fermanı (1591) ve emirleri sonucunda, köylü, sarayın da kendisiyle aynı safta olmasından kuvvet alarak, büyük bir mücadeleye girişti. Adalet fermanlarına güvenerek yiğitbaşılar emrinde iloğlanları örgütü kurdu ve devlet memurlarının devriye bölükleriyle çarpışmaya başladı. 1596’da III. Mehmet’in aynı anlamdaki ikinci Adalet Fermanı’nı yayınlayarak <Reaya’ca yapılan bütün şikâyetlerin ve girişilen çekişmenin tamamen haklı olduğunu kabulden başka, kapıkullarının ve hükümet adamlarının soygunculuk ve zulümlerini sayarak bunlara karşı merhametsizce hareket edilerek ceza verileceğini> bildirmesi, halkın eşkıya benzeri devlet memurlarına karşı direncini son kertesine çıkardı (Cem,1971:173).”

Zaman içerisinde bu çekişmede halk bazen celali, celali de bazen halk olmaktadır ve köylünün direnci giderek kırılmaktadır. Önce köylü daha fazla karşı koyamadığı bu saldırılardan kaçacak, köyünü, evini, tarlasını bırakacak, boş kalan topraklarda bey ve ağaların oluşacağı bir ortam hazırlayacaktır.

▪ **Beylerin ve Ağaların Oluşması**

Topraktaki bozulma ile servet biriktiren ve bunu askeri karakterleri ile pekiştiren kesim, bu sayede toprak mülkiyeti edindi. Giderek zayıflayan otorite, ekonomik darlık ile nakit servetlerde tefeciliğin desteklediği bir gelişim, büyük çiftliklerin oluşmasını sağladı. Bu çiftliklerin sahipleri beyler ise daha çok sipahi, çavuş, yeniçeri gibi askeri kesimden gelen kişilerden oluşmaktaydı. Bu askeri niteliklerine ekledikleri tefecilik ile desteklediklerinde müthiş bir güç elde etmekteydiler. Peki, bu tefecilik yahut servet birikiminin daha çok askerde toplanması neden? Çok basit, hazineye bağlı maaşlı askerler ve Yeniçeriler maaşlarını düzenli olarak almaya devam ettiler ve bu parayı farklı alanlarda değerlendirebildikleri gibi ticarete de atıldılar. Para darlığının artması ile de tefecilik alanında kendilerini gösterdiler ve köylünün topraklarını korumak için bir güç elde ettiler. Yani birkaç dirlik birden elinde bulunduran güçlü sipahiler, zengin mültezimler, müderris, müftü gibi ellerindeki parayı değerlendirip arttırarak servet sahibi olmuş, bağ-bahçe edinmiş memurlar bey ve ağaların alt yapısını oluşturmuştur. Bu beyler ve ağalar ile İstanbul’daki devlet yöneticilerinin iş birliği yapması bu beylerin ciddiyetini daha

çok artmasına neden oldu. Artık 17. yy' ye gelindiğinde Anadolu' nun çeşitli yerlerinde bu ağalar ve beyler çoktan varlığını sürdürür olmuştur. Ya servetleri aracılığı ile askeri-idari yetkiler elde eden ya da askeri-idari yetkiler sayesinde servet sahibi olan bu beyler halkın artık asıl muhatabı olmuştur. Devletin aracısı değil de devletin yetkilerini elinde bulundurmaya başladılar. “Selaniki’ nin tarihinde bu durum şöyle anlatılıyor: Artık halk ehl-i örf-e hizmet ve cerime diye ödedikleri ile devlete vergi veya salma olarak ödediklerini birbirinden ayıramaz olmuştu. Çünkü vergi almak üzere gelenler, ellerindeki emirle topladıklarını <devlet için> diye alıyorlar ve ahalinin gözleri önünde kendi şahıslarına harcamaktan çekinmiyorlardı hele 1584’ den beri devlete vergi vermek inancı yerine, ehl-i örf’e soyulmak kanaati iyicene yerleşmiş idi. İstanbul ricalinin kendi adlarına soygun yaptırılmaları, beylerbeyinin para ve malzeme toplayarak saray, han, hamam kurmaları her zaman olağandı (Cem,1971:181).” Beylerin köylü üzerinde sınırsız yetki kullanması ve üretimin bu beylerin denetimine girmesi halkla ilişkilerin yarı-köle bir hale gelmesine neden olmuştur. Bu beyler daha sonra Ayanlığa dönüşeceklerdir. “Ayan, bir il ve kazada, halk ile hükümet arasında aracılık eden ve iki tarafa ait işleri yürüten eşraf-ı belde içinden seçilmiş bir görevli kişidir. Bu görevi için, Ayan, her yıl kaza halkına salınan vergiden pay alırdı. Kazadaki mükelleflerin ne miktar vergi ödeyeceklerini tespit eden Ayanın kendisiydi. Bu sebeple kendi paylarını yüksek tutarlardı. Ayanlar, vergilerin tahsili dışında, bölgelerinin asayiş, asker tertip ve sevki, gıda ve malzeme sağlanması gibi önemli görevleri yerine getirirlerdi. İşte gerek ayanlıktaki tefevvuk ve kudretlerinden ve gerek voyvodalıktaki karlı kazançtan dolayı zengin olan Ayanlar, halk üzerinde adamakıllı nüfuzlarını göstermişler ve Ayanlığı uzun yıllar ellerinde tutarak, bu sayede asker ve kuvvet sahibi olmuşlardır (Cem,1971:182).” Ayanlar o kadar güçlü ve nüfuz sahibi olmuşlardır ki devletin kanunlarının uygulanmasında bile onlara ihtiyaç duyulmuş ve hatta devlet Ayanları resmen tanıyacağı onlarla iş birliği yapacağı bir duruma düşmüştür.

Toplumun devlete karşı çiğnenemez sorumluluklarına karşı devletin de topluma karşı görevleri vardır. Öncelikle devlet halkı korumak ve güvenliğini sağlamak zorundadır. Alınan vergiler halkı zorlamayacak şekilde belirlenmekte ve devletin halk gözünde bir tür baba karakterine bürünmesine neden olmaktadır.

Nitekim sosyal yönü ağır basan ve halkı mağdur etmeyen bir amaç güdülmesine rağmen 17. yy'den sonra girilen ekonomik ve sosyal bunalım devleti etkilediğinden daha fazla halkı etkileyecektir ve bu şekilde devletin yükü ağırlaşacak toplumdaki devlet güveni de sarsılacaktır.

▪ **Değişen Sosyal Yapı ile Yeni Düzen**

Osmanlı Devletinde üretim daimi olarak tarım üzerinden devam etmekteydi. Reaya üretimin çıktısını devlet ve devlete bağlı kurumlar ile paylaşmaktaydı ve Devlet özel mülkiyeti elinde tutmakta, dengeyi sağlayacak her türlü önlemi almaktaydı. Bireyler sömürülmekteydi ama bu toplu halde ve yine kişileri zor duruma düşürmeyecek ölçütlerde yapılmaktaydı. 16. yüzyılın ortalarında başlayan toplumsal hareketlilik sonucunda oluşan beyler özel mülkiyeti yaygınlaştırmış ve Osmanlı geleneksel yapısından uzaklaşmaya başlamıştır. Köylü artık devlete verdiği vergilerin yanında bu beylere de sorumlu olmuş ve kanunlarla korunan hakları (angarya yasağı gibi) ihmal edilmiştir. Devlet bu kesim üzerine koruyuculuğun kaybetmiş, köylü de elindeki tek hak olan tasarruf hakkından da mahrum edilmeye başlamış ve giderek toprak işçisi olmuştur. Yani artık önemsenecek bir halkın ve bireylerin sömürülmesi durumu ortaya çıkmıştır. Celali isyanları ile zaten toprakların ve köylerin terk edilmesi burada sahiplik iddia eden kesimin rahatça hareket etmesine ortam hazırlamıştır. Tımar ve zeamet rejimi bozulmuş, köylü mültezimlerin ya da beylerin ellerine bırakılmış, mal güvenliği bir yana can güvenliği de halk için tehlikeye girdi, memur olmak rüşvet ve adam kayırmaya dayanmıştı, var olan vergilerin yükü artmış ve yeni vergiler koyulmuştu. Devletin koyduğu vergiler iltizam usulü ile mültezime teslim ediliyordu. Köylü yalnız bırakılmış ve yerel güçler tarafından sömürülmeye terkedilmişti.

Yeni toplumsal düzenin oluşması ve bu düzenin taşrada olumsuzluk oluşturması buna eklenen nüfus artışı, şehirlere göçü arttırmıştır. Şehirlerde artık işsizlikle boğuşan büyük bir nüfus ve var olan şehirli daha iyi ekonomik güce sahip kişilerden oluşan bir yapıda belirdi. Devlet ne kadar bu kırsaldan gelen göç kitlesine engel olsa da taşradaki şartların ağırlığı bu önlemleri yetersiz kılmakta ve şehirde geçici işlerle yaşam mücadelesi vermekteydiler. Barınma ihtiyacının tıpkı günümüzdeki gibi gecekondular ile karşılanmaya çalışılması ve şehirdeki altyapı

sorunlarının artması ile devlet daha zor duruma düşmüştür. Şehirlerin düzeni bozulmuş ve isyana gebe bir kesim ile güven ortamı da zedelenmiştir.

Sosyal yapının bu değişiminin yanında devlette değişime uğramıştır. Toprak sahipliğinin artması ve iltizam usulünün yaygınlaşması ile kazanç sağlamak için uğraşlar belirmiştir. Servet ve sermaye amaçları memur kadrolarında rüşveti yaygınlaştırmıştır. Bunun yanında ilmiye sınıfı ve eğitim sistemi de bozulmaya başlamıştır. 17. yy sonrası bu kurumdaki durmayan bozulma III. Selim ulemanın devlet hizmeti ile ilgili “anlardan gelecek Allahtan gelsin, Hüda-yı Müteal anlara muhtaç eylesin (Cem,1971:191)” düşüncesi bu yozlaşmanın boyutunu ortaya koymaktadır. 17. yy’ ye kadar gerek pozitif bilimlerin gerek dini öğretilerin okutulduğu eğitim kurumları yerini yalnızca şer’i derslere bırakmıştır. İşsizlerin medreselere yığılması, diplomaların satılması da eğitim ve eğitmen kalitesini düşürmüştür. Ulemadaki yozlaşma bireylerin düşüncelerine kadar ulaşmış ve toplum yeri geldiğinde gereksiz yere kâfir sayılıp cezalara maruz kalarak önceden sahip olduğu daha gelişmiş bir toplum yapısının gerisine düşmüştür. Kişilerin dinsel ayrımcılığının vurgulandığı dönemde “ IV. Murattan başlayarak (1623) Hristiyanlara kötü muamele yapılmış, onların (...) kıyafetleri, evlerinin renkleri tespit edilmiş; ata binmemeleri, hamamda nalınsız gezmeleri, başlarına çingirak takmaları, sokakta kaldırımda yürümemeleri gibi manasız nizamlar konmuştu... (Cem,1971:192).” Bu durum ileride halkın kendi içinde başlayan bölünmesinin daha büyük etkileri için zemin hazırlayacaktır.

4.2. Osmanlı Devleti’nin İktisadi Yapısı

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarında henüz oluşturmaya çalıştığı iktisadi sistemin tohumlarını yeşertmek için çalışmıştır. 13. yy esas alındığında henüz Osmanlı için bir ekonomik sistem var denilecekse bu göçebe halk kitlelerinden oluşan nüfusun hayvancılık faaliyetleri, iskân ve yerleşik hayat teşvikleri ile tarımın gelişerek sürdürülmesi ve savaş ganimetleri ekseninde oluşmaya başlamaktaydı. Kurduğu düzeni klasik olarak kabul ettirdiği 14. yy sonrasında 18. yy başlarına kadar köklü değişikliklere gitmeden sürdürmeye çalıştı. Ancak 17. yy sonrası toplumsal, siyasi ve ekonomik alanlarda esen değişim rüzgârları bu köklerin sarsılmasına ve değişimin

başlamasına neden olacaktır. Bizim Osmanlı ekonomisi için bir sistem olarak kabul ettiğimiz yapı geneli kapsayacak mahiyette olacaktır.

Osmanlı iktisadi sisteminde devlet iktisadi fonksiyonlar konusunda tayin edici ve yönetici konumdadır. Her alanda olduğu gibi ekonomide devletin eli altında süregitmektedir. Devletin iktisadi uygulamaları yalnızca ekonomik kaynaklı olmamaktadır. Sistem içerisinde her alan birbiri ile etkileşim halindedir ve her faaliyet doğrudan ya da dolaylı olarak diğer alanlara etki etmektedir. Siyaset, din, ordu, idari mekanizmalar, ekonomi birbirinden tamamen ayıramayacak bir zincirin parçaları halindedir. İktisadi fonksiyonların sistem içerisinde bağlantısı toplumsal alanda da kendini gösterir. Nitekim ekonomik süreçler toplumsal hayatı yönlendiren etkin faktörlerden biridir. Tüm alanlar göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nin iktisadi sisteminin açıklanmasında üç temel ilke esas alınacaktır. Bunlar: İaşe (Provizyonizm), Fiskalizm ve Gelenekçiliktir.

İaşe ilkesi, iktisadi faaliyetlere üretici gözünden değil de tüketici gözünden yön verilmesidir. Üreticiler ürünlerini satabilecekleri en yüksek fiyattan satarak kar elde etme amacı güderler. Tüketiciler ise bu ürünleri en ucuz fiyattan sahip olmak isterler. Üretici açısından bakıldığında kar elde etmek birincil öneme sahiptir. Bunun karşısında tüketiciler, istedikleri ürünü kolayca elde edebilecek kadar çok ve ucuz bunun yanında da kaliteli olmasını isterler. İaşe ilkesine göre “iktisadi faaliyetin amacı insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir.” (Genç,2010:47) Bu şartların yıllarca ayakta kalmasını sağlayan yalnızca devletin yaptırımları değildir. Genel anlamda ekonomide verimin artmasına yönelik bir teşvik yoktur ve verim yetersizdir, var olan durumun korunması için her türlü tedbirler alınmaktadır ve değişim oldukça zordur bunların yanında da ulaşım şartları gelişmemiş ve maliyeti yükseltmektedir. İaşe ilkesinin yaşamasını destekleyen bu şartlarda Osmanlı Devleti de bu ilkenin yaşaması için, “ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş bulunmakta idi (Genç,2010:48).” Sosyal ve ekonomik şartlar ile bütünleşen devlet yaptırımı bu ilkeyi kaçınılmaz kılmıştır.

Üretilen çıktının tüketicilere ulaşmasına kadar geçen süreç iâşe ilkesi çerçevesinde şöyle gerçekleşmektedir:

“Ziraatta, mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi, orta büyüklükteki aile işletmesi idi. Toprağın verimine göre 60 ile 150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu aile işletmelerinin yaygın biçimde korunması başlıca hedefti. Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere Devlet, zirai toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. (...) çiftçilerin, zirai üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı işlemeden tutmalarına yahut terk ederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine izin verilmezdi (Genç,2010:48).” Bu hukuki durum ve önlemler sonucunda üretim başlıca tüketim merkezi olan şehirlere aktarılmak durumundaydı. Şehir dışına üretimin aktarılması ancak şehirdeki birimlerin ihtiyaç fazlası olabilmekteydi. Küçük aile birimlerinin işlediği topraklardan gelen ürünler, şehirlerdeki esnafa gelmekteydi. Esnaf bu ürünleri, üreticiden satın alır, yeniden üreterek ya da doğrudan tüketicilere satmaktadır. Üretici kesim ile tüketici kesim arasında bulunan esnaf da tıpkı tarımda olduğu gibi sınırları belirlenmiştir. Nasıl işleyecekleri, ne kadar büyüyecekleri, hangi ürünlerin kimler tarafından satılacağına ilişkin lonca kurumunun mevcudiyeti gibi düzenlemeler esnafı da bir kısır döngü içerisinde faaliyete zorlamaktadır. Devam eden süreçte şehrin ihtiyaçlarını karşılayan esnaf bunun dışında kalan kısmı ise üretim, ordu, saray veya nüfusu fazla olan büyük şehirlerin ihtiyaçlarına yönlendirir. Üretim ülke sınırları içerisinde tüketilecek her birime aktarılmakta, bu birimlerin tamamı doyduktan sonra kalan kısmın ihraç edilmesi mümkün olabilmektedir.

İâşe ilkesi ile görülmektedir ki üretim faaliyetinin hedefi ihtiyaçların karşılanmasıdır. Devletin sınırları içerisinde ihtiyaçlar karşılanırsa kalan kısım üzerinde bir ihracat söz konusu olmaktadır. “İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke bakımından hemen hiçbir değeri kalmayan, iktisadi deyimle marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda gösterirdi. Hangi maldan, ne miktarda ihracat yapılacağı, her

seferinde özel bir izinle belirlenir. Ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınır (Genç,2010:49).” Ancak ithalat için aynı kısıtlama söz konusu değildir.

Gelenekçilik ilkesi, iase ilkesinin yaşamasını destekleyen bir yapının oluşmasını sağlamaktadır. Burada değişimin engellenmesi esası hâkimdir. “ Sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri, eğilimleri mümkün olduğu ölçüde muhafaza etme ve değişme eğilimlerini engelleme ve herhangi bir değişme çıktığı takdirde, tekrar eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması şeklinde tanımlanabilir (Genç,2010:50). Mevcut yapının korunması, kıtlığın ve ekonomik bunalımların önüne geçilmesi demektir.

Fiskalizm ilkesi, “hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir (Genç,2010:52).” Hazinesinin hizmet ettiği alan devlet harcamalarının finansmanıydı. Hazine gelirlerini artırmak ise ya harcamaların azaltılması ile ya da gelirlerin artırılması ile mümkün olmaktadır. Fiskalizm, gelirlerin artırılmasını esas almaktadır ancak bu durum zorlayan şartlar bulunmaktadır. Verim ve üretim düşüktür ve bunun artırılması da değişim ile mümkün olacaktır. Ancak değişim de gelenekçilik ile korunmaktaydı. Ulaşım şartları olumsuz ve maliyeti yüksektir. Üretim ise meta üretimi şeklinde değildir. Ürünlerin bir satış ve kar ilişkisine girmesi sınırlıdır. Bu da parasal ilişkilerin zayıflığını doğurur. Ürünlerin bu tür bir süreçten geçerek kişilere kazanç sağlaması toplumsal anlamda bir ekonomik ayrıcalığa neden olacaktır. Sistem en çokta bu ekonomik güce sahip kesimin oluşmasını engellemek adına sınırlamalar getirmiştir. Bunu en iyi anlatan sistem, ürünlerin satışından elde edilecek karı ve faizi elinde tutan narhtır. Fiskalizm ile hazine gelirlerinin artırılması amaçlanmaktadır ancak bunu mümkün kılmayan bir diğer uygulamalarda varlığını sürdürmektedir. Devletin elinde en uygun seçenek ise harcamaları düşürmek gelirleri de azaltmamak kalmaktadır.

Osmanlı iktisadi sistemi bu üç ilkenin bütünleşerek yönlendirilmesinden oluşmaktadır. Bu bütünleşmenin temelini üretim faktörleri üzerindeki devlet kontrolü oluşturmaktadır. “Osmanlı Devleti toprak, emek ve sermaye üzerinde açık ve net bir kontrolü elinde bulundurmaya büyük bir ısrarla bağlı kalmıştır. Zira faktör kontrolünü kaybettiği zaman ne ilkeleri, hatta ne de kendisini, hiç değilse bilinen

kimliği ile ayakta tutamayacağını bildiği için en sıkı titizliği bu konuda göstermiştir diyebiliriz (Genç,2010:69).” Klasik dönem boyunca süregelen bu ekonomik sistemin 18. yy sonlarında durumu şöyledir: “Fiziki sermaye birikiminin önemli bölümü devlete veya vakıflara ait bulunuyordu. Ziraat, esnafılık, hatta ticaret sektöründe küçük ölçekli işletmeler hâkimdi. Büyük çoğunluğu yakın bölge pazarı için üretim yapan bu işletmelerin içinde 15-20 işçi çalıştıracak boyuta varmış olanları nadir denecek kadar azdı; iş bölümü ve gelir-servet farklılaşması da son derece düşüktü. Aynı iş kolunda en fakir usta ile en zengin olanı arasındaki farklılaşma, 18. yüzyıl boyunca biraz artmakla birlikte, 1/4’ten nihayet 1/7’ye kadar ulaşabilmişti. Faktör fiyatları üzerindeki kontrolün bir sonucu olarak, özel ellerde sermaye birikim imkânları nisbi olarak kasten biraz geniş tutulmuş olan sarraf ve mültezim grubuna inhisar ediyordu. (...) 18. yy sonlarında, savunma savaşlarının ağırlaşan mali yükü altında, bu ekonomik tablo daha da kötüleşme trendi içinde bulunuyordu. Reform çağının problemlerini çözmek üzere giriştiği faaliyetlerde devlet, bu tabloyu çeşitli yönleri ile değiştirmeye zorlamaya başladığı zaman, aynı tablonun oluşumunda katkısı az olmayan kendi yaklaşım çerçevesini de değiştirmek zorunda kalmıştır (Genç,2010:93).” Bu reform faaliyetleri ile hazine kaynakları arttırılmak istenmiştir. Bunu gerçekleştirmek için tımar arazileri mukataaya dönüştürüldü, malikâne sistemi durdu, ayanların elinde olan kaynaklar hazineye aktarılmak istendi. Bununla birlikte vergiler arttırıldı ve yeni vergiler oluşturuldu. Değişim ile terk edilen gelenekçilik ilkesini provizyonizm izlerken fiskalizm uygulama alanını genişletmiştir. “1838 tarihli Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması, fiskalizm ile birlikte güçlü bir provizyonizmin damgasını taşır. Antlaşmada ithal gümrükleri düşük (%5), ihraç gümrükleri ise yüksek (%12) tutulmuştur. Antlaşmanın müzakere edildiği 1930’lu yıllarda Osmanlı delegeleri ihraç gümrüklerini daha da yükseltmek için uğraşmışlardır, ancak İngiliz’in karşı koymaları ile nispeten düşün saydıkları %12 haddine razı olmuşlardı. Bu, ihracat karşısında provizyonizmden kaynaklanan klasik tutumun biraz daha sertleşmesi, yoğunlaşmasıdır ve ondan farkı da, klasik dönemde ahitnamelerde %3 olarak tespit edilmekte olan ihraç resminin fiskalizmin de katkısı ile dört misline yükselmesinden ibarettir.(...) 1861 ticaret anlaşması ile ithal gümrükleri %5’ten %8’e yükseltilmiş, buna karşılık ihraç gümrükleri de %12’den %8’e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, gümrük oranının her yıl

%1'er azaltılarak 1869'da %1'e çekilmesi ve o tarihten itibaren bu had içinde tutulacağı kararının antlaşmaya dâhil edilmesidir. Bu, Provizyonizmin artık terk edildiğine ve ihracatın arzu edilir bir faaliyet olarak idrak edilmeye başlandığını gösteren önemli bir değişmedir (Genç,2010:95-96).” Bazı gıda maddeleri için provizyonizm devam etti ancak klasik dönemdeki gibi hâkim bir uygulama alanı bir daha bulamadı. Sanayi alanında yapılan yatırımlar, kurulan fabrikalar 1850’li yıllarda durdu. Mevcut fabrikalar da rekabet ortamına ayak uyduramayıp kapandı. Esnaf sektörü çöktü, iç gümrükler kaldırılarak telafi edilmeye çalışılsa da geçici çözümler sağlandı ve Osmanlı Devleti korumaya çalıştığı düzenin yıkılma aşamasını yaşamaya başladı. Sistemin temel ilkeleri olan iâşe, fiskalizm ve gelenekçilik uzun yıllar varlığını korusa da zamanla etkinliğini yitirecektir.

Bu bölüm içerisinde anlatacağımız, tarım, hayvancılık, ticaret, zanaat ve sanayi, savaş gelirlerinin yanında ekonomik hayatta varlığını gösteren lonca, narh, vakıf kurumları, müsadere gibi uygulamalar bu ilkeler ekseninde daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü ekonominin dayanak noktaları ve bu ekonomiyi yönlendiren, destekleyen unsurlar bu ilkelerin bir uygulaması olarak karşımıza çıkacaktır.

4.2.1. Osmanlı Devleti’nin Temel Ekonomi Kaynakları

Osmanlı Devleti, kuruluş yıllarında göçebe, yarı-göçebe bir halk topluluğuna sahipti. Bu toplumun temel uğraşı ise çoğunlukla hayvancılık ve buldukları bölgelerde yer yer tarım ile şekillenmekteydi. Zaman içerisinde yerleşik bir toplum olmaya yönelik devletin en temel ekonomik kaynağı tarım olmuştur. Hâkim olunan coğrafyanın yapısı da tarım için elverişli olması yine bu durumu destekleyen şartları oluşturmuştur. Sınırlarını genişletmek gayesi ile sürekli savaşan devletin gelir kaynaklarına bu aşamada bir de savaş ganimetleri eklenmektedir. Devlet teşkilatlanmasının zaman içerisinde oturması, sınırların genişlemesi, otoritenin sağlanması ile tarım yine ağırlıklı olarak ülke içinde ekonomik sistem de oluşmaya başladı. Tarım, hayvancılık, savaş gelirleri ve yine diğer ihtiyaçlar için zanaat alanı gelişmeye devam ederek birbirini desteklemekteydi. Ancak genişleyen sınırlar ile ilişki kurulan devletleri arttırmış, bu devletlerin de ilişkileri yalnızca siyasi bir süreçle sınırlı kalmamıştır. Ticaretin içeride başlayan faaliyeti dışarıya akmaya

başlamış ve yeni bir kaynak oluşmuştur. Devletin kuruluşundan süregelen tarım, hayvancılık, zanaat ve savaş gelirleri eşit düzeyde ve mevcut düzeni koruyarak gelişirken ticarete bunlara eklenmiştir. Burada Osmanlı Devleti'nin ekonomisine kaynaklık eden en temel alanlar olan tarım, hayvancılık, zanaat, savaş gelirleri ve ticaret açıklanmaya çalışılacaktır.

4.2.1.1. Osmanlı Devleti'nde Tarım

Osmanlı Devleti'nde ekonominin en temel dayanaklarından biri tarımdır. Tarımda kullanılan topraklar devletin mülkiyetindedir. Üretim yapan köylü kesim ise bu toprakların tasarrufçusu durumundadır. Köylü üzerinde bulunan tasarruf hakkını ise belli şartlar altında miras bırakabilmektedir. Tarım arazilerinin tamamı devlet mülkü olan topraklardan oluşmamaktadır. Devlet mülkiyeti dışında bulunan vakıf arazileri, mülk arazileri de tarım faaliyetinin sürdürüldüğü topraklardır. Tarım faaliyeti ister devlet topraklarında ister mülk topraklarında gerçekleşsin, sekteye uğramaması için yaptırımlara tabi tutulmuştur. Örneğin; köyden ayrılmak isteyen köylü, bağlı bulunduğu has, tımar, vakıf ve mülk arazi sahibinde izinsiz bunu gerçekleştiremez. Bu izni alsa dahi üretimi aksatmasının karşılığı olarak Çiftbozan vergisini ödemek zorunda kalır. Toprakla üretici birbiriyle bütünleştirilmiştir. “Reayanın elindeki çiftliklerin büyüklüğü az çok standardize edilmiştir; ancak bölgenin adetleri ve toprağın verimliliğine göre bu standardın değiştiğini bilmekteyiz (Faroqhi,2011:159).” köylünün elindeki araziye arttırıp daha fazla kazanç sağlaması mümkün olmamaktadır. Ne kadar miktarda bir alana ekim yapacaklarından ne ekeceklerine kadar kontrol altında tutulan bir üretim faaliyeti gerçekleştirilmektedir.

Tarımsal üretim belirli büyüklüklerde ayrılmış topraklar üzerinde gerçekleştirilmektedir. Bu parçalanmış topraklara çiftlik olarak nitelendirilebilir. Bu çiftlikler buldukları köylerin devlete karşı tarımsal vergi yükümlülüklerini gerçekleştirmek durumunda olan köylü ailelerden oluşan zirai işletmelerdir. Tarım ile toprak arasındaki ilişki göz önüne alındığına toprağın hukuki statüsü bu zirai işletme aileleri için önem taşımaktaydı. Osmanlı Devleti'nde topraklar çeşitli şekillerde kullanıma açılmaktaydı. Vakıf, mülk, tımar veya has hangi arazi türü içerisinde olursa olsun tarım faaliyeti birincil önemde sürdürülmekteydi. Burada

tarımsal faaliyetin yükünü çeken tımar sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tımar sisteminde devlet, miri arazilerin bir kısmını hizmetleri karşılığında hak eden bir kişiye, tımandan elde edilen gelirlerin tamamı veya bir kısmını tahsis etmesi şeklinde gerçekleştirilir. Köylü bu topraklar üzerinde yaptıkları tarımsal faaliyet gelirlerini aynı yahut nakdi bir şekilde devletin belirlediği bu kişilerle paylaşmak durumuna kalmaktaydı. “Osmanlı tımar sistemi I. Osman’ın fetihleriyle başlamaktadır. I. Osman fethettiği yerleri tımar olarak askerlerine dağıtmış ve bu arada Karacahisar’ı oğlu Orhan’a vermiştir. I. Osman’ın tımarlar hakkında koyduğu kurallar şunlardır:

- a- Tımarların sebepsiz yere sahiplerinden geri alınmaması
- b- Tımar sahibinin ölümü halinde arazinin, bu kimsenin oğluna geçmesi
- c- Oğul küçükse, hizmet edecek yaşa gelinceye kadar yardımcıların sefere gitmesi (Koç,2005:16; Neşri, Neşri Tarihi,1983:112).”

Temelinde arazinin boş bırakılmamasına dayandırılan bu kurallar çerçevesinde, tımarlar Rumeli’ye geçişler ile birlikte uygulama alanını genişletiyor ve Kanuni döneminde ise kendisini tamamlıyor. Kanuni döneminde tımarlar ile beslenen sipahi ve cebelü sayılarındaki artış (200 bine ulaştığı varsayılmaktadır) bu durumu desteklemektedir. Zaman içerisinde dirlik sistemindeki bozulmalar ile zedelenen toprak sistemi 1858 Arazi Kanunnamesi ile yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte devlet nakit gelir sağlamak için yaygınlaştırdığı iltizam sistemi ile köylüyü mültezimlerin eline bırakmış olacaktır. Reaya kanunlarla korunmaya devam etse dahi uygulamada mültezimler toprağın kendilerinde kalacağı süre içerisinde daha fazla gelir elde etmek amacıyla köylüyle çatışacaktır. Bununla birlikte malikâne sistemi ile arazilerin ömür boyu verilmesi mültezimleri güç sahibi yapacaktır. Bu hem köylü açısından hem de daha fazla toprak için uğraşacak olmaları sebebiyle devlet açısından olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Köylü ezilecek, tarım faaliyetinden artık hayat şartlarını sürdüremez olacaktır. Bu da topraklardan kaçarak şehir yahut tarım yapılmayan dağlara göçü doğuracaktır. Bu süreçte devletin temel ekonomi kaynağı tarım sektöre uğrayacak ve zararı devletin yanında halkta ödeyecektir.

Belirtildiği gibi tarım yapan reaya bu faaliyeti devletin toprakları üzerinde gerçekleştirmektedir. Bununla birlikte kendi geçiminin yanında hem ürününden hem

de toprağı kullanımında dolayı bazı vergilerin sorumluluğunda olmaktadır. “ Zirai vergiler genellikle öşür adı altında toplanmaktadır ve %10 civarında bir orana denk gelir (Koç,2005:31; Barkan,Türkiye’de Toprak Meselesi Toplu Eserler-1,1990:800).” Bu vergi ürün üzerinden alınmaktadır. Ürün üzerinden alınan bu verginin yanında, toprağı kullanımdan dolayı toprak sahiplerine ödenen, arazinin verimine göre belirlenen Resm-i Çift, boş bırakılan toprak için alınan Çiftbozan gibi ileride ayrıntıları ile açıklanacak olan vergilerde alınmaktaydı. Üretimi, devletle gerek vergiler gerekse asker besleyerek paylaşan köylü sistem sekteye uğramadığı sürece bir darlığa düşmemekte, kanaatkâr yaşam şartlarını sürdürmekteydi.

“Merkezi otoritenin zayıfladığı ve mahalli güçlerin tarım kesimi üzerinde etkili olduğu XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda çiftlikler ve büyük üreticiler ortaya çıkmakla birlikte hâkim üretim tipi küçük zirai işletmecilikti. 1840’larda yapılan bir araştırmaya göre ülkede ekili toprakların %80 civarında bir kısmı 60 dönümden küçük işletmeler tarafından ekilmektedir. Bu sonuç özellikle Anadolu için geçerlidir. Rumeli bölgesinde ise çiftlik denen büyük tarım işletmeleri daha yaygındır. Yine Osmanlı tarımında geçimlik bir üretim tarzı hâkimdi. Bunda ulaştırma imkânsızlıkları da rol oynar. XVI. yüzyılda Balkanlar’ daki çiftlikler üretimlerini ülke içindeki pazarlara gönderirlerken XVIII. Yüzyılda dış pazarlar önem kazanmaya başlamıştır. Pazarlamada ulaşım imkânları büyük ölçüde belirleyicidir. Nitekim Rumeli’ deki büyük çiftlikler büyük limanlara yakın yörelerde, Karadeniz ve Ege kıyılarıyla Tuna ve taşımacılığa elverişli diğer ırmakların çevresinde yoğunlaşmıştır. Zirai üretimi arttırma, ürünleri çeşitlendirme, dış talebi olan zirai ürün üretimin teşviki, yerli sanayi hammaddelerinin içerde üretilmesi ve ziraatın modernleştirilmesi için bir zirai bürokrasi oluşturulmuştur. Bunun için ilkin Ziraat ve Sanayi Meclisi (sonraki ismiyle Meclis-i Umur-ı Nafia) (1838); sonra Ziraat Meclisi (1843); Nafia Hazinesi(1843) kuruldu. Köylüye kredi dağıtıldı. Zirai eğitim ve uygulama kurumları oluşturuldu. Gerekli yolların yapılması ve nehirlerin ulaşımına elverişli hale getirilmesi, kredi dağıtılması, vergi yükünün hafifletilerek bölgeler ve kişiler arasında dağılımın adilleştirilmesi için programlar modernleşmeye yönelik teşvik tedbirleri uygulandı. Geçici vergi ve gümrük muafiyetleri sağlandı. Zirai ürün ticareti serbestleştirildi. Devlet tekelleri ve devlet mubayaaları büyük ölçüde tasfiye edildi.

Tüketici gruplara öncelik tanıyan bu uygulamalar, üreticiye önemli ölçüde yük getiriyor ve zirai üretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Bu yeni uygulama ile bir yandan mali fedakârlıkta bulunulurken bir yandan da üreticiler teşvik ediliyordu. Tanzimat ziraatta yeni düzenlemelerle birlikte zirai ürünlerin pazarlama ve ticaretinde liberal bir uygulama getirmeye çalıştı. Tahsis ilkesi terkedilerek köylünün ürünlerini serbestçe pazarlaması hedeflendi ama bu politika mahalli mütegalibenin etkinliğini pekiştirdi. Küçük çiftlikler doğmaya başladı. XX. Yüzyılın başlarında tüm ülkede pazara yönelik üretim için şartlar yaygınlaştı. Böylece tarımın modernleşip kapitalistleşmesi için ortam oluştu. (...) Özellikle dış borçların artması ve hazinenin iflası nedeniyle vergi kaynaklarına el koyan dış mali çevreler yüzünden köylere makineleşme, süthane, mandıra, damızlık hayvan gibi yenilikler gelemedi. Bununla beraber zirai üretimde artış görüldü. 1840'larda yıllık tarım ürünleri ihracı 4.7 milyon sterlin civarındayken 1913'te bu miktar 28 milyondan fazlaya yükselmiştir (Tabakoğlu,2005:238-241).”

Miri toprak rejimi çerçevesinde gerçekleşen tarım faaliyeti devlet kontrolü altında yapılmaktaydı. Devlet toprak sahibi olmanın yanında ne ekileceğini de büyük ölçüde kontrol altında tutmaktaydı. Köylü keyfi olarak buğdayı bu yıl daha az ekeyim gibi bir kararı alamazdı. Zirai faaliyette kullanılan araç-gereçler gelişmemiştir ve bunun yanında tarım doğal şartlara bağlıdır. Bazı yıllar kıtlık bazı yıllar bolluk olsa dahi köylü belirlenen vergiyi ödemekle yükümlüydü. Bu sebeple kıtlık olması yine köylünün belini bükmemektedir. Üretim doğal şartlara bağlı olduğu gibi sulama sıkıntısı da yine tarım için büyük bir sorun olmaktaydı. Tarımın ekonomik hayattaki önemi devletin sulama yahut farklı alanlarda kurallar oluşturarak kendi çıkarlarını korumaya itmiştir. Bunun yanında köylü de anlaşmazlıklar neticesinde kendi aralarında kurallar oluşturmuştur. “İklimi kurak olan, dolayısıyla, su darlığı yüzünden ürünü sulama konusunda zorluk ile karşılaşılan yerlerde, akarsulardan herkesin bağ-bahçe ve tarlalarını sulamada faydalanmaları, devlet karışsın ya da karışmasın, birçok ince kurallara bağlanmıştır. Hemen her yerde sulama işleri nöbet (sıra) usulünde düzenlenmiş bulunuyordu. Hatta işin başına da yer yer ‘sulama subaşları’ tayin olunmuştu. Herhangi bir sudan kimin kaç gün veya günde kaç saat faydalanacağı tespit edilmiş bulunmakta idi. Devlet de üründen

alacağı payının (öşürün) nispetini tarlanın sulu ya da kıraç oluşuna göre tayin etmekteydi. Konya vilayetinde (örneğin Çumra'da) tam sulak yerlerin ürününden bir yarısı öşür olarak devlete alınıyordu.” (Akdağ,1974:205) Tarıma bağlı çeşitli vergilerle desteklenen hazinenin gelir kaybına uğramaması hatta bu vergi gelirlerinin arttırmak için devlet tarıma koruyucu tedbir almak zorunda kalmıştır. “Her çiftçi ailesinin tasarrufuna verilecek (icarına kullanılacak) çiftlik deneni bütünün 80-150 dönüm arasında teşkil edilmiş bulunması, köylünün, ekimine bu biçimle verilmiş çiftlik tarlalarını, onun özürsüz olarak, üstü üstüne üç yıl ‘boz’ bırakması halinde, tasarruf (süresiz kullanma) hakkını kaybetmesi gibi kanun kuralları, toprakların hepsini ekmeye çiftçiyi zorunlu kılmak ve toprak ağalığına da engel olmak amaçlarını gütmüş olmalıdır (Akdağ,1974:206)” Zirai üretimin devlet tarafından önemi alınan bu tedbir ve uygulamalar ile desteklenmektedir.

17. ve 18. yy'lere kadar tarım devlet denetimi altında ve ticari bir amaç gütmeyen yapılmaktaydı. Köylünün elinde ticari bir gaye güdecek ürün çok azdı ve ulaşım sorunu da, o ürünün pazarlanmasını zorlaştırmaktaydı. “ Ülke içinde iç gümrüklerin olması, çiftçinin ürettiği ürünü bir başka pazara götürmek için ayrıca vergi vermek zorunda kalması nedeniyle çiftçi ancak kendi ihtiyaçları için mal üretir hale gelmiştir (Koç,2005:38; I. Köy ve Ziraat Kalkınma Tarihine Bir Bakış, ‘I. Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, 1938:74).” Bununla birlikte devletin toprak sisteminde değişiklik ile birlikte zor duruma düşen çiftçi krediye duyduğu ihtiyacı karşılayacak kuruma sahip değildi. Tefecilerden para alıyor ve doğal şartlara bağlı tarımın zaman zaman verimi azaltması ile aldığı parayı geriye ödeyememekte elindeki tarlasını evini kaybetmekteydi. Böylece köylü tefecinin eline düşmekteydi. Vergiyi ödeyemeyen köylü toprakta tasarruf hakkını kaybederek toprağını terk etmektedir. Terk edilen topraklarda ise büyük çiftlikler ve çiftlik sahipleri oluşmaktaydı. 17. yy sonrası ihracata bağlı olarak tarım ticarileşti ve büyük çiftlikler eyaletlerde güç sahibi olmaya başlamıştır. Geriye kalan köylü ise bir nevi toprak işçisine benzemektedir. Vergiyi toplayan kişiler ürünlerin pazarlanmasını ele geçirerek köylüyü bu sürecin dışına itmiştir. “Örneğin 18. yy’ de Ege Bölgesi’nde ortalıkta olmayan bir paşa yerine ‘mütesellim’ olarak vergi toplayan Karaosmanoğulları, köylülere faiz karşılığında borç vermişler ve vergi olarak

toplanan ürünlerin dışında köylünün kendi adına ihraç edilmek üzere pazarladığı ürünler için, aracılık rolüne girmişlerdi. Hatta ayan ve mütesellimlerin pek çoğu pazar üzerindeki denetimlerinden o kadar çok yararlanmışlardır ki köylünün tasarruf hakkına bile dokunmayı gerekli görmüşlerdir (Faroqhi,2011:195).”

18. ve 19. yy'lere gelindiğinde çiftçilerin üretim alanlarını genişletmek ve ticari değeri yüksek ürünlerin üretilmesini yaygınlaştırmak amacıyla vergi muafiyetleri yapılmıştır. Bunun yanında makineleşmenin sağlanması için de yurt dışından getirilen araç-gereçlere gümrük muafiyeti sağlanmıştır. Tarım ürünlerinin ticareti serbestleştirilerek, devlet tarım üzerindeki elini hafifletti. “1850’ de zeytinlik yetiştirenlere 25 yıl, yabani zeytin ağaçlarını aşılalayanlara 20 yıl vergi muafiyeti getirilmiştir. 1862’de ipek böcekçiliğinin geliştirilmesi için ilk ürün yılından itibaren 3 yıl vergi muafiyeti sağlanmıştır. Teşvik tedbirleri hayvancılık alanında da uygulanmıştır. Örneğin; 1839’da 600 baş merinos cinsi damızlık koyun Edirne’de halka dağıtılırken, 1843’de merinos cinsi koyunlardan 10 yıl süreyle hiç vergi alınmaması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde zirai kredi alanında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Zirai kredi alanında hem özel kredi piyasasını düzenleyici kurallar getirilmiş hem de devlet tarafından çiftçiye kredi verilmiştir. 1848’de Kütahya pilot bölge seçilerek %8 faizli kredi dağıtılırken 1851’de bütün iller kapsam içine alınmıştır (Yıldırım,2001:315; Güran,Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1639-1876,1992:227).” Bu teşviklerin yanında arazilerin hukuki yapılarının da değişmesi özel mülkiyete imkân vermiştir. Bu zirai teşvik ve gelişmeler ile birlikte olumlu bir ilerleme görülmüştür. “ Tarımsal üretim üzerinde alınan öşür gelirlerinde önemli artışlar gözlenmiş ve 1848 ile 1876 yılları arasında genel bütçe gelirlerinin üç katına yükseldiği 28 yıllık dönemde öşür gelirlerinin de 4 katına ulaştığı görülmüştür. Yine uygulanan politikalar sonucunda hububat üretimi 1888-1911 yılları arasında %51 oranında artarken, tütün üretimi %191, incir üretimi %122, fındık üretimi %217, ipek kozası üretimi %122 ve Adana bölgesindeki pamuk üretimi %472 oranında artmıştır. Tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı 1889’da %18, 1907’de %22’ye ve 1913’de %27’ye yükselmiştir (Yıldırım,2001:315; Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1986:72).” “Tarımsal üretim artışlarının bir yansıması Anadolu limanlarının ihracat hacimlerinde bulunabilir. Çizelge-7’ye göre 1834-1910 arasında ihracat

hacmi değer olarak İzmir’de 3 kat, Trabzon’da 2.4 kat, Samsun’da 16.3 kat, Mersin’de 9.2 kat artış göstermektedir.

**Çizelge-7: Önemli Anadolu Limanlarında İhracat Hacminin Yükselişİ
(İhracat bin sterlin)**

Liman	1834	1880	1910
İzmir	1.473	3.852	4.500
Trabzon	245	516	606
Samsun	121	401	1.980
Mersin	90	562	829

Kaynak: Baskıcı,2003:33

Osmanlı Devleti’nde ticari amaç gütmeyen zirai faaliyet, değişerek Avrupa sanayisinde hizmet edecek bir dönüşüm yaşamıştır. Tahıl ağırlıklı üretim pamuk, tütün gibi ihraç ürünlerine yenik düşmüştür. Bu ürün değişikliği tahıl üretiminin nüfusa yetmemesine neden olmuştur.

Devletin topraklarını vergi ve diğer sorumluluklar çerçevesinde işleten üretici için süregiden şartlar toprak sisteminin değişmesi ile de farklı bir boyuta taşınmıştır. Toprak sistemindeki değişiklik ile birlikte devlet mülkiyeti bazı kesimlerle paylaşmak durumunda kalmıştır. Üretim devletin kontrolü altında ve köylüyü mağdur etmeyecek bir şekilde kurallara bağlanmışken mülk sahibi olan kesim daha fazla gelir elde etmek için köylüyü sömürmüştür. Ekonomik ve mali yapının temelini dayandığı tarımın vergilendirilmesi ayrıca önem taşımakta ve hazine gelirlerinin korunması için de devletin korumacı politikalarına ihtiyaç duyulmaktaydı. 17. yy’e gelinceye kadar köylü devletin toprakları üzerinde tasarruf hakkını kullanarak üretim yapmakta ve bu üretimi de vergi yahut devletini asker memurları ile paylaşmaktaydı. Üretim doğal şartlara bağımlı ve gelişmemiş araç-gereçler ile gerçekleşmekteydi. Dönem dönem bu sebeplerden dolayı kıtlıklar yaşansa da kendi kendini idare eden küçük zirai işletme yapısı kendisini sürdürmekteydi. 17. yy’dan sonraki toprak sistemindeki değişiklikler köylünün

üretimde sorumlu olduğu devletin yanına büyük toprak sahiplerini de getirmiştir. Bununla birlikte tarımın geliştirilmesi için makineleşme, ticari üretim amacıyla bazı ürünlerin üretiminde vergi muafiyetleri, makineleşmenin gelişmesi için gümrük muafiyetleri yine köylünün nakit ihtiyaçlarını karşılayacak kurumların geliştirilmesi sağlansa da bunlar Osmanlı'nın artık son çırpınışlarına denk düşmekteydi. Giderek ağırlaşan şartlarda ezilen köylü topraklarda tutunamayacak ve devlet büyük bir gelir kaynağından yine tarım ile beslenen büyük bir ordudan mahrum kalacaktır.

4.2.1.2.Osmanlı Devleti'nde Hayvancılık

Osmanlı Devleti kuruluşta göçebe halk kitlelerinin yoğunlukta olduğu bir toplumsal yapı göstermekteydi. Bu göçebe halk çoğunlukla hayvancılık yapmakta ve konakladıkları yerlerde ihtiyaçları için tarım ile ilgilenmekteydiler. Yine de hayvan yetiştiriciliği konusunda uzman bir toplumsal kesim oluşmuş ve devam etmekteydi. Hayvancılık faaliyeti ile yalnızca hayvanların eti, sütü, derisi gibi tabi verimlerinden değil savaşlar için ihtiyaç duyulan atların da ihtiyacı karşılanmaktaydı. Sosyal şartların dışında kalan bu ekonomik şartlar, göçebe toplumların tamamının yerleşik hayata geçirilmemelerinin gerekliliğin doğurmuştur. Göçebelerin yaşam şekilleri ve ekonomik uğraşları ile kendilerine ve devlete olan katkılarının sınırları çizilmiş, otlaklar, göç yolları, köylü ile ilişkileri belirlenmiş ve faaliyetlerin bir düzen içinde sürdürülmesi sağlanmıştır.

Göçebelerin hayvan yetiştirmedeki bu ileri becerisi zaman içinde devlete olan katkılarını belirgin hale getirmiştir. "16.yy'de bazı Anadolu konar-göçerleri sadece kendi gereksinimleri için değil, piyasa için de hayvan üretmeye başlamışlardır. İstanbul'da satılan koyunların bir bölümü, Anadolu konar-göçerleri tarafından kent pazarlarına sunulmaktadır (Faroqhi,2011:166)." Devletin en temel amacı büyük şehirlerin özellikle de İstanbul'un iaşesidir. Hayvanların satış noktaları da çoğunlukla bu büyük şehir merkezlerinde yoğunlaşmaktadır. Yine "Anadolu'da konar-göçerlerin bir başka bölümü ise ticari maksatla deve yetiştirmişlerdir. 16.-18. yüzyılların uzun mesafeler üzerinde yapılan kara ticaretinde, genellikle deveden yararlanılmaktadır (Faroqhi,2011:167)." Osmanlı da sürekli genişleyen sınırlar ulaşım sorununu

doğurmuştur. Bu uzun ve yorucu yol şartlarında en elverişli ulaşım aracı develer olduğu için yetiştirilmekte tercih edilmiştir.

“Rumeli yönlerine doğru, ‘ekâbir’ tarafından kurulan çiftliklerin en büyük kazanç kaynağı, şüphesiz zahireden daha çok, buralarda beslenen hayvan sürüleri idi. Balıkesir, Manisa, Aydın, İzmit çevreleri ve hele Uludağ yaylaları dolayısıyla Bursa sancağı binlerce sürülerin beslendiği pek canlı koyunculuk alanları idi. Hatta bu yüzden Marmara çevresinde çobanlık, ‘Kefere leventleri ile karşılanan pek mühim bir iş konusu’ durumunda bulunuyordu. Hassa koyun sürülerinin miktarı ise, elde olmamakla beraber, her halde yüzbinler idi ve bunların beslenme tarzı, bir yandan hassa mer’a ve çiftliklerde doğrudan doğruya davar yetiştirilmesi, öte yandan da, Hristiyan koyuncularla ortaklık yapılması suretinde koyun üretimi idi (Akdağ,1974:199).” Büyük şehirlerin et tüketiminin miktarı oldukça fazlaydı ve hayvancılığı teşvik eden bir diğer unsur olarak etki gösterecektir.

4.2.1.3.Osmanlı Devleti’nde Ticaret

Osmanlı Devleti’nin bulunduğu coğrafi konumu, içeride ve dışarıda bölgelerin birbirleri ile olan ilişkileri ticari hayatın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğal şartları Osmanlı içerisinde aynı fırsatla yer bulmamaktaydı. Osmanlı dış bağlantıları güçlendiren coğrafi şartlar içeride, yolların azlığı, var olan yolların zaman zaman sel ve çamur gibi doğal felaketler ile kapanması sorunu gibi ulaşım nedenleri ile malın yurt içinde dağıtımını maliyetli hale getirmekteydi. Bu durum ithal ürünlerin 18. yüzyıla gelindiğinde büyük şehirlerin istila edilmesine zemin hazırlayacaktır. Osmanlı Devleti bu doğal şartların yanında yol güvenliğini sağlayıp tüccarları özendirerek ticareti geliştirmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti’nde ticaret reayayı sıkıntıya düşürmeyecek bir faaliyet olarak görülmüştür. Devletin tarımın etkilenmemesini garanti altına almak için ticari faaliyetleri denetim gerekli olmuştur. Bu denetim karın ve rekabetin baskı altına alınarak açık bir ticari faaliyeti kısıtlamıştır. Piyasaların dengesini bozacak her türlü faaliyet devlet ile karşılaşmaktaydı. Arz ve talep dengede, iaşe sağlandığı sürece ticari faaliyette sistemi bozmadan uzun yıllar sürdürülmüştür.

Ticari faaliyetlerin çözümlenerek genel bir kaniya ulaşabilmek için iç ticaret ve dış ticareti ayrıca incelemek daha uygun olacaktır.

4.2.1.3.1. Osmanlı Devleti'nde İç Ticaret

Selçuklular zamanından beri zanaat ve ticaret erbabı açık veya kapalı çarşılardaki dükkânlarında çalışırlardı. Bu usul Osmanlılar zamanında disiplinli bir şekilde geliştirilmiş ve dükkân açıp sınai ve ticari faaliyette bulunma yetkisi kontrol altına alınmıştır. Taşra şehirlerindeki çarşılar İstanbul'daki çarşıların modelleri halindeydi. Çarşılar umumiyetle bezestan veya bedestan (Kapalıçarşı) in etrafında toplanırdı. Çarşının ya ortasında yahut yanı başında da pazar yeri bulunurdu. Esnaf gibi çarşının da görevlileri bulunur, hammadde dağıtımını bunlar yürütürlerdi. Perakende ticaretten önceki safha ülke çapındaki toptan ticarettir. Mallar öncelikle kapan veya han denen toptan ticaret merkezlerine getirilir ve buralardan perakendeci tüccara dağıtım yapılabilirdi (Tabakoğlu,2005:268). Tüccarlar, köylüler, esnaf ve askeri statüye sahip kişilerden bir adım önde sayılabilecek bir değere bile sahiptir. Vergi sisteminde dahi ticaret daha az vergilendirmeye tabi olmaktaydı. Ticari faaliyetler devlet tarafından teşvik edilmekte ve korunmaktaydı. Bunun sebebi “ülke içinde mal ve hizmet arzının mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olmasını sağlamak. Ticarete verilen önemin temelinde yatan birinci saik, halkın refahını artırmaktı. Bu sebepten Osmanlı Devleti, çağdaşı Batı'daki merkantilist ticaret politikalarından farklı olarak, ticareti kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak görüyordu (Genç,2010:208).” Halkı refahına katkı sağlayacağı düşüncesi ile desteklenen ticaret başta kar oranları olmak üzere sınırlanmaktaydı. Bu sınırlamanın olması elde edilen gelirin ve halk refahının adaletli bölüşümünü sağlamaktaydı. Ticari faaliyetin desteklenmesinin bir diğer sebebi de “ hazine gelirlerini artırmakta ticaret, sektörler ve bölgeler arasında vücut verdiği mübadelenin hacmi oranında doğrudan katkıları yanında, diğer sektörlerde harekete geçirdiği üretim artışından kaynaklanan dolaylı katkıları ile de son derece önemli bir faaliyeti (Genç,2010:208).” İç ticaret ile ilgili bulgular genellikle 15. yüzyıl ve sonrasında yoğunlaşmakta ve bu dönemde bir ticari faaliyet niteliğini aldığını söylemek mümkün olmaktadır. “15. yüzyılda Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarında canlı bir

mal değişiminin olduğu bilinmektedir. Anadolu'dan pamuklu ve softan yapılmış kumaşlar gitmekte, öte yandan sadeyağ gibi hayvancılık ürünleri İstanbul'a ve Anadolu'ya bol miktarda sevk edilmekteydi. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında da iç ticaretin canlı olduğunu göstermek mümkün olmaktadır. Tesalya'nın Maşkolur köyünde kurulan büyük panayırdan Anadolu halısı ve kilimi satılmaktaydı. şebinkarahisar, Gediz ve Gümölcine şapları ise yasal veya kaçak yollardan Osmanlı İmparatorluğunun tüm tabakların ve boyacılarına gönderilmektedir. şüphesiz ki 1580'li yıllardan itibaren Celali isyanları iç ticaret ağır bir darbe vurmuştur. Ancak 1650'lerden sonra iç ticaretin tekrar canlanmış olduğu varsayılabilir (Faroğhi,2011:177).” Yerel ticaretin temelinde köy pazarları ve yılın belirli zamanlarında kurulan panayırlar yatmaktadır. Köylü ürünlerini pazara getirerek nakit ihtiyacını gidermekteydi. Köylünün yanında sipahiler, mültezimler de ellerindeki ürünleri pazarlarda satılmaktaydı.

Osmanlı Devleti, hazine gelirleri ve genel refaha ticaretin katkısından dolayı gerek tüccarları teşvik etmiş gerekse ticari faaliyetin yürütöldüğü yollar yollar üzerindeki kervansaray ve köprüleri de düzenli olarak onarmıştır. Osmanlılar bu faaliyeti uzun yıllar açık pazar politikası halinde sürdürmüşlerdir. Ancak kapitölasyonlar ve Batı ile ilişkilerin gelişmesi ile birlikte daha korumacı bir politika güdülmüştür. Öncelik içeride ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olduğu için iç ticaret canlılığı kendini korumuştur. 15. ve 16. yy' lerde şehirlerin büyümesi ve üretim hacminin o dönemde ne kadar diğer dönemlere göre artsa da yeterli olmamış ve iç ticaret hacmi daha da büyümüştür. Yabancı tüccarlara iç pazarlar kısıtlandığı için yerli tüccar pazarın tek hâkimi konumundaydı. “ Devlet korumacı politikalarını yalnız iç ticarete inhisar etmemiş, dış ticarete de vergilendirme rejiminde yerliler lehine önemli değişmeler getirmiştir. 16. Yüzyılın başlarından itibaren Anadolu ve Rumeli'de oldukça standart şekilde uygulandığına şahit olduğumuz gümrük rejimine göre yabancılar %5-7 oranında gümrük resmi öderlerken, yerli gayrimüslimler %3-4, Müslüman yerliler de %2-3 gibi çok daha düşük tarife ile vergilendirmişlerdir (Genç,2010:211).” Ticari faaliyetlerin kontrolünde temel politika iç gümrük rejimiyle sağlanılmaktaydı. İç gümrük sistemi, devletin sınırları içerisinde yürütölen ticari faaliyetin yoğunluk kazandığı bazı bölgelerde, büyük şehirlerde düzenlenmekteydi.

Ticari faaliyetlerin kilit noktası olabilecek konumda olan limanlar özellikle devlet tarafından belirlenmekte ve kontrol altında tutulmaktaydı. “Bir büyük şehirde üslenen gümrük teşkilatı, şehir merkezi ile çevresindeki köyleri ve bazen küçük kasabaları da içine alan bir daire teşkil eder; bu dairenin dışından gelen mal, eğer şehir veya çevresindeki bölge içinde satılacaksa gümrüklendirilir, satılmayıp transit geçecekse, sadece bac almakla yetinilirdi. Gümrük dairesinin içinde yer alan ticari mübadelede gümrük ödenmezdi. Şehir içi iktisadi faaliyet ve mübadelenin tabii bulunduğu vergiler, ‘Damga’ ve ‘İhtisab’ gibi gümrüğe göre daha düşük oranda tutulan vergilerden ibaretti (Genç,2010:200).” Gümrük merkezlerine bir mal geldiğinde malın niteliği ve tüccarın dini vergilendirmede esas alınır. Müslüman olanlar Osmanlı hâkimiyetinde olsun ya da olmasın aynı haklara sahip ve daha düşük vergiye tabiyken, Müslüman olmayanlar için tabiiyet önemli bir faktördü. “ 18. yüzyıldan itibaren yabancılar yavaş yavaş iç ticarete de girmeye başladıkları zaman devlet, iç ticarete Müslümanlardan daha avantajlı statüyü hiçbir zaman kabul etmemiş ve yabancıları kendi tebaası olan gayrimüslimleri tabii tuttuğu %5 oranında vergilendirmeye, din ve tabiiyete göre ayrımı sona erdiren 1838 tarihli İngiliz-Osmanlı ticaret anlaşmasına kadar devam etmiştir (Genç,2010:202).” 17. yüzyıl sonrasında mali sıkıntılar ve dışarıda gelişen ticari faaliyetler Osmanlının iç pazarlarını dışa açmaya zorlamıştır. Yine bu dönemden sonra ülke genelindeki toplumsal sıkıntılar ve yolların güvenliğindeki bozulmalar, yeni güvenlik merkezlerinin açılmasına –bu güvenlik merkezlerinde memurlar için alınan bac gelirleri ile ek gelir elde edilmiş- neden olmuştur. İç gümrük sistemi ile kaçakçılıkta önlenmeye çalışılmaktaydı. Gümrük merkezleri bölgelerin tamamını kapsamamaktaydı. Kaçakçılık ise bu kanalların dışında kendine bir ulaşım ağı kurabilmekteydi. Bu yollar gümrük teşkilatının kaydırılması, genişletilmesi ile önlenmeye çalışılmıştır. İç gümrüklerin yaygınlaşması vergi yükünün ağırlaşması sürecini de beraberinde getirmekteydi. Kaldırılmaları ise 19. yüzyıla kadar sürecek uzun bir daralma süreci sonunda gerçekleşecektir.

İç ticaretin sekteye uğramasında iç gümrüklerin yanında, Avrupa’nın ekonomik canlılığının da etkisi olacaktır. Nitekim Avrupa’nın hammadde ihtiyacı büyüyecek, enflasyon ile de fiyatlar oldukça yükselecektir. Osmanlı ise Batı için

kolay ve elverişli bir hammadde pazarı olacaktır. Osmanlıların dışarıya aktardığı hammadde ile zanaat duracak, Batı'nın fiyatları ve devlet yasakları arasındaki ikilemde kaçakçılıkla deri, yün, ipek, gıda maddeleri, hayvan gibi birçok hammadde dışarıya götürülmeye devam edecektir. Dışarıya akan bu hammaddeler, ülkeye ucuz ithal mallar olarak geri dönecek ve Osmanlı piyasası sarsılacaktır. Batı'nın etkisi altında kalan piyasa da zanaat erbabı da esnafta rekabet edemeyecek ve tüccar da satacak yerli malı bulamayacaktır. Bu da iç ticaretin diğer alanlar da olduğu gibi bir Batı teslimiyetine girdiğinin göstergesidir.

4.2.1.3.2. Osmanlı Devleti'nde Dış Ticaret

Anadolu geçmişten geleceğe ticari bir bölge olma özelliğine sahiptir ve bu özellik Osmanlı'da düşük vergi oranları, güvenlik tedbirleri ve antlaşmalar da ticari faaliyetleri canlandıracak şartların koyulması ile sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak Osmanlı da dış ticaret ihracat kısmen desteklenirken ithalat desteklenmekteydi. Piyasaların düzende kalması ve dengenin bozulmaması her ekonomik faaliyetin seyrini değiştiren bir faktördür. “Ülke için gerekli olan maddelerin, savunma araçlarının ve sanayi hammaddelerinin ihracı yasaktı. Çünkü iç fiyatların dış fiyatlarla eşitlenmesi halkın şiddetle aleyhine olurdu. Bu yüzden kaçak ihracatla uğraşanlar ağır cezalara çarptırılırlardı. Bununla birlikte Avrupa'daki fiyatlar genel seviyesinin yüksekliğinin sürekli bir olgu teşkil etmesi kaçakçılık faaliyetlerinin de sürekli olmasını yol açmıştır. Devlet zaman zaman çıkardığı fermanlarla ihraç yasaklarını teyit ediyor ve bazen yasak kapsamını, zaman ve yerine göre değiştiriyordu. İhracın yasak olduğu en çok belirtilen madde buğdaydır. Bundan başka zeytinyağı, pabuç, çizme, sahtiyan, at, silah, pamuk ipliği, barut, kendir, kükürt, kendir urganı, yelken bezi, balmumu ve çadır, gön, yapağı ihracı yasaktı. Daha sonraki yıllarda yayınlanan bir hükümde bunların önemlileri tekrarlanmış (buğday, silah, barut, at, pamuk ipliği, balmumu, sahtiyan... gibi) ve ihraç yasağı listesine pamuk, kurşun, don yağı, deri ve zift ilave edilmişti (Tabakoğlu,1987:126).” Yabancı tüccarlar ihracı yasak olan bu gibi malları almadıktan ve gümrüklerini ödemekte sorun çıkarmadığı sürece başka bir alanda müdahale olmazdı. Ayrıca yabancı tüccarların perakende satış yapması mümkün değildi. Bu yerli tüccar ve

esnafın elindeydi. Zaten yabancı tüccarlar da ülke içinde iş birliği yaparken gayrimüslimleri tercih etmekteydi.

Uzun mesafeli ticaretin geliştirilmesi ile kara ve deniz ticaret yollarının denetim altına alınması, hem piyasalardaki mal arzını hem de vergi gelirini artırmak açısından önemliydi. Akdeniz, Ege ve Adriyatik denizlerindeki donanmanın güçlendirilmesi ve kapitülasyon politikaları, askeri olduğu kadar ticari nedenlere dayanıyordu. Böylece Akdeniz ticareti zinde tutulacaktı. Yine Karadeniz ve Anadolu üzerinden gerçekleştirilen İran ticareti de desteklenmekteydi. Devletin Akdeniz ve çevresindeki ticari faaliyetlere hâkim olabilmesi için ilkin Doğu Akdeniz’de sürekli mücadele halinde bulunan Venedik ve Cenova’nın tekелci eğilimlerini kırmak gerekiyordu. Bu amaçla Fatih (1451-1481) İstanbul’un fethinden sonra İngilizlere çağrıda bulundu ve onlara ahidname (kapitülasyon) vermek istedi. Fatih’in tıpkı Venedik gibi bir ticaret filosuna sahip olmak istediğini Antalya ile İskenderiye arasında işlettiği mavnalardan anlıyoruz (Tabakoğlu,2005:275). Batı da mal fiyatları yükselince Osmanlı ülkesinden Batı’ya kaçak malın çıkışı artmıştır. Güney ve Doğu’da kıymetli maden fiyatlarının yükselince bu taraflara da kıymetli maden ve para akımı olmuştur. Devlet, ülkedeki para arzını daraltan bu akımı engellemek için tacirlerin Doğu’ya gümüş ve altın kaplar, külçeler ve nakit para götürmelerini yasakladı. Tacir getirmiş olduğu malın karşılığında mal ile dönmek zorunda kaldı. “Osmanlı dış ticaretinde aktif rolü oynayan, yerliler değil, Batılılardı. Osmanlı deniz ticaret filosu, çeşitli faktörlerin etkisi ile ekonomideki genişlemeye cevap verecek kapasiteye varamadığı için, dış ticaret maksadı ile gelen Batılılar, ellerindeki deniz nakliye imkânlarıyla yurt içi ticarete de giderek artan ölçüde katılmaya başladılar (Genç,2010:263).”

18. yüzyıl başlarında zirai ve sınai mal üretim ve ihracatında hissedilir gelişmeler olmuştur. Bu yüzyıl başlarına kadar hububat ihracı ilke olarak yasaklanır, ancak arızı olarak izin verilirken, bu tarihlerden itibaren ihracat serbestisi süreklilik kazanır ve yasaklar geçici ve arızı olmaya başlar. Daha önce ihracı zaman zaman yasaklanan pamuk, iplik, yün, deri gibi malların ihracı munzam bir ihracat vergisi konarak serbest bırakılır. Yüzyılın ikinci yarısında iktisadi daralma söz konusudur. Başta hububat olmak üzere tarım ürünlerine ihraç yasağı konmak zorunda

kalınmıştır. Bu yasak deri, yün, ipek gibi hammaddeler yanında zeytinyağı, sabun, işlenmiş deri, ipekli ve pamuklu kumaş gibi mamul maddelere de uygulanmaya başlanmıştı. Bu olgu çok ciddi bir üretim yetersizliğinin göstergesidir (Tabakoğlu,2005:281). Dış ticaret, giderek yabancı tüccarların elinde yoğunluk kazanan bir faaliyet olmaktaydı. “Osmanlı Devleti yabancı tüccara tanıdığı hakları 1802’de henüz kendi tebaasında olan azınlıklara da tanıyarak ‘Avrupa tüccarlığı’ müessesinin kurdu. Böylece devlet dış ticaretin kendi denetiminde kalacağını hem de cizye gelirinin azalmasının önleneceğini umuyordu. Bu gelişme karşısında Müslüman tüccar da Avrupa tüccarına tanınan bu hakların kendilerine de tanınmasını istediler. Böylece II. Mahmut(1808-1839) tarafından kendilerine aynı imtiyazlar fazlasıyla verilerek ‘Hayriye tüccarlığı’ kuruldu. (Temmuz 1829) (Tabakoğlu,2005:282).” Osmanlı Devleti, döneme uzun yıllar süren bir savaş yenilgisinin getirdiği, insan, araç-gereç, kaynak, toprak kayıplarıyla girmişti. Bu kayıpların dış ticarete etkisi, barışın sağlanması ve dışarıdaki ekonomik gelişmelerle birlikte toparlanmaya başladı. “Bu yıllarda Osmanlı ticaretinin Batı ile yapılan bölümünde hem ithalat, hem de ihracat bakımından ham, yarı mamul ve nihai mamul olarak tekstil ürünleri %60’ın üzerinde bir ağırlığa sahipti. Türkiye bakımından ithalatta, ihracata nazaran çok daha fazla kutuplaşmış olarak, tek bir tekstil mamulü, yünlü hâkimdi. Onu takip eden ipekli ile birlikte, bu iki mamulün toplam ithalattaki payı %50’ye yakın idi (Genç,2010:256).” Dış ticaretin bu niteliği uzun yıllarca süregelen bir yapı içerisinde sürüp gitmekteydi. 18. Yüzyıla gelindiğinde savaşlar, ithalatı zorlaştırmış ve bu zorluk fiyatları arttırmıştır. Bu ürünlerin alıcıları askeri kesim olduğu için öncelik daha çok askeri mühimmatlara ayrılmış, bu ürünleri alım giderek daha da zorlaşmıştır.

Osmanlılar, kapitülasyon politikası ile mali, iktisadi ve siyasi amaçlar güdüyorlardı. Mali amaçlar transit ve dış ticaretten gümrük vergileri olarak hazineye katkı sağlamak, bunun yanında iktisadi amaç olarak, ticareti mümkün olduğu kadar Akdeniz havzasında tutmaya çalışmaktı. Siyasi amaç ise Osmanlıların kendi çıkarları için Batılı devletlere imtiyazlar vererek bunları birbirlerine karşı kullanmaktı (Tabakoğlu,2005:290). Osmanlı Devleti burada ve diğer dönemlerde genel olarak dış

ticarete, sadece ihracat bölümüne müdahalede bulunmuştur. İthalat için de kolaylaştırıcı tedbirlerle bir engelleme yapılmamıştır.

4.2.1.4. Osmanlı Devleti’nde Zanaat (Sanayi) ve Esnaf Teşkilatı

Osmanlı ekonomisinde, sanayi ürünlerinin arz kesimi esnaf teşkilatından oluşmaktadır. Esnaf birlikleri, Türk-İslam devletlerinde görülen ahilik teşkilatının bir devamı niteliğindedir. Üretimin esasında ihtiyaca göre üretim, esnaf ve tüccar erbabının işlerini kaybetmemeleri, fazla üretimin engellenmesi düşünceleri yatmaktadır. Bu sebeplerden dolayı dükkânların sayısı, üretim araçları, tezgâhlar, araç-gereçler, çalışanlar belirli bir sınırin üzerine çıkamıyordu. Çalışanların usta olması için uzunca bir süre mesleği yaparak uzmanlaşması gerekirdi. Herkes dükkân açamaz ve yükselemezdi. “Klasik dönem Osmanlı esnaf teşkilatı birçok meslek teşekkülünden oluşuyor ve üst yönetici olarak kadının idaresi altında bulunuyordu. Diğer görevlerinin yanında kadının bu teşkilatın da başı olması piyasa üzerindeki devlet denetiminin derecesini gösterir. Üretilen ve arz edilen her şey kadının bilgisi altındaydı. Sistem içinde araçların ortaya çıkışı önlenmiş ve malların tüketiciye en kısa yoldan ve en elverişli fiyatlarla intikal etmesi hedef alınmıştır. Zirai ürünlerin pazarlanmasında da aynı yöntem izlenmiştir (Tabakoğlu,1987:123).” Esnaf, gedik usulüne tabiydi. İhtiyaca göre yeni kişiler işe alınır yahut sistem dışında açılan dükkânlar sisteme dâhil edilirdi. Yani ticari ve zanaat kesiminin aşırı büyümesi engellenmekteydi. Kendi içlerinde yapısı özerktir ve bazı ürünlerin alım-satımında tekel vardır. Ancak tekel sahibi olmak esnafa istediği şekilde üretim hakkını vermiyordu. Yalnızca esnafın birbirlerinin üretim alanlarına müdahale etmemesi ve devletin denetimi kolaylaştırmasını sağlıyordu.

Osmanlı’da esnaf örgütlenmeleri sınırlıdır ve bir malın hammadde halinden herhangi bir nihai tüketim malına dönüştüğü her bir aşama farklı bir esnaf birliğinin elindeydi. “Örnek olarak deriyi gösterebiliriz. Hayvancılıktan başlayıp, nihai tüketim malı olarak ayakkabı haline gelinceye kadar geçtiği her teknik veya ticari aşama birbirinden bağımsız birer esnaf örgütlenmesine sahne olurdu. Canlı hayvan ticaretini yapan celepler, kesimi yapan kasaplar, ham deriyi işleyen debbağlar, işlenmiş deriyi satan tacirler, nihai mamul olarak ayakkabı yapanlar birbirinden bağımsız birimler

halinde örgütlenmekle kalmaz, ayrıca her aşamadaki farklı mallar da ayrı örgütlenmeye sahne olurdu. Sığır ve koyun kasapları birbirinden ayrıldığı gibi, nihai tüketim malı olarak ayakkabı imalatında çizme, pabuç, mest, terlik yapanlar da farklı örgütler içinde birbirinden ayrılmakla kalmaz, ayrıca bu ayakkabıların çeşitli dini zümrelere göre değişen renk veya şekillerini imal edenler de birbirinden ayrı birimler halinde örgütlenirdi (Genç,2010:294).” Bu bir bütünün parçaları şeklide beliren örgütlenmenin üretim alanı ise köylerden biraz daha gelişmiş bölgeler ve şehirlerdir. Buralarda her esnaf topluluğu mesleğin kurallarını kendi aralarında belirler ve kadıya sunar. Kadı ise gerekli incelemeleri yaptıktan sonra Divana gönderip onaylatarak bu kuralları bağlayıcı hale getirirdi. Alınan kararlar herhangi bir üretim alanı ile ilgili, ustalık ve kalfalığın kazanılma şartları, çalışma süreleri, malın cinsi ve miktarı, dükkânların yeri ve sayısı gibi esasları içerirdi. Bu bağlayıcı kuralların denetlenmesi de yine esnafın seçtiği kişiler tarafından sağlanırdı. Bu kişileri devlet atayamaz yalnızca onaylardı. Kurallara uyulmama yaptırımları dükkân kapatmaya kadar gitmekteydi. Bu örgütlenme ile devlet iktisadi hayatın kendi içinde bir dayanışma ile birlikte götürülmesine sağlıyordu. Bu sayede toplum ve ekonomi bir düzen içerisinde devletin görevlilerine ihtiyaç duymadan sürmekteydi. Devlet ise bunu sağlamak için çalıştıracağı memurun külfetinden kurtulmaktaydı. Ayrıca esnaf örgütleri ile servetin belirli kişilerin elinde birikmesi de önlenebilmekteydi. “Esnaf örgütlerinde en zengin usta, orta gelirli ustadan en fazla %50 ile %100 arasında değişen bir üstünlük kazanabilir, en fakiri de ortalamanın aynı oranlarda altında bulunabilirdi. Nisbi farklılaşması böylesine sınırlı tutulan gelirin mutlak düzeyi de esnafın, kendini ve ailesini mütevazı ölçüler içinde geçindirebilecek ve vergilerini ödeyebilecek miktarı pek geçmezdi (Genç,2010:303).”

Osmanlı Devleti’nde sanayi, tarımın temel ekonomik faaliyet olduğu göz önüne alınarak genellikle tarımla ilişkili alanlarda oluşmuştur. Deri işletmeciliği, ipekli ve yünlü dokumalar, pamuklu dokumalar bu sektörün başı çeken alanlarıdır. Bunun yanında madencilik, gemi inşa silah gibi sonradan gelişen birçok alanda da faaliyet gösterilecektir. Sanayi sisteminde temel küçük esnaf teşkilatıydı bir el zanaatı şeklinde götürülmekteydi. “XVII. Yüzyılda İstanbul’da yaklaşık 1100 esnaf birliğine bağlı 25.000 işyeri vardı. Bu işyerlerinde usta, kalfa ve çırak olarak toplam

80.000 kişi, ortalama 3-4 kişi, yine İstanbul'daki 29 devlet işletmesinde toplam 10.000'den fazla kişi, ortalama 300 kişi çalışmaktaydı. Bu da "büyük sanayi" işletmelerinin doğrudan devlet tarafından kurulup işletildiğini gösterir (Tabakoğlu,2005:244)."

Maden işleri zanaatı, şehirlerde demirci esnafı denen kişiler tarafından kendi atölyelerinde yapılmaktaydı. Bu atölyelerde balta, kazma, kürek, nal gibi çiftçiler için araç gereçlerin yanında bıçak, kama gibi kesici aletlerde yapılmaktaydı. Bakır madeninden de genellikle kap-kacak üretimi yapılmaktaydı. Ekonomini her alanında devletin önceliği ülke içindeki ihtiyaçların karşılanmasıydı. Madeni eşyalar kap-kacak dışında dışarıya götürülmesi yasaktı. Ancak Avrupa'nın madencilikte gelişerek Osmanlı'yı rekabet edemeyecek duruma düşürünce gerileme ve yetersizlikler başlayacaktır.

Deri işleri zanaatı, hemen hemen köylere göre biraz daha gelişmiş bölgelerin tamamında bulunmaktaydı. Diğer esnaf kollarının yanında önemli bir meslek konumundaydı. İstanbul başta olmak üzere Kayseri ve Diyarbakır'da da oldukça gelişmişti. "İstanbul dericilik endüstrisinde önde gelen üretim merkezi niteliği taşımaktaydı. 17. yüzyılda çoğu Kazlıçeşme bölgesinde olmak üzere 700 dabakhane bulunmaktaydı (Seyitdanlıoğlu,2009:57; Giz, 1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü,1968:16-19)." 19. Yüzyılda dericilikte Avrupa rekabetine yenik düşecektir. Tanzimat döneminde güçlendirilmesi için çaba gösterilecektir.

Dokumacılık zanaatı ise diğer alanlara kıyasla oldukça gelişmişti. Öyle ki ülke içinde tüm ihtiyaçları karşılıyor ve dışarıya da satım yapılabiliyordu. "Ege çevresi, Isparta-Afyon-Akşehir yöresi geniş biçimde pamuklu dokumacılığı ile uğraşıyorlardı. Hele Denizli'nin çarşaf, tülbent, buğası ve astarlıkları Türkiye'nin her yanında pek tanınmış bir üne sahip bulunuyordu. Halep-Şam-Antep yöresinin de lüks dokumalarını zengin alıcılar her yerde ararlardı. Erzincan, Tokat ve Amasya çevresi bezleri de pazarlara dökülecek kadar çok çıkarılmakta idi. Hele keten dokumacılığı Anadolu'da pek ileri gitmiş bulunuyordu. İstanbul'da da güçlü bir keten endüstrisinin varlığı Üsküdar'dan Pendik'e doğru uzanan topraklarda geniş keten ekiminin yapılmasından ve pazarlarda hararetli bir keten ekiminin yapılmasından ve

pazarlarda hararetli bir keten alım satımının görülmesinden anlaşılıyor (Akdağ,1974:214).” Deri ve dokumacılığın gelişmesi bunlarla bağlantılı olarak boyacılığı da geliştirmiştir. Dokumacılık 19. yy’ ye gelindiğinde Avrupa rekabeti karşısında gerilemeye başladı. “ 1812’de İşkodra’da 200, Tırnova’da 2000 tezgâh çalışmaktayken 19 yıl gibi kısa bir süre içerisinde, yani 1831’de tezgâh sayısı İşkodra’da 40’a Tırnova’da ise 200’e düşmüştür. Ankara’daki kumaş üretimi ve ihracatı da azalmıştı. Buna karşılık İngiltere’de yapılan pamuklu dokuma ithalatı 1828’de 10.834 İngiliz lirasından yalnızca üç yıl gibi kısa bir süre içerisinde, 1831’de 105.615 İngiliz lirası gibi oldukça yüksek bir rakama ulaşmıştı (Seyitdanlıoğlu,2009:56; Sarc, Tanzimat ve Sanayimiz,1940:425).” İngiltere tekstil üretimi yapan makineleri ile dokumacılıkla geçinen şehir esnafına büyük bir darbe vurmuştur. Tekstil ihraç edecek kapasitelerde üretime ve kaliteye sahipken 19. yüzyıl gelindiğinde ürettiklerine alıcı bulunamayacaktır.

Alışverişte mal fiyatları, yapım-pazarlama emeği ile ona ödenecek para arasında karşılıklı kıymet denkliliğine göre belirmediği ve narh hükümet (kadı) kararı ile kesildiği için, Türkiye şehirlerinde zanaat ve ticaret hayatı sanki donmuş olarak sürüp gitmekteydi. Çünkü şehir ileri gelenlerinin ve fiyatın resmi teklifçisi olan muhtesibin telkinine göre kadı tarafından kararlaştırılan fiyat seviyesi, fakir-fukaranın alım gücüne göre belirlenmekteydi (Akdağ,1974:219). Zanaat ustaları, üretimleri ve üretimi yaptıkları yerler için devlete vergi ödemekle yükümlüydü. Bu vergiler satıcılara ve zanaat sahiplerine bir sermaye biriktirme imkânı vermemekteydi. Endüstri bu küçük atölyelerde ve ustalar tarafından yapılmakla sınırlıydı. Bu ustalar hammaddelerini kendileri sağlamak durumundaydı. Örneğin; deri işleyen bir usta deriyi alacağı bir tedarikçiye sahip değildi. Bulunduğu yer kasapsa gidip oradan kendisi almaktaydı. Yani sanayi hammadde ile işleneceği yer arasında bir bağlantı olmayan, tamamen el işçiliğine dayanan ve yine devlet kontrollünde gerçekleştirilmekteydi.

Avrupa’daki yüksek fiyatlar Osmanlı sanayi hammaddelerinin de Batı’ya kaçmasına yol açıyordu. Devlet ticaret serbestisini benimsemesine karşılık ülke için büyük önem taşıyan buğday gibi gıda maddeleri; deri, pamuk ve pamuk ipliği gibi sanayi ham ve yarı mamul maddeleri ile silah, top, gülle, barut gibi savunma

araçlarının ihracını yasaklıyordu. Fakat Batı, yine fiyat farkından yararlanarak ihtiyaç duyduğu emtiayı kaçak olarak Osmanlı ülkesinden edinebiliyordu (Tabakoğlu,2005:245). Yerli sanayiye olumsuz etkileyen bir diğer faktör iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarın malı için söz konusu olmayan iç gümrükler yerli tüccarın malının fiyatını arttırmaktaydı. Kuruluştan 18. yüzyıla kadar Osmanlı sanayi üretimi esnafların elinde şekillenmekteydi. 19. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlı pazarını Avrupa mallarına açacak ve Avrupa'nın ucuz malları yerli mamullerin önüne geçecektir. Bu durum sınırlı sayıda üretim yapabilen küçük üreticinin gelirini düşürecek ve geliri düşen üretici vergi ödeyemeyecektir ve devlet gelirlerinde düşme yaşanacaktır.

Osmanlı Devleti büyük çapta sanayi girişimlerinin büyük çoğunluğu devlet eliyle kurulmuş yahut kurulmaktaydı. Daha çok savaş sanayine dayanan fabrikalar ağırlıklı olarak işletilmekteydi. “Devlet tarafında kurulan ilk büyük çaplı sanayi tesisi 1505’te Sultan II. Bayezid döneminde kurulan Tophane’dir. Tophane’nin yanı sıra Tersane-i Amire, Baruthane gibi büyük kuruluşlarda devlet tarafından kurulmuşlardır (Seyitdanlıoğlu,2009:57; Giz,Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayi,1969:20-22).” Kurulan fabrikalar ticari bir amaç gütmemekteydi. 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’nın Sanayi Devrimi, Osmanlıyı olumsuz etki altına tamamen almıştı. Osmanlı ise halen küçük el sanatlarına dayalı yalnızca geçim amacı güden küçük sanayiden, fabrikalarda yapılan seri üretime geçememişti. Bu girişimlere 18. yy sonrasında başlanmıştır. Bu sırada üreticiler de kendi çabaları ile durumu kurtarma girişimlerinde bulunmuşlardır. Nitekim “Bursalı üreticiler kentin ipek ekonomisini yeniden canlandırmayı başarmışlardır. Bu işi giderlerini azaltarak başarabilmişlerdir. Başka bir bağlamda belirtildiği gibi, ithal İran ipeği yerine Bursa bölgesinde yetişen dutluklar sayesinde üretilen yerli ham ipek kullanılmıştır. Ayrıca 16. yüzyılda yaygın olarak kullanılan ve yetiştirme giderlerinden ötürü pahalıya mal olan köle emeği yerine yetişmiş haliyle atölyelere gelen yoksul Bursalılar tercih edilmişlerdir (Faroqhi,2011:197).” Bunun yanında dönemin üretim süreçlerinde değişiklik yaşanırken alıcı kitle de giderek değişmeye başlamıştır. Yalnızca saray ve ileri gelenlere satılan kumaşlar 17. yy sonrasında varlıklı ve orta gelirli şehirlilerle birlikte yeni alıcı bulmuştur.

“İstanbul’da 18. yüzyılın ilk 10 yılı içinde, devletin teşebbüsü ile Polonya’dan getirilen makine ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü manifaktürü için hazineden 100.000 kr. kadar bir yatırım sermayesi tahsis edilmiştir. Bu harcamaya devlet, doğrudan bir yatırım olarak değil de, tesisi işletmeyi kabul edecek olan müteşebbise açılan bir nevi uzun vadeli ve faizsiz kredi statüsü içinde gerçekleşmişti. Tesisi çalıştıracak olan müteşebbise, miri mubayaa sistemi içinde ana hammaddeyi teşkil eden yünü ucuza satın alma gibi önemli bir kolaylık da sağlanmıştı. Bu ilk girişimi hemen müteakip 1720’de görülen ikinci faaliyet, bu sefer tam bir devlet teşebbüsü olarak kurulan İpekli Dokuma Manifaktürü’dür. Bu bildiğimiz kadarı ile Türkiye’de kurulan ilk iktisadi devlet teşekkülüdür. Uzunca bir süre hem askeri zümre için, hem de serbest pazar için üretim yapmaya devam etmiş bir manifaktür’dür (Genç,2010:258)” Bu ilk yatırımlar ithal ikameye dayalı girişimlerdi. Bunlara ek olarak “1709’da İstanbul’da tersane bünyesinde gemi çapası imal etmek üzere kurulan Dökümhane’dir. Buna yelkenli gemiler için yelken bezi dokumak üzere yine aynı yıl tersanede kurulan Pamuklu Dokuma Manifaktürü de eklenmelidir. Bununla birlikte 1744/45’te Yalova’da makinaları ile birlikte Polonya’dan getirilen ustalara kurdurulan kâğıt manifaktürünü de ekleyebiliriz (Genç,2010:259).” Devletin kendi girişimleri yanında belirli şartlarla esnafla işbirliği içinde kurulan, kiralanan, devredilen birçok imalathaneler de kurulmuştur. Bu kurumlar Osmanlı’nın bilgi birikim ve teknolojik yetersizliği ile birlikte değiştiremedikleri ekonomik düşüncesi sonucunda verimli üretim yapılamamış kapanmışlardır. Ülke içindeki hammaddeyi kolaylıkla çeken Avrupalılar, Osmanlı aynı şekilde üretim sürecine geçse dahi bu rahatlığı sürdürmüştür. Devlet tarafında hiç bir engelle karşılaşmamışlardır. Tanzimat döneminde artık devletin, elinde kalan tek önemli sanayi dalı dokumacılıktır. Osmanlı kumaşları içerinin ihtiyaçlarını karşılamamanın yanında dışa satım da yapabilmekteydi. Hammaddelerin Batı’ya akması ile dokumacılıkta ithal kumaşlarla rekabet etmek durumunda kalmıştır. “Tanzimatla beraber Osmanlı memleketine giren malların içinde Fransa’nın çuha sateni, pamuklusu ve müslini, İngiltere’nin kadifesi, Milano, Lyon ve İsviçre’nin ipeklileri önemli yer tutmakta, %5 gümrük ödeyen bu kumaşlar yerli üreticileri perişan etmektedir. İpek sanayiinin merkezi olan Bursa’da eskiden 1000 tezgâh çalışıp 25 000 okka ipek işlenirken, 1848’den sonra ancak 75 tezgâh çalışmaktadır. Aynı şehrin

kadife ve saten imalatı, 20 yıl öncesine oranla, %80 azalmıştır. Benzer durum öteki dokuma kollarında da vardır. İstanbul ve Üsküdar'daki tezgâhların sayısı, 1866'da yapılan bir araştırmaya göre 30-40 yıl içinde 3160'dan 37'ye düşmüştür (Cem,1971:220).”

18. yüzyılın ilk dönemlerinde başlayan bu girişimler dönem sonunda büyük bir durgunluğa girecektir. Dönem itibari ile yenilgiyle sonuçlanan savaşların artması, toprakların daralması da bu durgunluğu artıracaktır. Osmanlı esnaf örgütleri sanayileşmeye ve gelişime kapalı birliklerdi ve kendi içlerinde güçlüydüler. Bu nedenle sanayileşme alanında girişimler yapılsa da bu özele yayılamadı devlet tekelinde kaldı. Bunda da özel kesimin bir sermaye birikimi imkânına sahip olmama şartlarının etkisi vardır. “Dış ticaretin büyümesi ile birlikte şehir ekonomisi üzerindeki hâkimiyetlerini yavaş yavaş, dış ticareti ellerinde tutan yabancı tüccarlarla, onların şehirdeki temsilcileri olarak faaliyet gösteren dellal ve simsarlara terk etmek zorunda kalan esnaf örgütleri önce perakende ticaret sektöründe gerilemeye başlamış, devlet de tüketicileri koruma motifi ile bu yöndeki baskılara, örgütlerin bu kesimine ait tekel haklarını sınırlandırarak yardımcı olmuştur (Genç,2010:304).” Esnaf örgütleri de devletin desteği ile birlikte artan vergi yüküne rağmen Tanzimat'a kadar varlığını sürdürebilmiştir. Tanzimat döneminde artık liberal politikalarla birlikte tutunamayan esnaf örgütleri değişen üretim süreçlerine göre kendini yenileyemeyip, maliyetlerini de düşüremeyince, giderek artan ithalatla rekabet edememiştir. Esnaf örgütlerinin de tarih sahnesinden çekilişi bu şekilde meydana gelmiştir.

Sonuç olarak Osmanlı iktisadi görüşü itibariyle, büyük karlar peşinde koşamayan, yurt içi tüketim esas alınarak ihtiyaçlar için yapılan ve ancak izin verildiği ölçüde dışarıya satım yapılabilecek bir ortamda küçük el işçiliğine dayanan atölyelerde üretim yapılmaktaydı. Bu üretim yapısı esnaf teşkilatlanmasına bağlı ve çözülmesi oldukça güç bir yapıya sahipti. Zaman içerisinde dışarıda gelişen ve değişen ekonomik şartların Osmanlı ekonomisinin etkilemeye başladığında, devlet değişimi önce gerekli görmeyecektir. Dışarıdan gelen bu ucuz ve kaliteli ürünlerle rekabet edemeyen üreticiler iflas edip devletin gelirleri azaldığında ve bu durum halkın refahını olumsuz etkilediğinde önlem almak kaçınılmaz olacaktır. Kişilere

sermaye birikimi yapma fırsatı vermeyen devlet, sanayi atılımlarını mecburen kendi eliyle yapmak durumunda kalacaktır. Bu yatırımlar ise öncelikli olarak savaş sektöründe olacaktır. Devlet, ilk etapta kendi ihtiyaç alanına öncelik tanıyacaktır. Savaş sanayiinin yanında birçok alanda da fabrikalar kurulacak ve işletilecektir. Bu fabrikalar özele, esnafa yayılamayıp devlet tekelinde kalınca istenilen sanayileşme Osmanlı Devleti'nin var olduğu süre zarfında sağlanamadığı sonucuna ulaşılabilir.

4.2.1.5. Osmanlı Devleti'nde Savaş ve Ganimet Gelirleri

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminden itibaren sürekli yeni fetihlerle birlikte topraklarını genişletme ve bir dünya imparatorluğu kurmak amacı içerisinde hareket etti. Nitekim devletin durgunluk dönemine girmesi ile fetihlerin de duraksamasının aynı döneme denk gelmesi yalnızca bir tesadüf değildir. Yine bu fetih amacını güden ordunun sistemli bir şekilde üretimle ilişkilendirilmesi de devletin her an savaşa hazır olması gerekliliğinin sonucudur. Osmanlı bu fetihlerine devam etmek ve elde ettiği topraklarda hâkimiyetini sürdürebilmek için bazı külfetlere katlanmak zorundaydı. Bunlar: “büyük fetih seferlerinin insan ihtiyacını durmadan karşılamak, harp harcamalarına para yetiştirmek, anavatan çevresinden çok uzak olan bu zapt olunmuş yerlerin bekçiliğini etmek ve yeni alınan memleketlerin uygun yerlerinde koloniler meydana getirmek (Akdağ,1974:132).” Bu külfetler sosyal ve ekonomik yönlerden Osmanlıyı güçlendirebildiği gibi zora da düşürebilecektir. Kuruluş yıllarından 18. Yüzyıla uzanan dönemde fetihler ekonomik yük olmaktan çok her yeni fetihle bir sonraki fetihleri destekleyecek insan ve kaynak sağlanabilmekteydi. “Ekonomi, ihtiyaçları ile savaşın nedenlerinden biri veya nedeni olabilir; imkânları ile savaşın niteliğini veya sonucunu etkiler. Savaş ekonomiden alıp tükettiği kaynakları neticede telafi edecek veya aşacak bir zaferle bitebilir. Yahut kaynaklarda ilave kayıplar gerektiren bir yenilgi ile sona erebilir. Savaşla birlikte, onunla az veya çok, doğrudan veya dolaylı bağlantı içinde; açlık, salgın hastalık, göç, isyan, yangın gibi felaket ve meseleler de ortaya çıkabilir. Yahut savaş sayesinde yabancılara ait birçok kaynağa kolayca sahip olunabilir (Genç,2010:217).” Bu olasılıkların yanında savaşlar, kaynakları tüketerek bir maliyet yüklemektedir.

Devletin savaş ekonomisi ile ilişkisi Mehmet Genç tarafından birbirinin zıddı iki şekilde gelişmektedir. Devlet, savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri serbest pazar mekanizmasının dışına hiçbir şekilde çıkmadan satın alıyor ve bunun için gerekli olan geliri de, ekonomiden adil şekilde nakden toplanan vergilerden sağlıyor ise, savaşın ekonomide meydana getireceği muhtemel değişmeyi kısaca şöyle özetleyebiliriz: istihdam ve üretim kompozisyonunda, savaş için üretim yapan sektörler lehinde bir genişleme, savaş dışı üretim yapan sektörlerde ise bir daralma beklenir. Eğer savaş öncesinde ekonomi tam istihdam seviyesinde idi ise, bu değişme oranında toplam refahta bir azalma görölür. Savaşın bitiminde ekonominin başlıca meselesi, üretim ve istihdam kompozisyonunu, tekrar sivil ihtiyaçlara intibak ettirmek ve refahı eski seviyesine çıkartacak kuvvetleri harekete geçirmekten ibaret kalır. Diğer bir durumda ise; devlet savaş için ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri, herhangi bir nakdi ödeme yapmadan bu mal ve hizmetleri üreten gruptan, vergi şeklinde aynı olarak tahsil ediyorsa, ekonomide meydana gelecek değişmeler yukarıdakinden çok farklı olur. Böyle bir durumda, savaş için talep edilen mal ve hizmetleri üreten sektörde genişlemeye ve üretim artışına yol açacak mekanizmalar işlemez. Aksine bu sektörde bir daralma eğilimi hâkim olur. Kaynakların savaş dışı üretim alanlarında kaydırılması, sanayi öncesi ekonomide mutad olan mobilite eksikliği yanında, savaş için talep edilen mal ve hizmetlerin aslında sivil taleplerden pek farklı olmayan oldukça geniş bir yelpaze içinde yer alması yüzünden, hiç de kolay ve muhtemel görünmez. Binaenaleyh daralma eğilim, bütün ekonomiye yaygın olarak, üretimin azalması ile birlikte produktivitenin de düşmesine yol açar. Bu iki durumdan herhangi birine yakın bir durumun gerçekleşmesi savaşın ekonomi üzerindeki etkisinin belirlenmesinde öncül olacaktır. 17. yüzyıla kadar istikrarlı sayılabilecek süreçte savaşlar kendi kendilerini finanse edebilmekteydi. Ülke darlığa düşmemekte, talep edilen kaynaklar ülke içerisinde sağlanabilmekteydi. 18. Yüzyıla gelindiğinde savaşlar için talep edilen mal ve hizmetler büyük bir artış göstermiştir. Savaş tekniklerinde gelişme ve artık karşı tarafların da hissedilir derece güçlenmesi de savaşların maliyetini arttırmıştır. Yenilgilerle birlikte mal ve hizmetlerin piyasa fiyatları artış göstermiştir. Talep edilen kaynaklara karşılık fiyatlardaki bu artışı bütçe gelirleri karşılayamamaktadır. “Pazar ilişkilerinin yeteri kadar gelişmediği bir ekonomide, büyük bir devletin ve onun ordusunun ihtiyaç duyacağı sayısız

denebilecek kadar çeşitli mal ve hizmetleri, nakden toplanacak vergi gelirleriyle piyasadan satın alarak temin etmek pratik değildi. Birçok hallerde mümkün de değildi. Emeği ve malı kıt olan, ulaştırma imkânları fevkalade sınırlı bir teknolojik ortamda, pratik olan çözüm tarzı, mal ve hizmetin kaynağı kimde ve nerede ise, oradan vasıtasız olarak temin etmektir. Direkt üreticiden tahsil edeceği vergiyi, onun üreteceği mal veya hizmetle pazarda mübadele etmek yerine, üretimin kaynağında birbirine ikame etmek diye tasnif edebileceğimiz avarız sistemi kullanılmaktaydı (Genç,2010:220).” Avarız sistemi, uygulamada devlet ihtiyaçlarının karşılanmasında oldukça uygun bir sistem olarak süregitmekteydi. 18. yüzyılda talep edilen ürünlerin artması ile vergi yükü ağırlaşacaktır. Vergi, üretilen ürünün miktarına göre artmakta yahut azaltılmaktaydı. Fazla üretim vergi ile karşılaştığı için sistem üretim arttırmayı zorunlu olarak tercih edemiyordu. Bu şartlarda artan fiyatlar üreticiyi vergi ile birlikte baskı altına almaktaydı. Üretim miktarında değişiklik yapamayan üretici, kalite üzerinden zararını karşılamaya çalışmıştır. Özellikle bu yüzyılda artan savaş ihtiyaçlarının yanında nitelikli mal ihtiyacı için bu durum sorun olacaktır. İçeride karşılanamayan nitelikli ürün ihtiyacı ithal edilerek karşılanmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte de içeride ihracat yasakları, yurt içi dolaşıma sınırlamalar getirme ve bazı mallara alım tekeli getirerek üretimi düşüren bir diğer politikaları uygulayacaktır. Savaş ihtiyaçları ile başlayan süreçte sadece savaş için gerekli mallara değil diğer ürünlere de aynı politikaların uygulanması ülke genelinde bir kıtlık doğuracaktır. Kıtlık yine devletin ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştıracak dış alıma gerek duyacaktır. Dış alım için ihtiyacı olan finansmanı, vergi gelirleri ile beslenen hazine karşılayamayacaktır. Çünkü zaten vergiler alınamamakta ve artırılamamakta idi. Burada Osmanlı ekonomisinin acil çözüm araçları olan taşış, esham senetleri ile iç borçlanmaya gidilmesi, müsadere sistemi ile mal varlıklarına el koyulması politikaları uygulanmıştır. Bu uygulamaların hemen hepsi para arzını arttıracak için enflasyona yol açacaktır. Üretimde de önemli ölçüde bir artış olmadığı halde talepte hiçbir düşüş olmaması, aksine artması fiyatları daha da arttıracaktır. Osmanlı da savaşların üretimi düşürmesinde, var olan işgücünün hem savaşta hem de üretimde faaliyet gösteriyor olması yatmaktadır. Savaşlar olduğunda tarımla uğraşan büyük bir kitle üretici iken tüketici konumuna geçmektedir. Savaşın

ülke içinde bu olumsuz etkileri, savaşların mağlubiyetle sonuçlanmasıyla toprak kayıpları eklendiğinde olumsuz etkinin boyutu bir kat daha artmıştır.

Osmanlı Devleti savaşların bu olumsuz etkilerini kuruluştan itibaren yaşamamıştır. İlk dönemlerde savaşlar bir gelir kaynağı olarak görülebilirdi. Savaşlar kazanılmakta, yeni topraklarla birlikte devletin, iş gücü, asker sayısı, üretim yapılacak toprakları, yeni yerler ile gelen yeni üretim alanları da artacaktır. Elde edilen savaş ganimetleri, diğer devletlerle anlaşmalar, ülkelerin vergiye bağlanması devletin savaşları finanse etmesinin yanında üzerine bir de kar bırakabileceği konumdaydı. Ayrıca savaşlarla birlikte yeni teknolojilerle tanışılması da mümkün olabilmekteydi. 17.yüzyıl dediğimiz kritik döneme kadar içeride ve dışarıda oldukça istikrarlı ilerleyen sosyal ve ekonomik düzen gerek içeride gerekse dışarıda oluşan gelişmelerin etkisi ile bozulmaya başlamıştır. Bu bozulmalar savaşların bir gelir kaynağı değil devletin sırtında bir yük olmasına neden olacaktır. Bu yük diğer iktisadi gerilemenin kamçısı olacaktır. Sonuç olarak, savaş galibiyetler ile kendini finansman ettiği sürece bir gelir ve güç kaynağı iken dönem şartları düşünüldüğün 18. yy sonrasında değişen savaş şartları, savaş süreleri, kaynak sıkıntıları ile birlikte gelen yenilgilerle yalnızca bir maliyet unsuru olmuştur.

4.2.2. Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatı Düzenleyen Sistemler

Osmanlı Devleti sosyal ve idari alanlardaki hâkimiyetini ekonomide de kullanmaktadır. Osmanlı ekonomisinin devlete bağlılığı çeşitli sistemlerle denetlenmekte ve sürdürülmekteydi. Bu sistemler devlet eliyle oluşturulduğu gibi halk tarafından oluşturularak devletin bu sistemleri tanınması şeklinde de ortaya çıkabilmiştir. Biz konumuzla yakından ilgisi olduğunu düşündüğümüz kadarına yer vermeye çalışacağız. Başlıca narh sistemi, lonca teşkilatlanması, vakıf kurumları, faizin yeri, esnaf gedikleri, müsadere sistemi ve para sistemi burada değineceğimiz ana başlıkları oluşturmaktadır.

4.2.2.1. Osmanlı Devleti'nde Lonca Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nin ekonomi üzerindeki hâkimiyet, tarım da toprak sahibi olarak gerçekleşirken, sanayi ve ticarete denetim düzenekleri ile sağlanmaya çalışılmıştır. Esnaf teşkilatları üzerindeki denetimin en önemli aracı Türk-İslam devletlerindeki ahilik kurumunun bir devamı niteliğinde olan Lonca teşkilatıdır. Loncalar, esnafların özel işleri ile ilgili toplandıkları kurumdur. “Osmanlı yönetimindeki büyük şehirlerde bütün tacirler, zanaatkârlar, esnaf ve işçi, meslekleri çerçevesinde teşkilatlanmış durumdadır. Robert Mantran'ın Evliya Çelebi'ye ve devrin Batı kaynaklarına dayanarak verdiği rakamlara göre, 17. yüzyıl İstanbul'unda 1109 lonca örgütü ve bu örgüte bağlı 126 bin civarında insan vardır. Bu örgütlerin kimi sadece dükkân sahiplerinden ve çıraklarından kuruludur, kiminde tacirler, esnaf, zanaatkârlar ve işçiler bulunmaktadır. Tarihçilerin belirttiğine göre, Yeniçeriler, Sipahiler, memurlar, hükümet ve saray görevlileri, yabancı uyruklular ve işsizler dışında kalan erkek nüfusun tümü bu örgütlerden birine mutlaka dâhildir (Cem,1971:72).” Nüfus içerisindeki ağırlığı düşünüldüğünde loncaların ekonomik ve dini boyutları da öne çıkmaktadır. Çalışma şekilleri bir disiplin etrafında örgütlenmiştir. Bir işe çıraklıktan başlanarak aşama aşama ilerlenmektedir. Üretim sürecinin ve örgütlenmenin disiplini devletin denetimini kolaylaştırmıştır. Lonca sisteminde “esnaf şeyhi, aynı zamanda loncanın da şeyhiydi. Sonra yiğitbaşı ve esnaf kâhyaları gelirdi. Yiğitbaşı, ustalar arasındaki disiplin ve organizasyondan sorumluydu. Loncalar, özellikle gediklerin haksızlık olmadan dağıtımına büyük bir özen gösterirdi. Gediklerin en önemlisi bir çeşit imtiyaz ve tekel usulü olan esnaf gedikleriydi. Esnaf gediklerinin işlediklerini başkası işleyemez, sattıklarını başkası satamazdı. Bu kurala uymayanlar cezalandırılırdı (Bayram,2012:81).” Loncaların bu disiplinin devlete denetim kolaylığı sağlama fonksiyonu şu şekilde belirtilebilir:

- 1- Devlet, lonca aracılığıyla fiyatları ve kaliteyi kolaylıkla kararlaştırmakta ve denetlemektedir. Adeta yarı resmi nitelik taşıyan bu kuruluşlar, her şeyden önce, devletin karşısında bir ‘sorumlu’ bulabilmesini sağlamaktadır. Lonca'nın yardımıyla üretim düzenlenmekte, başıboşluktan kurtarılmakta ve sürekli denetlenebilmektedir.

- 2- Lonca içinde rekabetin kesinlikle yasaklanmış olması, ekonomik kaynakların daha akılcı şekilde kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Bir malın gereğinden fazla üretilmesiyle doğacak israf ve lüzumsuz kalite cambazlıkları böylece önlenilmekte, hiç değilse azaltılmaktadır.
- 3- Hammadde ihtiyacının karşılanması, hele spekülasyonlara alet edilmemesi de loncanın yardımıyla mümkündür. Her teşkilat kendi üyelerinin isteklerini bir araya getirip devlete başvurmakta, sonra bu maddeyi üyeler arasında bizzat paylaşmaktadır. Bu durumda, birinin fazla ötekinin az alması ve böylece karaborsanın, fiyat artışının doğması zorlaşmaktadır (Cem,1971:73).

Loncalar tarafından yürütülen ve denetlenen üretimin yanı sıra devletin de üretim faaliyetinde önemli bir yeri vardır. “ 17. yy rakamlarına göre, İstanbul’daki 29 devlet işletmesinde 10.000’den fazla işçi ve usta çalışmaktadır. Her işletmeye ortalama olarak 300 işçi düşmektedir. Özel üretici kesiminde ise 25.000 işyeri ve (sahibi dâhil) 80.000 ustayla işçi gözükmekte; her işyerine 3-4 kişi düşmektedir (Cem,1971:23).” Bu oranlara bakılarak devlet kuruluşlarının özel kesime nazaran büyük çapta üretim yaptığına ulaşılabılır.

Lonca örgütleri, üyeleri devletle davalarında savunmakta ve haksızlığa uğramalarını engellemektedir. Loncaya dâhil olan kişiler, yardıma ihtiyaç olduğunda birbirlerine yardım edecek kişilerden oluşan bir sosyal birlik oluşturmaktaydı. Lonca üyeleri, belirli zamanlarda biriktirdikleri aidat benzeri ücretleri bu yardımlaşmalarda kullanabilmekteydi. İşsizlik, hastalık, yoksulluk gibi durumlarda da loncaların sigorta görevine sahip bir sosyal yardımlaşma kuruluşuna dönüştüğü söylenebilir. Siyasi unsurların biraz daha dışında kalmakta ve ekonomik sorunlara ve ilişkilere daha çok eğilmektedir. İlk dönem loncalarının gelenek ve dine bağlılığı göze çarpmaktadır. Bu dini faktörün meslek gruplarının pirleri şeklinde kendini gösterdiği söylenebilir: “Tüccarların piri Hz. Muhammed (S.A.S.), Seyyahların piri Hz. İsa, Çobanların piri Hz. Musa, Börekçilerin piri Varaka, Çiftçilerin Piri Hz. Âdem, Saatçileri piri Hz. Yusuf, Debbağların piri Ahi Evren, Kasapların piri Ebu’l-Muhcin... (Bayram,2012:101; Gülerman, Taştekil, Ahi Teşkilatının Türk Toplumunun Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerindeki Etkileri,1993:10).” Esnaf birliğinin yönetimini

oluşturan kethüda, yiğitbaşı gibi görevliler serbestçe seçiliyordu. Devletin tek işlevi kadı tarafından onay verilmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Bir esnaf grubu başka bir esnaf grubunun tekelinde olan alanda faaliyet göstermek amacıyla örgütlenmeye girişirse tekel sahibi esnaf bunu engellemek için kadı ve divan-ı hümayuna başvurabilmekteydi. Haklı görülmesi durumunda faaliyete girişenler engellenebilmekteydi.

Osmanlıda geleneksel üretim biçimi değişmediği sürece var olan üretimin örgütlenme şekli de değişmemiştir. Bu da loncaların uzun yıllar varlığını devam etmesine yol açmıştır. Sanayi devrimi ile bütünleşemeyen Osmanlı da loncaların faaliyeti de bu doğrultuda uzun sürmüştür. 17. yy sonrası Batı ürünlerinin Osmanlı pazarlarını istilası ve rekabet edemeyen Osmanlı esnafı, üretimin düşmesi ve işsizlik ile karşı karşıya kalmıştır. Dış nedenlerle birlikte içeride de zanaat gerilemiş, köylerden şehirlere dolan işsiz kitleler vasıfsızlıklarıyla lonca sistemini olumsuz etkilemiştir. Her mesleğin çalışma disiplini herkesin işe ihtiyacından dolayı işçi kalitesini düşürmüştür. Osmanlı Devleti'nde ekonominin sınıfsız ve ayrıcalıklı bir toplum yaratmaması için uygulanan sistemlerden biri de lonca olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca işçilerin korunması hususunda toplu iş sözleşmelerine rastlandığı da görülmüştür. Bu bağlamda “ Kütahya Şeriye Mahkemesi Sicilleri arasında rastlanan bir belgede, 1776 yılında fincan imalat eden 24 iş yeri ile işçiler arasında imzalanan toplu iş sözleşmesinin hükümleri yer almaktadır. Belgeye göre, Müderris Muhyazade Muhiddin Efendi, İbrahim Çavuş ve Salih Çavuş hakemliğinde imzalanan toplu iş sözleşmesi, Kütahya Kadısı Ahmet Efendi'nin onayı ile yürürlüğe girmiştir. Metinde ustaların, kalfaların, kalfa yardımcılarının ve vasıfsız işçilerin her gün belirli sayıda fincan imal etmeleri karşılığında alacakları ücret tespit edilmiş, sözleşme hükümlerine uymayan tarafların cezalandırılacakları, hatta ağır hapis cezası verileceği belirlenmiştir (Bayram,2012:110-111).” Loncalar devletin üretim ve denetim üzerindeki eli, esnafın ise gerek üretim sürecinde gerekse üretim yapamadığı olumsuz piyasa şartlarında bir güvencesi olmuştur.

4.2.2.2. Osmanlı Devleti'nde Narh Sistemi

İslam iktisadının eksik rekabet şartlarında fiyatlara müdahale edilmesi gerektiği ilkesi Osmanlı iktisat düşüncesi ve tatbikatında büyük bir yere sahip olmuştur. Piyasaların yapısı böyle bir fiyat tespiti (narh koyma, tes'ir) uygulamasını zaruri kılıyordu (Tabakoğlu,2005:335). Osmanlı ekonomisinde arz yetersizliği, ulaşımın zor ve maliyetli oluşu, sürekli bir savaş ortamının bulunması gibi şartlar narh sistemini zorunlu kılmaktaydı. Bunun üretici tarafından ziyade halkın refahı da düşünülerek uygulanan zorunlu bir sisteme dönüşmesi de muhakkaktı. Narhların tespit edilmesinde kadıların başkanlığında komiteler görevliydi. Bir mal için fiyat tespiti komitesinde esnafın şeyhi, kethüdası, yiğitbaşısı gibi halkın temsilcilerinin yanında devletin uzmanları da bulunmaktaydı. Esnaf fiyatların yükseltilmesi talebinde bulunduğu komite o mal ile ilgili bir üretim süreci oluşturarak, malın hammadde halinden nihai mala dönüşümüne kadar geçirilen süreçlerdeki maliyeti ve süresi tespit edilir. Bu süreçte kar yeterli görülüyorsa fiyatlar yükseltilmezdi. “Ortalama kar işin özelliğine göre genellikle %10-20 arasında değişiyordu. Mamafih kahve gibi ülkenin uzak bölgelerinden getirilen veya ithal edilen malların maliyetlerinin tespitinde güçlük olduğundan esnaf ile kadılık arasında bir pazarlık marjı bırakıldığı anlaşılıyor. Tespit edilen narh gerekli belgelerle tespit edildikten sonra kadı sicillerine geçirilir ve esnaf ile halka ilan olunurdu. Narh toptancı ve perakendeci için ayrı ayrı tespit edilirdi. Toptancıların dükkân açıp perakendecilik yapmaları yasaktı. Malın toptancıdan perakendecilere intikali belli bir düzen içinde gerçekleştirilir, esnafın malsız kalmaması amaçlanırdı (Tabakoğlu,1987:122-123).” Esnafi ve halkı koruyacak sınırların korunmasına dikkat edilen narh sisteminde esnafın kendi içerisinde de anlaşmazlık ve haksız kazanç engellenmekteydi.

“Malların ham, yarı mamul veya mamul olmaları, tedarik piyasaların farklılığı fiyat tespit yöntemlerinin de farklı olmasına yol açıyordu. Özellikle ham ve yarı mamul maddelerin fiyatlarının tespitinde arz şartları önemlidir. Bunlarda mamul maddelerde olduğu gibi deneme üretimi sonunda katma değerlerin belirlenip nihai malın fiyatının tespiti söz konusu değildir. Bunun için hemen hemen hepsi tabii ve zirai kaynaklı olan veya ithal edilen hammaddelerin piyasada oluşan fiyatlarını, fahiş kar olmamak şartıyla, kabulden başka çare yoktur. Buradaki narh fiyatı muhtemel kar

orani, arzın daralmasına paralel olarak, yükselen bir piyasa fiyatıdır (Tabakoğlu,1987:123).” Kuraklık, ulaşım yetersizliği ve savaş şartları gibi sebeplerle üretim azaldığında arz daralmakta ve bu da narh fiyatlarını yükselten bir unsur olmaktadır, arz tekrar genişlediğinde ise narh fiyatları düşürülmektedir. Paranın değer kaybetmesi halinde yükselen narh fiyatları, değer artışı ile birlikte düşmektedir. Bu yükseliş ve düşmeler keyfi olmaz ve her ürün çeşidi için eşit olmazdı. Narh fiyatlarında değişimler başvuru halinde belirlenen ve buna benzer sebeplerle yeniden tespit edilirdi.

Narh düzenine devlet tarafından kadı ve muhtesip gibi görevliler aracılığıyla denetim yapılırdı. Esnafın kendi için birbirini denetlemekteydi ancak bir dış denetim ihtiyacı da bulunmaktaydı. Narh düzenini bozmak ceza yaptırımını doğururdu. Bu sistemle birlikte fiyat istikrarı devlet tarafından sağlanmakta, üretici ve tüketici gerek kendi içinde gerekse ayrı ayrı korunmaktaydı.

Narh sistemi Tanzimat’ın getirmek istediği liberalist ekonomiye uygun değildi. Bu yüzden Tanzimat esnaf sistemini etkisizleştirdi ve narh sistemini kaldırdı (Tabakoğlu, 2005: 338).

4.2.2.3. Osmanlı Devleti’nde Esnaf Gedikleri

Gedikler bir ürünle ilgili alınan imtiyaz yahut tekellerin adıdır. “Gedik, sahiplerinin işleyeceği işi başkalarının işleyememesi ve satacağı şeyi başkalarının satmaması koşulu ile hükümet tarafından verilen senedin içindeki hükümlerin kullanılması ve yürütülmesidir. Resmi terim olarak gedik kelimesine ülkemizde 1727 yılında rastlanır. Ama gediğin tekelleri çok daha öncesine dayanır. Bu anlamda tespit edilen en eski gedik; 1653’te Silivri’deki fırıncı esnafına verilen dükkân gediği ile 1659’da İstanbul’da camcı esnafına verilen gediklerdir (Bayram,2012:109; Kal’a,İstanbul Esnaf Birlikleri Nizamları-1,1998:57-58).” Gedikler herhangi bir üretim alanında örgütlenen loncaların dayanağıdır. Bu gedikler sayesinde esnaf kendi üretim alanına keyfi girişleri engellemek üzere yasal hak elde etmiş olur.

“18. yy’ nin ikinci yarısından itibaren esnaf, kendisine verilen tekel haklarından istifade ederek piyasa fiyatlarını kendi kontrolleri altına almış ve fiyatları yükseltmeye başlamıştır. Dışa kapanarak artık iktisadi hayata zarar vermeye başlayan esnaf tekellerinin fiyatları, belirlenen narhların üzerine çıkmıştır. Esnaf sistemini bozucu yöndeki bu gelişmeleri yakından takip eden devlet, fiyat yükselişlerinin sebebinin esnaf tekelleri olduğu sonucuna vardığında 1764’te III. Selim, bir ferman yayınlayarak zaruri gıda maddeleri dışındaki esnaf tekellerini lağvetmiştir (Bayram,2012:110).” Ekonomideki yozlaşma ile birlikte gediklerde esnaflar tarafından suistimale uğramıştır. III. Selim ile başlayan kısıtlamalar II. Mahmut’un gıda tekellerini kaldırmasıyla devam etmiş ve nihayet 1861 de Abdülmecit tarafından tamamen kalkmıştır. 1913’lerde ise gedik usulü ve esnaf birlikleri artık yok olmaya yüz tutmuş oldu.

4.2.2.4. Osmanlı Devleti’nde Vakıf Sistemi

Osmanlı Devleti’nde vakıflar sosyal güvenlik sistemi ile ilgisi olduğu kadar eğitim, sağlık, toplumsal yardımlaşma, bazı bayındırlık işleri ve din ile ilgili hususlarda da etkin faaliyetlerde bulunan kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıflar, yardıma ihtiyacı olan kesimlerin maddi-manevi ihtiyaçlarına cevap vermek için çeşitli alanlarda verilen karşılıksız hizmetlerin tümünü karşılayan kurumlardır. Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde vakıflar tipik İslam geleneğine uygun bir şekilde kurulmakta ve yönetilmekteydi. “II. Mehmet’e kadar yeni kurulan veya eskiden devraldıkları vakıfların idare ve tasarrufunu tamamen vakıfların kendi iç yönetim birimlerine bırakmıştır. Fatih döneminde özellikle “ Emiri Arazilerin” temlik edilerek vakıflaştırılması ve bunun tımar gelirlerini düşürmesi nedeniyle, ferman yayınlanarak bu yolla yapılan vakıfların tamamı iptal edilmiştir. Bu hadise vakıflara küçük bir tramva yaşatmışsa da, II. Bayezid bu uygulamadan vaz geçmiş ve vakıfları eski statüsüne kavuşturmuştur (Güler,2013:322).” Sonraki dönemlerde vakıflar etkin bir kurum olarak faaliyetlerine devam etmiştir ve ekonomik anlamda bankacılık gibi alanlarda da faaliyet gösterdikleri görülmüştür.

16. yy ortalarından itibaren Osmanlı Devleti’nin her alanda büyük bir güç haline gelmesi ile birlikte üst düzey yöneticiler de büyük bir zenginliğe ulaşmıştır.

Bu zenginliğin değerlendirilmesindeki kısıtlı imkânlar düşünüldüğünde en uygun yatırım ve bunun yanında hayır içermesi, para yahut malların vakıf kurumları ile değerlendirilmesine neden olmuştur. “XVIII. yüzyılda vakıf kurucularının %80-90’ının askeri zümre mensuplarını, %10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir. Yine devşirme sisteminin bir sonucu olarak aynı yüzyılda büyük vakıfların %14 ü köle asıllılar tarafından kurulmuştu (Tabakoğlu,2005:232).” Vakıflar sayıca artarak bazen devlete bir yük olabilmıştır. “XVI. yüzyıl başlarında, Osmanlı ekonomisinde toprakların %20’si vakıf sistemi içerisindeydi. Bu dönemde (1527-8 bütçesine göre) vakıfların toplam kamu gelirleri içindeki %12’lik bir payı sadece bazı emlakla birlikte bu toprak gelirlerinin oranıdır. Binalardan, para – vakıflarından ve diğer vakıflardan elde edilen gelirler buna dâhil değildir. Bu oranlar, toprakların bir kısmı özel mülk haline geldiğinden, zaman içerisinde yükselmiş olmalıdır (Tabakoğlu,2005:230).”

Vakıfların kuruluş amacında öncelikli olarak topluma hizmet yatmaktadır. Bu sebeple kurulan vakıfların kendi kendisini idare edebilmesi için elde edilen para din temelli yapılar başta olmak üzere toplumsal alanda finans kaynağı olmuştur. Bu vakıfların yanında kredi ihtiyacından doğan eksikliği gidermek için kurulan para vakıfları da bulunmaktadır. Topluma hizmet amacıyla kurulan vakıflarda; hayatını devam ettirmek için yeterli geliri elde edemeyen insanların toplum içinde varlığını sürdürmeleri ve hırsızlık gibi kötü yollarla bu geliri elde etmemeleri amaçlanmaktadır. O dönemde ulaşımın zor, güvenliğin sıkıntılı olması sebebiyle de uzun yollar üzerinde kurulan kervansaraylar da toplumsal hayata hizmet etmektedir. Bunların dışında tasavvuf eğitimi verilen dini vakıflarda bulunmaktadır. Yalnızca dini eğitim veren medreselerin yanında örgün eğitim veren kurumların da ihtiyaçları, öğretmenlerin maaşlarını karşılayan vakıflarda bulunmaktadır. Devlet, sağlık ihtiyaçlarının karşılanması yükümlülüğünü de vakıflar aracılığıyla yerine getirmektedir. Bu amaçla kurulan Darüşşifalar, hastanelere ulaşamayanlar için seyyar doktor hizmeti ile birlikte akıl hastalıkları ile ilgili kurulan Bimarhanelerde bu alanda hizmet veren kurumlardır. Bazı yerleşim yerlerinin su ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulan su vakıflarına da rastlanmaktadır. Bir diğer alan para vakıfları “Osmanlı Devleti’nde ve 16. Asırda Ebussuud Efendinin içtihadıyla uygulamaya

konulan para vakıfları kanaatimize göre vakıflarla alakalı bir ihtisaslaşmanın ve Müslümanların çok sıkıntı çektikleri kredilendirme meselesine vakıflar kanalıyla çözüm buldukları müesseselerdir. Ebussuud Efendi devletin güçlenmesine paralel olarak elinde para bulunan zenginlerin bu paraların vakıf edebileceklerini ve konulan şartlarla bu paraların ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verilebileceğini açıklayan fetva ile kuruma hayat vermiştir. Bu mesele her ne kadar döneminde ve bugün de tartışılabilir da 16. asırdan 19. asra beklenen etkiyi göstermese de Müslümanların aradıklarında kendi içlerinden kredi veya borç temin edebildikleri bir müessese olarak hayatini sürdürmüştür (Güler,2013:332-333).” “Taşınır servetin, özellikle nakit paraların vakfi tartışmalı olmasına rağmen Osmanlılar para vakıflarını önemli kredi ve finansman kurumları olarak yaşatmışlardır. Para vakıflarının ilk bilineni II. Mehmed (1451-1481) tarafından kurulmuştur. Fatih, geliri yeniçeri ocaklarına verilen etlerin sübvansiyonunda kullanılmak üzere 24 000 altın vakfetmiştir. İstanbul’da Fatih’ten beri, 1456-1551 arasında kurulmuş 1161 para vakfi vardı. Yine İstanbul’un et ihtiyacı için I. Süleyman (1520-1566) kendinden önce bu iş için tesis edilen vakıfları bir araya getirerek 698 bin akçelik bir vakıf yapmıştı. Bunun gelirleri İstanbul kasaplarına sermaye olarak veriliyordu. Para vakıfları o kadar gelişmiş idi ki bunları vakıf-bankalar olarak adlandırmak mümkündür (Tabakoğlu,2005:231).”

Vakıflar var oldukları bölgelerde geniş bir istihdam yaratmaktaydı. “Örneğin 937-947/1530-1540 yılları arasında sadece Anadolu Eyaleti’ndeki vakıfların toplam geliri 13.641.684 akçe idi. Bu gelir ile 112 medrese, 623 zaviye, 154 muallim-hane, dört daru’l- huffaz, 71 Han, birer Mevlevihane ve kalenderhane işletiliyor ve vakıfların yeniden 121 müderris ile 8055 hizmetli maaş alıyordu (Güler,2013:335).” İnşa edilen hanlar, kervansaraylar ve dükkânlar ile birlikte tarımsal faaliyetle bütünleşen vakıflar da ekonomiye canlılık getirmektedir. “937-947/1530-1540 tarihlerinde Kastamonu, Alaiye, Teke, Hamid, Karahisar-ı Sahip sancaklarını da içine alan Anadolu Eyaleti’nin yıllık gelir yekûnu 79.784.960 akçe olup, bu miktarın %17’si yani 13.641.684 akçesi vakıflara ait gelirlerdi. 938/1575 yılı itibari ile Manisa Kazası’nda otuz vakıf çiftliğinin yıllık geliri 55.284 akçeydi. Aynı kazada 983/1575 yılında dokuz vakıf köyü ve kırk vakıf çiftliğinin yıllık geliri 63.528 akçeye ulaşmıştı. Karaman Eyaleti’nde genel gelire göre vakıfların payı %14, Rum

Eyaleti'nde %15.7, Halep ve Şam Eyaletleri'nde %14, Zülkadriye Eyaleti'nde %5 ve Rumeli Eyaleti'nde %5.4 tü. Yine 937-947/1530-1540 tarihleri arasında Hüdavendigâr Livası' nın toplam 1966 köyünden kırk yedisi, Kütahya Livası' nın 1071 köyünden 166'sı, Karahisar-ı Sahip' in 629 köyünden 118'i, Sultanönü (Eskişehir) Snacağı'nın kırk beş köyü, Aksaray Livası 'nın 211 köyünün geliri, öşrü veya haracı vakıflara tahsis edilmişti. 18. yy'de ise devlet gelirlerinin yarıya yakını vakıflara aitti. 1006/1597 yılında Silistre Sancağı 'nın hazine dirlik ve vakıf gelirleri toplam 14.535.787 akçe idi ve bunun 3.489.051 akçesi vakıf gelirlerinden oluşmaktaydı. Bu da toplam sancak gelirlerinin %24 üne tekabül ediyordu (Güler, 2013: 336).” Vakıfların ekonomik hayatta bu denli yer alışı bu vakıflarda istihdam edilen maaşlı çalışan bir kitleyi oluşturmaktaydı.

Osmanlı vakıf sistemi özerk ve demokratik bir 'sivil toplum' sistemi olmakla birlikte devletin denetiminin dışında değildir. Nezaret kurumu bu denetimi sağlamaktadır. Özellikle büyük vakıflar sadrazam, şeyhülislam, başdefterdar, kadı, daru's-saade ve babü's-saade ağaları, iç hazinedarbaşı, nakibu'l-eşraf gibi devlet görevlilerinin nezareti altındadır (Tabakoğlu,2005:229-230).

17. yy sonlarında oluşan toprak kayıpları ve toplumsal-ekonomik sıkıntılar vakıfları da etkilemiştir. Ancak vakıflar kurulmaya devam etmenin yanında işletilmesinde ortaya çıkan aksaklıklar da giderilmeye çalışılmıştır. 19. yy Evkaf Nezareti'nin kurulması ile birlikte vakıfların yönetimi ve gelirleri tek bir birim altında toplanmıştır. Bu yönetimin kolaylaşmasının aksine vakıfların çözülmesine neden olmuştur. “Aslında vakıfların kötü durumları ve ıslahat teşebbüslerine direnmeleri, aleyhlerindeki telakkilerin yerleşmesine imkân ve fırsat veriyordu. Bu telakkilerin başında bu kurumun sosyal güvenlik fonksiyonlarından dolayı teşebbüs şevkini zayıflattığı ve kapitalist oluşumu engellediği görüşleri gelmektedir. Oysa bugün çağdaş bütçelerin önemli gider kalemlerinden birini oluşturan eğitim, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım, diyanet gibi yatırım harcamalarının çoğunun vakıflar tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Eğer bu sistem İslam toplumu için zararlı olsaydı, İslam ve Osmanlı medeniyetinin en ileri devirlerinde gelişme göstermesi imkânsız olur (Tabakoğlu,2005:234).” Osmanlı Devleti'nde sosyal ve ekonomik alanlarda vakıf sistemi etkin bir rol oynamaktaydı. Kişiler zenginliklerini

gerek yatırım devletin müsadere sistemi ile ekonomik zenginliğe el koymasını engellemek amacını da içereceği varsayılarak gerekse hayır amacı ile vakıf sistemi içerisinde değerlendirmekteydi. Toprak sisteminde 17. yy sonrası değişiklik, ekonominin kötüleşmesi, toplumsal hayatta yaşanan sıkıntılar ile birlikte bu sistem de etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nde ekonomiden toplumsal hayata varan tüm sistemler birbirine bağımlı bir süreç içerisinde süregittiği için herhangi bir alanda yaşanan sorunun diğer alanlara dalgalar halinde yayılması da olasıdır. Bu sebeple yaşanan aksaklıklar düzeltilmeye çalışılsa da yeterli olmamış ve binlerce vakıf yok olmuştur.

4.2.2.5. Osmanlı Devleti'nde Müsadere Sistemi

Müsadere, kişilerin mal varlığına el koyulması uygulamasıdır. İslam hukukunda yeri olan müsadere sistemi Osmanlı Devleti'nde de devam etmektedir. Müsadere İslam hukukunda ceza, tedbir ve bedel olarak üç ayrı şekilde uygulanmaktadır.

- a- Müsaderenin ceza olarak uygulanması; “müsadere, bulundurulması ve kullanılması serbest olan mallara uygulandığı zaman ceza olma özelliği taşır. Ceza özelliği taşıyan müsaderenin bir suçla ilişkili olması, müsadere edilen mal sahibinin fail veya ortak olarak söz konusu suçtan sorumlu olması gerekmektedir (Karataş,2006:221).” Bu çeşit müsadere de kişinin caydırılması amaçlanmaktadır. Ceza olarak müsadere de kendi içinde kişinin bütün mallarının üzerindeki mülkiyet hakkını yok ederek devlete bırakan genel müsadere ve bazı mallara uygulanan özel müsadere şekline uygulanmaktadır.
- b- Müsaderenin emniyet tedbiri olarak uygulanması; “ müsadere, kullanılması ve tedavülü yasak olan mallara yönelik olduğu zaman bir tedbir olarak uygulanır. Bu mallar uyuşturucu maddelerde olduğu gibi, aslen haram ve yasak olan maddeler ve silahlarda olduğu gibi kullanılmasına izin verilmeyen şeyler olabilir. Bu tür müsadere, kişinin şahsına değil, söz konusu eşyaya yöneliktir (Karataş,2006:222).” Burada kişilerin ölmesi yahut ceza alması söz konusu olsa dahi eşya üzerindeki yaptırım değişmez.

- c- Müsaderenin bedel (tazminat) olarak uygulanması; bazı suçlarda zarar gören tarafın zararının karşılanması amacıyla uygulanmasıdır.

Osmanlı' da ise devlet, verdiği görevler neticesinde edindikleri mal varlığının kamuya ait sayılması kuralı ile hareket etmektedir. Burada temel amaç önemli mevkilere gelen kişilerin varislerine miras bırakamayacağını kabul ettirerek, görevlerini dürüst ve tarafsız yapmalarıdır. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemler yalnızca devlet malını haksız yere kendilerine geçiren veya isyancılara bir ceza unsuru olarak uygulanmıştır. 15. yy sonralarına kadar keyfi bir uygulamaya pek rastlanmamaktadır. Yani ilk dönemler merkezi otoritenin gücünü pekiştirmek amaçlı yapılmaktaydı. Bu şekilde özel mülkiyetin oluşumu da engellenerek feodal türden bir sınıf oluşmaması sağlanmıştır. Daha sonra uygulamanın keyfiyet kazandığı, devlet hazinesine gelir sağlama işlevinde kullanıldığı görülmüştür. Bu uygulama II. Mahmut döneminde kaldırılmaya başlandı ancak tamamen ortadan kalkması Tanzimat'ı bulmuştur.

4.2.2.6. Osmanlı Devleti'nde Para Sistemi

Kişilerin ve kurumların birbirleri ile ekonomik ilişkilerinde para en temel araçtır. Devletin para sisteminin sağlamlığı ve geçerliliği topluma refah olarak yansıtacak ve ekonomi ilişkileri aksamadan sürüp gidecektir. Geleneksel bir ekonomik sistemde olan Osmanlı, madeni para sistemine dayanmaktaydı. Bu sistemde para yani altın ve gümüş değişim aracı olarak kullanılmaktaydı. Bu gibi değerli madenlerin eşya yahut başka alanlarda kullanılması da kısıtlıydı. Madeni para sistemlerinde genel bir para politikası olarak, para arzı mübadele hacmine cevap vermelidir şeklinde oluşturulur. Osmanlı Devleti Selçuklulardan aldığı çoğu uygulama gibi kıymetli madenler konusunda da etki altında kalmıştır. Nitekim ülkeye değerli madenlerin girişi desteklense de çıkışı kesinlikle yasaklanmaktaydı. Bu uygulama para arzını daraltmamaktaydı. Bazı durumlarda kişilerin evlerinde bulunan değerli madenlerden yapılan eşyalar da para olarak kestirilmek için darphanelere götürülmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı sisteminde paradan bir finansman aracı olarak başlıca üç şekilde faydalanılmıştır:

1.İlkin devlet, darphanelerde kıymetli madenlerden ve eski sikkelerden yeni sikkeler kestirerek para arzını artırır ve çeşitli harcamaları finanse ederdi.

2.Sonra tahta yeni çıkan sultan, eski sikkelerin tedavülünü yasaklayarak kendi sikkelerini keserdi. (Tecdid-i sikke siyaseti). I. Süleyman' dan (1520-1566) itibaren padişahlar bu siyaseti terk etmişlerdir.

3.Nihayet, zaman zaman sikkelerin ayarlarını değiştirme (tashih-i sikke) siyaseti izlemek zorunda kalmıştır. Bu, altın ve gümüş sikkelerdeki bakır oranının arttırılması veya bu sikkelerin küçültülmesi anlamına gelir (tağşiş veya devalüasyon). Bu olay devletin paranın değer kaybını bir finansman faktörü olarak kullanmasıdır. Öte yandan gümüşün altın karşısında değer kaybetmesi, bu kaybın sadece devlet tarafından değil, piyasa tarafından ve paraların kırılarak (kırkık akçe) gösterilmesine yol açıyordu. Hatta devletin yaptığı bu fiili durumun tescilinden ibaretti (Tabakoğlu,2005:292).

Osmanlı'da para sistemi madeni bağımlılıkla birlikte, kötü paranın iyi parayı kovması ve dış fiyatların arasında şekillenmekteydi. “Düşük ayarlı Mısır altınlarıyla İstanbul altınları arasında sürekli bir mücadele vardı. Bu mücadele sonunda yüksek ayarlı İstanbul altınlar piyasadan kayboluyor ve piyasada Mısır altınları kullanılıyordu. Yine Doğu'da kıymetli maden fiyatlarının yüksek oluşu Osmanlı ülkesinden bu ülkelere yani İran ve Hindistan'a doğru bir altın gümüş kaçakçılığı oluşturmuştu. Devlet kaçakçılıkla sürekli olarak mücadele ediyor, özellikle İstanbul piyasasında yeterli para bulunmasına özen gösteriyordu. Ülkedeki altın ve gümüş darlığı para darlığına o da iyi paranın aşırı değer kazanmasına, muamele hacminin daralması ve depresyona yol açıyordu. Yine altın ve gümüşün nispeten pahalılaşması paranın içindeki bakır oranının çoğaltılması veya kenarlarının kırılmasıyla(tağşiş) sonuçlanıyordu. Bu fiili bir devalüasyon demektir. Bunu devlet yapmasa piyasa yapıyordu. Devlet zaman zaman bu tür maden arz ve talep şartlarının yarattığı bu durumu sonunda onaylamak zorunda kalıyordu. Bu değer kaybının zamanımızdaki para değer kaybı olgusuna göre çok önemsiz olduğunu söyleyebiliriz. Mesela ilk Osmanlı akçesinin darbedildiği 1326 yılından 1740 yılına kadar geçen 414 yıllık süre içinde akçenin değerindeki düşme oranı %84,3 idi. Buna göre yıllık ortalama değer kaybı % 0,2' de kalmıştı. Yine madeni para sisteminin bir istikrar

unsuru olduğu Osmanlı ekonomisine ait bazı verilerden anlaşılabilir. Mesela 1489 ile 1617 arasındaki 127 yıl içinde Edirne’de belli başlı gıda maddelerinin fiyatlarında %334,4’lük bir artış, İstanbul’da ise 1489-1605 arasında 116 senede %372,8’lik bir artış olmuştur. Bunların yıllık ortalamaları sırasıyla %1,2 ve %1,4 tür. Akçedeki değer kayıplarını hesaba katarsak bu oranlar daha da düşmektedir. Fiyat artışlarının enflasyon denemeyecek derecede sınırlı kalmasının en önemli sebebi madeni para rejiminin kendisidir (Tabakoğlu,1987:119-120).”

Osmanlı para sistemini dönemlere ayrılarak incelenmesi çerçevesinde bizde burada beş dönem ekseninde süreci açıklamaya çalışacağız:

Birinci Dönem (Gümüşe Dayalı İstikrarlı İlk Yıllar): Kuruluş yıllarından 15. yy sonlarına kadar süren, gümüş akçenin hâkim para birimi olduğu istikrarlı dönemdir Osmanlı’da ilk para basımı Osman Bey döneminde olduğu bilinse de ilk gümüş para sikke adıyla Orhan Bey zamanında bastırılarak tek para sistemi korunmuştur. Bu dönem içerisinde I. Murat gümüşün yanına bakır karışımli paralar dâhil etmiştir. Tek para sisteminin hâkim olduğu dönemde padişahların değişmesi ile birlikte paranın içerisindeki madenler de değişikliğe uğrayabilmiştir.

Bu ilk dönemde tecdid-i sikke ve tağşiş uygulamalarına en fazla Fatih döneminde rastlıyoruz. Fatih Sultan Mehmet ilk tecdid-i sikke uygulamasına 1444’teki ilk cülusunda müracaat etmiştir. Daha sonra 1451’deki ikinci cülusunda ve 1460-61, 1470-71, 1475-76 ve 1481 yıllarında bu uygulamayı tekrarlamıştır. Tağşiş sonucu piyasaya yeni para sürülmesiyle birlikte, eski paralar devlet tarafından yüzde 20 düşük fiyattan kabul edilmiştir (Akyıldız, 1996:23).” “İktisat tarihi kaynaklarında bu dönemde başvuru olan tağşişlerin en önemli sebepleri olarak; devletin artan bütçe açıklarını finanse etme gereği, ticari işlemlerdeki genişlemeye bağlı olarak artan para talebini karşılamak istemesi, yıpranan sikkelerin tedavülden çekilmesi ve darphanelerin kötü işletilmesi gibi hususlar belirtilse de, esas sebep birincisidir, yani, devlete ek gelir sağlamaktır. Bu tağşiş uygulamaları sonucunda devletin senyoraj geliri artmıştır; ancak zaman zaman halkın ve yeniçerilerin tepkisine yol açarak, yönetime karşı güvenin azalmasına da neden olmuştur (Erdem,2006:12).”

İkinci Dönem (Güçlü ve Çoklu Para Sistemi, Para Tedavül Bölgeleri ve Fiyat Devrimi): İlk altın sikkenin basıldığı 1479 tarihi ile ilk etkili tağşiş olan 1585

yılına kadar olan dönemdir. Bu dönem idari, sosyal, coğrafi genişlemelerin yanı sıra ekonomik anlamda bir genişlemenin de yaşandığı dönem olacaktır. “Fatih döneminde Osmanlılar özellikle Doğu Akdeniz havzasında uzun mesafeli ticari faaliyetleri geliştirmek; böylece, kara ve deniz ticaret yollarında hâkimiyet kurmak istiyorlardı. Fakat bu denli güçlü bir uluslararası ticari faaliyet ve onun getireceği geniş mübadele hacmi için, güçlü bir ödeme aracına sahip olma ihtiyacı hissediliyordu. Bu ihtiyaca binaen, Fatih Sultan Mehmet tarafından ilk defa 1479 yılında altın para bastırılmış ve böylece çift metal sistemi yürürlüğe girmiştir. İmparatorluğun bu ilk altın parasına sultanî denilmiştir (çok sonraları eşrefi ve daha sonraları şerifiye olarak anılmaya başlanmıştır) (Erdem,2006:12).” 16. yy ortalarında artık altın, gümüş, bakır paraların bulunduğu çoklu bir para sistemi ile karşı karşıya kalınmıştır. “Altın sikkeler, bir parada bulunması beklenen mübadele aracı, hesap birimi ve servet biriktirme aracı olma işlevlerinin tamamına sahip ve genellikle toplumun ekonomik ve sosyal statüsü yüksek tüccar ve bürokratları tarafından kullanılıyordu. Osmanlı para sisteminin temelini oluşturan gümüş akçeler ise, daha çok mübadele aracı ve hesap birimi olma işlevlerini yerine getiriyor ve geniş halk kitleleri tarafından kullanılıyordu. Öte yandan, I. Murat döneminden itibaren genellikle basıla gelmiş olan bakır mangırlar ise, özellikle küçük alışverişlerde tedavül aracı ve hesap birimi olarak bozuk para ihtiyacını karşılamak, bazı dönemlerde de akçeyi ikame etmek amacıyla kullanılan, devletin tayin ettiği itibari değerler üzerinden tedavül eden paralar idi (Erdem,2006:13).”

Osmanlı Devleti temelde bu üç sistemle sınırlı kalmamıştır. Sınırlarını genişletirken fethettiği bölgelerin çoğu uygulamasını bünyesinde barındırmaya devam ettiği gibi para sistemleri de yer yer kullanılmaya devam edilmiştir. Var olan paraların Osmanlı sistemine dâhil edilmesi ile genel kabul görmüş para türü ile yerelde kendi para türleri kullanılmıştır. Diğer ülkelerin para birimleri kabul edilirken ülkeye para giriş teşviki uygulaması etkili oldu denilebilir.

Üçüncü Dönem (Parasal İstikrarsızlık ve Tağşişler): bu dönem 1585 yılında yapılan tağşiş ile 1690 arasındaki dönemdir. Bu dönemde her alanda yaşanan sorunlar ve bozulmalar para sistemini de etkilemiştir. “Tağşişle birlikte gümüş akçenin hem avarı hem de ağırlığı büyük ölçüde değişmiştir. Tağşişin hemen

öncesinde 1584'te 100 dirhemden kesilen akçe miktarı 450 iken, tağşişten hemen sonra 1586'da 800'e çıkmıştır. Akçenin ağırlığı da, aynı yıllarda 0,68 gramdan 0,38 grama düşmüştür. 1669 yılına gelindiğinde ise, akçe iyice küçülmüş ve incelmıştır. Artık 100 dirhemden 1400 akçe kesilmeye başlanmış; ağırlığı da 0,23 grama düşmüştür. Akçenin gümüş içeriği yoğun savaş yıllarının da zorladığı şartlar neticesinde resmi standartların çok altına inip, fiyatlar hızla artmaya başlayınca, devlet akçenin resmi standartlarını yeniden belirlemeye çalışmıştır. Bu uygulamaya tashih-i sikke (devalüasyon) politikası denmektedir. Gümüş akçenin altın para karşısında hızlı değer kaybı ile birlikte, 'iyi para' konumuna geçen altın para, piyasayı büyük ölçüde gümüş paraya terk etmiştir. Fakat tashih-i sikke politikaları sonucunda, akçenin satın alma gücü daha da zayıflıyor ve fiyatlar yükseliyordu. Ardından da, yeni mal fiyatlarını gösteren narh cetvelleri yayınlanıyordu. (Erdem,2006:15).” Osmanlı gümüş akçede tağşiş yapması, artık savaşlar yöntemlerinin değişmesi ve ücretli askerlerin artması, uzun savaşların finansman ihtiyacı, ticari yolların geçişi üzerinde olması sebebiyle gerçekleşen büyük ticari faaliyetlerde dönen parayı kontrol etme güçlüğü, celali isyanları ile azalan tımar gelirlerinin devlet gelirlerini aksatması, yerel yönetimlerin güç sahibi olması ile taşradaki gelirlerin devlete akışında aksaklıklar olması, ticaret yollarının değişmesi, merkantilist politikalar ile artan altın ve gümüş madenindeki artış Osmanlı madenlerinin değerini düşürmesi ve hazinenin gelir elde etme sebeplerine dayanmaktadır. Bu dönemde yapılan tağşişlerde ekonomik bunalımlar için bir çözüm yolu amaçlanmıştır.

Dördüncü Dönem (Nisbi İstikrar ve Tağşişlerden Vazgeçme): 17. yy sonları ile 19. yy' ye uzanan dönemi kapsar. Bu dönem öncesi yaşanan istikrarsızlıklar giderilmeye çalışılmıştır. “ İstanbul'daki darphane uzun aradan sonra 1685'de yeniden faaliyete geçmiş ve 1688'den itibaren yeniden ve eskisine göre külliyetli miktarda mangır (ya da mankur), 1690'dan itibaren de gümüş sikkeler üretmeye başlanmıştır. Bu yeni Osmanlı parası (gümüş sikkeler), zamanla değerinde aşınmalar olsa da, 18. yüzyıl boyunca İmparatorluğun para sisteminin merkezinde yer almıştır. Bilindiği gibi, 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti Avrupa'daki aktif konumunu yitirmiş, merkez ile taşra arasındaki

bağlar zayıflamış ve gerileme dönemi başlamış olmasına karşın, Anadolu'da baş gösteren isyanlar bastırılmış; 18. yüzyıl boyunca parasal alanda göreceli bir istikrar yakalanmış ve İstanbul ile taşra vilayetler arasındaki parasal bağlar yeniden güçlenmeye başlamıştır (Erdem,2006:17).” Mevcut darphanelere yenilerinin eklenmesi ile birlikte ülkeye para girişi artmış, piyasada kötü para hâkim rol oynamıştır. Bu şekilde mali sistem bir kez daha aksamış ve altın ve gümüş paralara geri dönüş yapılmıştır.

“Devletin gelirlerinin yetersiz kalması sorunu, aslında bu dönemde de kısmen devam etmiş, ancak ülke genelinde sağlanan göreceli siyasi ve ekonomik istikrar, para politikasında da istikrarın yeniden sağlanmasına yardımcı olmuştur. Yoksa bu dönemde genel olarak mukataa, cizye, avarız ve celebkeşan ağnamı gelirlerinde devletin harcamalarını finanse etmeye yetecek gerekli artışların sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Ancak her şeye rağmen devlet bu dönemde kamu finansmanında bazı köklü denebilecek ıslahat tedbirlerine müracaat etmiştir. Bunların bir kısmı tasarruf tedbirleriyle alakalı iken, diğer bir kısmı devlete yeni gelir sağlayacak alanlarla alakalıdır. Tasarruf tedbirleri olarak, hem cari harcamaları azaltma hem de hazine borçlarını erteleme üzerinde durulmuştur. Yeni finansman imkânları olarak da, yeni vergiler ve vergi artışları, bir finansman kaynağı olarak paradan yararlanma, zor durumdaki halkın vergilerinin ise zaman zaman düşürülmesi, hatta geçici olarak tamamen kaldırılması, üretim artışının teşviki ve devlet adamlarının (özellikle askeri zümreye mensup kişilerin) servetlerine yönelik gerek duyulduğunda müsadereye ve diğer ek mükellefiyetlere başvurulması sayılabilir (Erdem,2006:17).”

Beşinci Dönem (Mali Sistemin Krizi, Borçlanma ve Bankacılığın Gelişmesi): 18. yüzyıl sonrasında uzun süren savaşlar devletin belini bükmeye başlamıştır. Bu dönemde padişahların sırasıyla yenileşme girişimleri hazinenin finansmanına çözüm bulamayacaktır. Dış borçların yanı sıra sürekli tağşişe başvurulması durumu toparlamaktan ziyade daha derinleştirmiştir. “1808’de 5,9 gram olan Osmanlı kuruşunun gümüş içeriği, 1831’e gelindiğinde 0,5 grama gerilemişti. Paranın satın alma gücündeki bu şiddetli düşüşe karşılık, mal fiyatları

sürekli yükseliyordu. II. Mahmut döneminde değişik altın sikkeler üretildi, ama bunlardaki tağşişler gümüşe nispetle sınırlı kaldı.” (Erdem,2006:18)

1840 yılında Osmanlı Devleti İstanbul’da kaime denilen kâğıt paraları (esham) basmaya başladı. Bu kâğıt paralar, bir para olmaktan çok faiz getiren borç senedi niteliğindedi. Kaime ile amaç devletin ödeme zorluğuna bu borç senetleriyle çözüm bulmaktır.

Para sistemini belirleyen sosyal, ekonomik ve politik koşulların zamanla değişmesi, uygulanan para politikaları da değiştirmiştir. İlk dönemler istikrarlı bir şekilde uygulanan tek tip para sistemi tağşiş uygulaması ile değişmeye başlamıştır. İkinci dönemde ilk altın paranın basılması ile güçlü para sisteme girdi ve çoklu para sistemine geçildi. Bu dönemde yeni toprakların katılması ile çeşitli para sistemleri de tanınmıştır. Üçüncü dönemde ise sürekli tağşişler ve ülkede artan bakır para piyasaları bozmuştur. Dördüncü dönemde yeniden istikrarın yakalanması amaçlanmıştır. Bu amaçla artık giderek artan tağşişler mali yapıyı iyice bozmuştur. Son dönemde ise artık tağşiş terk edilmeye, kaime uygulaması ile artık kâğıt- madeni arasındaki seçim politikaları uygulandı. Finansman ihtiyacı para politikaları ile değil de borçlanma ile çözülmeye çalışılmıştır.

4.2.2.7. Osmanlı Devleti’nde Faiz Sistemi

Türk- İslam geleneklerine bağlılığını koruyan ve büyük ölçüde onları sürdüren Osmanlı Devleti’nde faiz hoş karşılanmamakta, halk arasında günah kabul edilmektedir. Kuruluş yıllarında faiz ile değerlendirilecek bir birikimin sağlanmaması da göz önüne alındığında faiz içerikli işlemlere pek rastlanmamaktadır. Ancak “ 1453 ile 1559 tarihleri arasındaki zamanın bizce bütün derilik ve genişlikleriyle bilinen para işlemleri arasında faizcilik pek önemli yer tutmaktadır ve buna karşı, toplumda ‘günah’ yönünden en küçük bir tepkinin gösterildiğini belirten bir belgeye rastlanmıyor. Bunun tersine olarak, birikmiş paraların, sahiplerince bir emek ile birleştirilmeksizin, kendi başına kazanç sağlayan bir araç olarak kullanılması işlemine, dince ‘mubah’ sayılmakta bulunmasının kesin işareti olmak üzere, ‘muamele-i şer’iyye’ adı veriliyordu. Faizci ile faizli para borçlusu arasında yapılan senetleşmelerde yıllık fayda’ nın (faiz tutarının) sanki

verilen nakit borç yanında, borçluya ayrıca satılan bir ‘çuha’(kumaş) bedeli imiş gibi gösterilmesi suretindeki danışıklı ve kapalı sözleşmeler, kadı önündeki resmi senetleşmelere ancak XVI. Yüzyılın ortalarından sonra giriyordu (Akdağ,1974:249).” Faizcilik yapılsa dahi yine de sosyal baskının ve dönem şartlarının olumsuz gidişatı etkisiyle alenen yapılamamakta, içeriğinde gizlilik taşımaktaydı. Faiz sözleşmesinde işletilen para için faiz hadleri devlet tarafından belirlenmekteydi. Ancak parasının işletenlere bu oranlar yeterli gelmediğinde sözleşme içeriğinde hile barındırmak durumunda kalıyordu. “ Örneğin; bir kimse ötekine faizle 5000 akçe verecek olsa, eğer aralarında kararlaştırılan ‘fayda=faiz fiyatı’, hükümetin genel bir fermanla tespit ettiği haddi aşıyorsa, böyle halde, ‘asıl mal= faize verilen para’, elden (nakden) verilen borç ve bunun aralarında kararlaştırılan yıllık faiz tutarı da, sanki borçlanan kişiye veresiye satılmış çuha2nın aynı süre sonunda ödenmesi gerekli bedeli imiş gibi taraflarca ikrar ve deftere öyle geçiriliyordu. Böylece, borçlu, gerçekte 5000 akçe alıp, buna bir yılsonunda bu paranın faiz tutarı olan 1500 akçenin (%30 gibi fahiş bir miktarın) eklenmesi ile 6500 akçe borçlandığına dair senet vermiş oluyor, fakat bu ek para faiz değilmiş de, bir sene sonra ödenecek bir kumaş (hemen hep de çuha) bedeli imiş gibi, Kadı’nın gözünden ve hükümet yasağından saklanmış oluyordu (Akdağ,1974:251).” Osmanlı’da faiz hadlerinin %20’ yi aştığına pek rastlanmamıştır. Faiz haddinin çok üstünde fiyatlar deftere geçirmek her zaman mümkün olmamaktaydı. Hükümetin belirlediği faiz hadlerinin üstüne çıkıldığı vakıflar tarafında rastlanmaktadır. Hükümet bilgisi dâhilinde olmayan, genellikle köylerde ve küçük yerleşim alanlarında, yeniçeri, acemi oğlan veya elinde biraz daha fazla para biriken kurnaz kişilerce yapılan ara faizcilik faaliyetlere de rastlanmaktadır. Bunlar kayıtlara geçmemekte ve köylünün sıkıntılarında faydalanarak ayakta kalmaktadır. Ancak bazı anlaşmazlıklarla mahkemelerce ortaya çıkarıldığı da görülmektedir. “ Üsküdar’ın Cenk köyünde Mahmut adlı bir yeniçeri, Marita (Marina) adlı bir Hristiyan kadını mahkemeye getirerek, bu kadının ölmüş bulunan kocasına sağlığında 500 akçe ile 150 akçe değerinde çuha vermiş iddiğini iddia etmiş, Marita da böyle bir borçtan haberi olmadığını söylemesi üzerine, alacaklı yeniçeri kendisine yemin teklif edince, davalı kadın, bunu göze alamayarak, mahkemenin 500 akçe ve 150 akçelik çuha bedelini ödeme hükmü vermesine yol açmıştır. Burada, 500 akçenin faize verilen

‘asıl mal’, çuha bedeli diye gösterilen 150 akçenin de onun yıllık faizi olduğunu biliyoruz (Akdağ,1974:257).” Faizlerin yıllık hesaplandığı düşünülürse halk arasındaki bu faiz işleminde faiz fiyatının %30 bulduğu, devletin yasal olarak koyduğu sınırın çokça üzerine olduğu görülmektedir.

16. yüzyıl ortalarından sonra artan para darlığı faizcilik faaliyeti ile birlikte halka eziyet halini almıştır. Devlet halkı korumak zorunda kalarak faizciliğe karşı uygulamalar yapmıştır. “ Geniş ‘muamele’ ile ün yapan ‘büyük ribahorların’ adlarını tespit ettiğinde, böylelerini hemen İstanbul’a çağırıp, burada kasaplık yaptırmak Divan hükümetinin en sağlam cezalandırma yolu idi. Örneğin, 1543 ve sonraki yıllarda Gebze-Üsküdar çevresinde Çepnioğulları diye muamele-faizcilikleri herkesi borca sokacak derecede bir zulüm halini almış ve bunu duyan hükümet, hemen kendilerini İstanbul’a kasap yazmış idi ki, zamanının ribahorlarını batıracak yol bu oluyordu; çünkü İstanbul kasaplığında iflastan kurtulmak mümkün değildi (Akdağ,1974:258).” Borcunu ödeyemeyen ve mahkemeye düşen borçlunun, ödeme yapamamasının nedeni yoksulluksa kişi mahkemece muaf tutulurdu. Bunun dışında nedenler yahut bir hastalık olmaması durumunda ise hapis cezasıyla karşı karşıya kalırdı.

Belirli bir sınıra kadar devlet denetiminde olan faizcilik, devlet denetimi dışında kalan şekilleri ile de varlığını sürdürmüştür. Ekonomik ve sosyal sorunlar ortaya çıkmadığı sürece herhangi bir yaptırımla karşılaşmayan sistem ekonominin sosyal sorunlarla bütünleştiği 16. yy’dan sonra halk için yoksulluğun bir diğer unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Göze batmayan faizcilik bu kez engellenmeye çalışılmış devlet tarafından cezalarla karşılanmıştır. 18. yy sonrasında sistem devlet eline alınmış, faiz hadleri bankalar, ziraat sandıkları ile birlikte aşamalı olarak devam ederek sistem yenilenmiştir. Osmanlı’da faiz sistemi, tefecilik faaliyeti mülkiyet ilişkilerini değiştirecek ölçülere ulaşmamıştır. Kişilerin sistemin gelişmesini sağlayacak birikimlerinin olmaması da önemli bir faktördür.

4.2.3. Osmanlı Devleti'nde Toprak Sistemi

Osmanlı Devleti'nin temel niteliği ve kurduğu devlet anlayışı büyük ölçüde toprak sistemi üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda İslam kültürü ve Türk kültürünün harmanlanmasıyla oluşturulan bu sistemin açıklanması önemlidir. Osmanlı toprak sistemi Osman Bey zamanından oluşturulmaya başlanmış ve kendini hiç bozmadan bir toprak sistemi olarak varlığını kabul ettiren dönemi ise 14. ve 17. yy arasındaki dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 14. yy öncesinde her alanda devlet teşkilatlanması üzerine yoğun bir gelişim gözlenmektedir. Bu nedenle teşkilatlanmanın büyük ölçüde tamamlanıp büyük bir güç haline gelerek toprak, toplum, ekonomi, ordu gibi birçok alanda oturması da sonraki dönemlere denk gelmektedir. Yine verdiğimiz aralığın üst sınırı olan 17. yy ise yine bir değişimin sonucudur. 17. yy'den sonra devletin birçok kurumunda değişmelere gidilmiş ve toprak sistemi de bu değişimlerden kendine özgü payını almıştır. 17. yy'ye kadar geçerliliğini koruduğu varsayılan temel nitelikler şöyledir:

- 1) Her alanı kapsayan güçlü bir devletçilik uygulaması.
- 2) Tek büyük üretim aracı toprakta devlet mülkiyetinin kaide, özel mülkiyetin istisna olması (Cem,1970:48).

Toplumun sosyal ve kurumsal yapısı bu iki temel üzerinde şekillenmiştir. Devletçilik uygulamasının yanında kendini vurgulayan toprak mülkiyeti vardır. Temel üretim toprağa dayanmaktadır ve toprakta miri rejim kuruludur. Bunun yanında toplum üzerindeki üretim, ulaşım, bölüşüm, toplumun güvenliği gibi tüm unsurlar devletçi düzen içinde düzenlenmiştir.

Osmanlı toprak rejimi Anadolu Selçuklularında oluşan sistemin geliştirilerek devamı niteliğindedir. 3 ayrı şekilde düzenlenmiştir: Miri, Mülk ve Vakıf

▪ Mülk

Geliri ve tasarruf hakkı bireye ait olan istisnai arazilerdir. Bu araziye sahip olanlar, arazilerini satma, vakfetme, bahçe yapma, miras bırakma haklarını kullanabilirler. Bu araziler genellikle Anadolu ve kısmi olarak Balkanlarda

görülmektedir. Batıda Eflak ve Boğdan ile Doğuda Kürt Beylerine güçleri dolayısı ile bırakılan topraklar buna örnektir.

- **Vakıf**

Osmanlı toplumunda bir kesimin kendi özel mülkünden sağladığı geliri yahut özel mülkünü toplum yararına, Allah rızasına yahut bir vassal devlet mütaherresinden kaçmak niyeti ile hayır kurumlarının giderlerine bırakmaları. Bu amaçla birçok cami, medrese, mescit, imaret gibi yapılar ortaya çıkmıştır. Mülk arazi üzerinden yapılan bu faaliyet ile kişi sahip olduğu mülkiyet hakkını vakfa devreder.

- **Miri**

Osmanlılarda toprakların çok büyük bir kısmını oluşturan arazidir. Devlet bu arazileri sipahi sistemi ile ya da reaya ile işletmektedir. Mülkiyeti doğrudan doğruya devlete aittir. Devlet bu arazilere tebaaya kullandırma esası ile vermektedir. Tebaa kullandığı bu arazilerden elde ettiği ürün üzerinden toprağın verimi ve arazinin miktarı ile orantılı olarak farklı miktarlarda belirlenebilen öşür vergisi öder. Bir diğer yandan toprağa işleme hakkının karşılığını yalnızca öşürle ödemez. Yılda bir defa alınan çift resmi denilen toprağı kiralama bedelini de öder.

Osmanlıda bir yer fethedildiğinde bu iş ile görevli kişiler toprağı ölçüp kaydederek bir eyalet ya da daha küçük bir birime ayırır. “Osmanlı kanunnamelerinde bir çiftlik, bir çift öküzün işleyebileceğı arazi olarak tarif edilmektedir. Bir çift-çiftlik, arazinin verim durumuna göre değişmekte olup, genel olarak 60-80 dönüm ala(verimli), 80-120 dönüm edna(orta halli), 120-150 dönüm arası ise evsat(kıraç) olarak sınıflandırılmaktadır.” (Solak,2013:98) Bu şekilde sistemli olarak bölgenin nüfus, arazi durumunun tespit edilmesi amacıyla yapılan çalışma tahrir sistemidir. Anadolu Beyliklerinde görülen bu sistemin Avrupa’da Roma, Bizans ile Uzakdoğu’da Çin gibi ülkelerde de tahrir yakın bir sistem görülmektedir.

Tahrirler genel olarak Osmanlının sosyo-ekonomik, kültürel ve askeri yapısının ortaya konmasında önemli bilgiler içeren kaynaklardır. Bu yüzden ülkenin durumunun görülmesi açısından padişah için önem taşımakta ve bir düzen çerçevesinde tekrarlanması gerekli kılmaktadır. Tahrir edilecek eyalete tahrir işi için tayin edilen bir emin ve onun yardımcılarında oluşan bir komisyon gönderilir.

Bu komisyon “eyalette bulunan köy, mezra, yaylak ve kışlakları, bütün tarım alanlarını, konar- göçer teşekkülleri tek tek tespit eder, bunların hukuki statülerini ortaya çıkararak işe başlar. Her yerleşim birimindeki vergi ödemekle mükellef reaya, buradaki askeri statüde olanlar, elinde bir şekilde berat bulunanlar, vergiden muaf olanlar, arazinin statüsü, miri, mülk, vakıf durumu ve bu arazilerden elde edilen ürün ve bu üründen alınacak vergi miktarları belirlenir. Üretim durumu ve bunlardan alınacak vergi miktarları belirlenirken son üç yılın ortalaması esas alınır, buna göre bolluk ve kıtlık yıllarındaki üretim durumu da ortaya çıkmış olur ki, buradaki amaç hem devletin zarara uğramasının, hem de tebaanın haksızlığa uğramasının önüne geçmektedir. Tahrirler bölgesel olabildiği gibi, bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genel olarak da yapılabilir. Tahrirlerin süresi ile ilgili olarak kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Süre tahrir edilen eyaletin büyüklüğüne göre değişebilir, ortalama tahrirler 3-7 yıl arasında tamamlanmaktadır. Yapılan tahrir sonucu ortaya çıkan bilgiler önce müsvedde olarak kaydedilir, daha sonra divanda, elde edilen veriler fiyatlandırılıp mufassal defterlere kaydedilir. Mufassal defterlerde, her köyün, mezranın vergi mükellefleri, bir takım hizmetler mukabilinde vergilerden muaf olanlar, askeriler, kör-topal-a’ma gibi bedeni özrü bulunanlar ile yaşlı olanlar, seyyid-sadat gibi bazı ayrıcalıklı zümreler, uteka(azatlı köle), yetişkin-evli-bekâr erkek nüfus, tımar-mülk-vakıf sahipleri(toprağın tasarrufuna göre), yetiştirilen ürünler, yetiştirilen hayvanlar ile bunlardan alınan vergi miktarları, kısaca bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını ihtiva eden bilgiler yer alır. Merkezde hazırlanan bir diğer defter ise, mufassal defterdeki bilgileri ihtiva eden, her köyün ve mezranın adı ile ödeyecekleri vergi miktarı ve dirlik sahibinin adının yer aldığı, icmal defterdir. Mufassal ve icmal defterlerinden ikişer adet düzenlenir, birer örneği tuğralanarak ilgili eyalet merkezine, diğeri ise defterhaneye konulur. Herhangi bir problemde bu defterlere müracaat edilir (Solak,2013:100-101).” Toprağın ve bölgenin özelliklerinin belirlenmesinin yanında devletin kurduğu vergi sisteminin aksamaması, dirlik ve sipahi sayısının belirlenmesi de bu sonuçların işleneceği yerlerdir.

Bu şekilde bölünmelerin yapıldığı ve içeriğinin belirlendiği tahrir sistemi ile Has, Zeamet ve Tımar ayırımına gitmekteyiz.

Has topraklar; yıllık geliri 100 000 akçeden daha fazla olan topraklardır. Devlet, kendi mülkü olan topraklardan uygun gördüğü başarılı kişilere ve kendi aile fertlerine ayrılan kısımdır. Havass-ı Hümayun ve Havass-ı Vüzera olarak kendi içinde ikiye ayrılır. Havass-ı Hümayun, padişah, şehzadeler, valide sultanlar, padişah kızları gibi aile bağı olan kişilere verilen kısımdır. Havass-ı Vüzera ise veziriazam, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi gibi üst derecedeki devlet adamlarına ayrılan kısımdır. Has sahiplerinin hasları görevlerinin devam etmesine bağlıdır, görevleri sona erince hasları da sona erer. Ayrıca tımar sistemi içinde yer alan gelir gruplarından cizye, adet-, ağnam, mukataa ve gümrük gelirleri gibi önemli vergi kalemler de genelde padişah hasları içerisine dâhil edildiği de görülür.

Zeamet topraklar; yıllık gelirleri 20 000-100 000 akçeye kadar olan topraklardır. Genellikle beylerbeyi, sancakbeyinin oğulları, subaşı, alaybeyi, tımar defterdarı... gibi orta dereceli devlet erkânına verilir. Zeametın miras olarak devri talep ve bu talebe devletin onay vermesi ile mümkündür. Ancak onay verilse bile toprağın çok küçük bir kısmı kişiye bırakılmaktadır. Bu durum tımar toprakları için de geçerlidir. Nitekim İsmail Cem'in kitabında yer verdiği Prof. İ. Hasan Uzunçarşılı'nın kalan birimin küçülmesine verdiği şu örnek durumu açıklamayı kolaylaştırır: 50 000- 100 000 akçe yıllık geliri olan bir Zeametten miras olarak tek oğula 8 000 akçelik bir Tımar kalmaktadır. Erkek çocukların sayısı birden çoksa, sırayla, 7 000 ve 6 000 akçelik Tımarlar da onlara verilmektedir. Tımar sahibinin ölümünde ise, belirli nitelikleri taşımak şartıyla, varisler 3 000 ve 2 000 akçelik birer parça hak sahibi olabilmektedir. Rumeli'de 3 000 Anadolu' da 2 000 akçelik Tımarlar, eğer varisler ayrıca Tımar sahibi değillerse, intikal etmemektedir.

Has, Zeamet ve Tımar'ın gelirlerini toplayanlar devletin asıl mülkiyeti altında topraklar üzerindeki gelirden belli haklar elde etmektedir. Belirli bir görevi yap (vezirlik, sipahilik, beylerbeyliği...) bu görev karşılığında vergi gelirini al. Bu durumun 17. yy'e kadar geçerli olduğu kabul edilir. "Has, Zeamet sahipleri kendilerine ayrılan topraklarda oturmaya mecbur değildir. Ordunun belkemiğini meydana getiren Sipahiler ise kendi tımarlarında yerleşmek, aldıkları her iki yahut iç bin akçe karşılığında bir atlı asker (cebeli) yetiştirmek, donatmak, devlet emredince cebelileriyle beraber savaşa gitmek zorundadır. Miri toprak geliri kendilerine

bırakılan kişiler, bir devlet memuru sıfatıyla, köylüye iyi bakmak ve toprağın verimli işletilmesini gözetmekle yükümlüdür. Bu memurlar görevlerini yerine getirmez, köylünün şikâyetine yol açarlara dirlikleri(Has, Zeamet ve Tımarlara verilen genel isim) hemen ellerinden alınarak görevlerinden azledilmektedir. Dirliklerin en önemlisi ve yaygın olanı Sipahi Tımarı ise özellikle sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Devlet, ortada sebep olmaksızın Sipahilerin yerini değiştirmekte, bazen açıkta bırakmakta ve bu asker-memurların gereğinden çok güç kazanmalarını; Batıdaki derebeyini andıran <mahalli bir soy ve toprak asaleti haline gelmeleri önlenmektedir.> (Cem,1971:51).”

Has ve Zeamet toprakların yanında bizi asıl ilgilendiren ve Osmanlı'nın bir sistem kurduğu toprak tımarıdır. Kısaca sıralama içerisine alınmayacak kadar geniş bir kapsamı olduğu için tımar sistemini burada ayrıca bir başlık altında incelemek uygun olacaktır.

Bu temel giriş ile birlikte bu bölümde tımar sistemi, iltizam ve malikâne sistemi uygulamaları ve Arazi Kanunnamesi ile birlikte var olan sistemde yapılan değişiklikler anlatılmaya çalışılacaktır. Konu ile ilgisi bakımından tımar sistemi ayrıca bir başlık altında kendine yer bulabilmiştir.

4.2.3.1. Osmanlı Devleti'nde Tımar Sistemi

Osmanlı Devleti Balkanlar, Anadolu, Arap Yarımadası ve Afrika da olmak üzere büyük bir alanda toprak sahibi olmuş bir devlettir. Bu kadar büyük bir alan/toprak parçası hem idare edilmeli hem de işletilmeliydi. Türk-İslam devletleri başta olmak üzere çeşitli devletlerinde kullandığı sistemin geliştirilerek Osmanlı topraklarına da uygulanması tımar sistemidir. Tımar sistemi Osman Bey döneminden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. O zamanlarda da zaten askeri sistemle bütünleşmiş bu toprak idaresinde seferlere katılan askerlere tımarlar verilmekteydi. Fetihlerin artmasıyla birlikte tımarlarda da artış görülmüş hatta tımarlı sipahilerin belirlenmesinde illa savaşa katılan değil de iskânla yerleştirilen halka da imkân tanınmıştır. Osmanlı ve öncesindeki devletlerin bu sisteme gerek duymasının başlıca nedeni dönem şartlarıdır. Para gelişmiş bir araç değildir ve zaten gelirlerde büyük ölçüde aynı olarak alınmaktaydı. Bu sistemle ürün geliri bir maaş gibi oradaki

görevliye bırakılmaktaydı. Böylece hem o kişiler için hazinede ayrı bir çıkış yapılmıyor hem de orduyla bütünleştirilen bu sistem ile ordu ve toprağın işletimi sağlanıyordu.

Tımar sistemi Osmanlı toprak sisteminin temelidir ve herhangi bir bölgeye ait vergi gelirlerinin tamamı ya da bir kısmının padişah tarafından bazı görevler karşılığı kişilere tahsis edilmesidir. Bu gelir devri mülkiyeti içermemektedir, yalnızca reaya tarafından işlenen toprakların vergi gelirlerini devlet adına toplama yetkisiyle sınırlıdır. Tımar sahibine Tımarlı Sipahi, Tımar Eri, Sahib-i Tımar, Sahib-i Arz, Sahib-i Zemin, Sahib-i Raiyyeti, Süvari, Sipahi gibi birçok kaynakta değişik isimlendirmelerde bulunmaktadır. Fethedilen herhangi bir bölgenin yukarıda belirtilen tahriri yapılarak hizmet karşılığı sipahilere verilir. Bu toprakların senelik gelirleri 20 000 akçeye kadardır. Tımarın kılıç kısmı denen çekirdeğini oluşturan miktar bölgelere göre değişiklik gösterebilmektedir. “Kılıç miktarı Karaman, Dulkadirli, Rum, Diyarbakir, Şam, Erzurum, Bağdat, Halep, Kıbrıs ve Şehrizor eyaletlerinde 2000 akçe iken, Rumeli, Anadolu, Bosna, Temeşvar ve Budin gibi eyaletlerde ise 3000 akçedir. Tımarlı sipahiler kılıç tımarının haricindeki her 3000 akçe için sefere bir cebelü getirmekle yükümlüdür.” (Solak,2013:106) Kuruluş itibari ile zaten sürekli genişlemekte ve yeni teşkilatlanmakta olan devletin tımar sistemini oturttuğu ve mükemmel bir şekilde uyguladığı dönem 15. yy’ ye denk gelmektedir. Osmanlı mali sisteminde devletin tarımdan elde ettiği gelirin büyük bir kısmı tımar sistemi içindeydi. Esas itibari ile “devlet, ziraattan alacağı vergiyi, kendisi araya girmeden, doğrudan doğruya büyük bir kesimi asker olan tımar sahiplerine bırakıyordu. Bu suretle dirlik sahipleri kendilerine bırakılmış olan bu yerlere karşılık devletin korunması görevini üzerlerine almışlardır. Tımar topraklarını işlemek hak ve görevine sahip olan köylünün idaresi, işletmeye bakan ve vergilerin tahsilini yapan, toprak sahibi olarak kabul edilen dirlik sahiplerine bırakılmıştır. Bu yetkini ve sistemin denetlenmesi görevi ise kadiya aitti. Böylece özellikle çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve köylü üzerindeki yetkileri hukuk çerçevesine alınmış olunuyordu (Ergün:<http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd> :2).”

Tımarlar da kendi içinde farklılıklar taşımaktadır. Bunlar kişilere verilmiş şekilleri yahut tımarın mali durumu ile ilgilidir. Başlıca tımarlar şöyledir:

- a) Tezkereli Tımarlar: Bu tımarların senelik geliri 5 000 akçeden daha fazladır ve merkezdedir. Beylerbeyi bu tımarları doğrudan kendi kararı ile değil de merkezin onayını almak suretiyle vermeye yetkilidir.
- b) Tezkeresiz Tımarlar: Bu tımarların senelik geliri 5 000 akçeden daha düşüktür. Beylerbeyi divana sormadan da verebilir.
- c) Serbest Olan Tımarlar: Üst dereceli yöneticilerin has zeamet şeklindeki tımarları idari ve mali ayrıcalıklar taşıdığı için bu alana girer. Rumeli ve Balkanlara açılma dönemlerinde, bu bölgelerin fethini ve yerleşimini kolaylaştırmak amacıyla daha çok verilmiştir. “Tımar sahibinin resm-i arus, resm-i tapu, kışlak-yaylak resmi, cürm-i cinayet, adet-i deştbanî resimleri gibi bad-ı heva grubu denilen vergileri almak hakkına sahip olduğu tımarlardır (Solak,2013:107).”
- d) Serbest Olmayan Tımarlar: Yukarıda belirtilen bad-ı heva grubu vergilerini alma hakkı olmayan ve bu tip gelirleri de diğer tımar sahipleri ile paylaşmak zorunda olan tımarlardır ve büyük bir kısım bu gruba girmektedir.

Klasik tımarların dışında mülk/eşkinî tımarları da bulunmaktadır. Bu tımarların mülkiyeti sahibine aittir. Sistem içerisinde yeri çok azdır ve genellikle devletin bağıışı yahut önceden kalma bir sebeple oluşmuştur. Miras bırakılabilir, vergiyi kendi adına toplar. Ancak bunun karşılığında savaşa gelmek ve bir miktar asker göndermek yükümlülüğü vardır. Ayrıca devlet bu tımar sahiplerinin topraklarını elinden almasa da görevlerin yerine getirilmemesi durumunda gelirine el koyabilir.

Tımarlı sipahi toprakta üretim yapmaz ya da orada oturmak gibi bir zorunluluğu yoktur. Yalnızca toprak gelirine bağlıdır. Ancak tımar süresi sınırsız bir hak değildir. Tımar sahibi görevlerini aksatırsa geri alınabilir. Tımar sahibi tımarını satamaz, vakfedemez, miras bırakamaz yani mülkiyeti devletindir ancak ölümden sonra miras için devlet oğulları uygun görürse miras gerçekleşebilir. Yine bu miras bir toprak devri değil toprak üzerindeki hakkın devri olduğunu unutmamak gereklidir. Tımarın kılıç denen temel bölümü vardır ancak kişi zaman içerisinde

tımarını genişleterek terfi/terakki alabilir. Miras onayı verilse bile yalnızca kılıç kısmı verilir ve devlet bu sayede toprak üzerinde zengin bir sınıfın oluşumunu engellemiş olur. Tımar sahibi bölgede istediği gibi hareket edemez “kendi bölgesinde ki suçluları izleyip yakalamak gibi sıkı düzen yetkilerine de sahiptir ancak imparatorluğun ceza hukuku çerçevesinde yerel kadının verdiği bir hüküm olmaksızın, hiçbir cezalandırma işlemine girişemez, en küçük bir para cezası dahi uygulayamazdı. Görevleri, kısaca, tımar bölgesinde kendi üzerine yazılan köylerin şahıslarını ve haklarını korumak ile sefere çağırıldığında imparatorluk ordusuna katılmaktan ibarettir. Herhangi bir sebeple toprağını terk eden köylü, tımar sahibi tarafından yakalanır ve eski yerine yerleştirilirdi. Bu husus iskân kanununda kesin şekilde hükme bağlanmıştır. Sipahi, yerini terk eden reayadan on yılı geçirmemiş olanlarını yerleştikleri yerden kaldırarak eski yerlerine iskân ederdi. Buna karşılık arazilerini boş bıraktıkları için kendilerinden çift bozan adında bir vergi alırdı. Bununla beraber sipahi ile köylü arasındaki münasebetler sadece sipahi lehine değildi, ancak kanunlar çerçevesinde hareket edilebilirdi. Mesela Bozok Kanunnamesi’nde haksız yere sipahiye el kaldıran raiyyetten on altın alınması, buna karşılık raiyyeti inciten sipahi dövülürse reayadan ceza alınmaması ve bir sipahinin emir almadan köylüden ulak beygiri isteyerek davar boğazlatması sonucu dövülmesi halinde dövenin suçlu sayılmaması gibi hükümlerin yer alması, aradaki ilişkileri göstermektedir (Ergün, <http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd> :3-4).” Bu sistem yardımı ile merkezi otorite taşrada temsil edilmekte reaya korunmakta, devletin yasalarına uyulması sağlanmakta ve vergiler düzenli toplanmaktadır. Sipahi topladığı bu verginin tamamını kendine ayıramaz. Sefere götürmekle yükümlü olduğu askerlerine/cebelilerine ayırdıktan sonraki kısmı üzerinde hak sahibidir. Cebeliler reaya ile eşit statüde değildir, askeri karakter taşırlar. “Bey ve paşaların çocuklarının haricinde yanlarında bulunan gulamlarına da has ve tımar verilmesi kanundur. Sipahilerin mahiyetinde yer alan cebeliler askerlik hizmetine, gulamlar ise sipahinin şahsi hizmetine bakmaktadırlar. Terfi durumu söz konusu olduğundan gulamlar cebelü, cebelilerde sipahi olabilmektedir (Solak,2013:108).” Tımar ile devletin sağladığı bir diğer husus istihdamdır. Ekonomi daha çok tarıma dayanmakta ve kırsal kesimde yaşayan büyük bir nüfusa bu sayede geçim yolu açılmaktadır. Ancak Osmanlı köylüsünün kanunlar çerçevesinde

belirlenmiş hizmetler dışında bir hizmet zorundallığı yoktur. “ Köylünün emeği kanunsuz olarak sömürülemez. Köylünün emek ve hürriyeti kanunlarla garanti altına alınmıştır. Diğer taraftan köylü yaşadığı bölgede tasarruf ettiği, kullandığı çiftliği, kendisine tahsis edilen toprağı işlemek, hem toprağın hem de elde ettiği mahsulün vergisini sipahiye ödemekle yükümlüdür. Köylü keyfi olarak tarlasını boş bırakamaz, çiftini çubuğunu terk edip başka bir memlekete gidemez veya tarlasına meyve ağaçları dikerek burayı meyve bahçesi haline getiremezdi. Devletin sosyo-ekonomik, üretim ve askeri yapısını bozacağı için köylünün keyfi hareket içerisine girmesine asla müsaade edilmezdi. Reaya ödemekle mükellef olduğu vergiyi bilhassa hububat türü ürünlerden aynı olarak öder ve sipahinin ambarına, (bu ambarı yapmak köylünün mükellefiyetlerindedir) veya en yakın pazara kadar götürürdü. Sipahi reayadan kanunnamelerde belirlenen oranlardan fazla vergi talep edemez, aynı ödenmesi gereken vergiyi nakit olarak alamaz veya ürünü daha uzak pazarlara götürmesini isteyemezdi. Tebaaya zulüm edilmemesi ve haklarının korunması için çeşitli dönemlerde adaletnameler yayınlanarak yerel yöneticiler sık sık uyarılmıştır (Solak,2013:109).”

Tımarlar kişilere görevleri yahut askeri amaçlar çerçevesinde veriliyordu ancak nasıl bir yöntem izleniyordu? Tımarların verilmesine tevcih edilmiş denmektedir ve bu alanda Devlet dışında Beylerbeyi'nin yetkisi bulunmaktaydı. Beylerbeyi'nin de her tımar için değil de yukarıda belirtilen tezkeresiz tımar gurubu için geçerli bir yetkisi vardır. Tımarların kimlere verileceği yine belirli kurallara bağlanmıştır. İlk defa bir tımar alacak kişi için bir devlet büyüğünün bu kişiyi tavsiye edilmesi ve ya savaşta üstün başarı göstermesi gerekmektedir. “Boş olan tımarın bulunduğu yerin sancakbeyi Osmanlı merkezi yönetimine hitaben tımarın tevcihi için bir tavsiye mektubu yazar ve merkezden uygun görülürse bir tezkere ile tımar tevcih edilir ve tımarın durumu coğrafi sınırları, gelirleri, eğer daha önce sahibi var ise bu eski sahibin adı, tımarın bu kişiden alınma sebepleri, yeni sipahiye tevcih edilme gerekçeleri ayrıntılı olarak anlatılır. Tımar sahibi olan kişiler genelde askeri kökenden gelme bir nitelik taşıması dikkate değer bir diğer husustur. Kadı, imam ve muhtesip gibi toplumsal alanda görevli kişilere de askeri yükümlülük şartı var ya da yok tımar verildiği görülmektedir. Çok az da olsa bir kadın da tımar sahibi

olabilmektedir. Ancak sistem içerisinde reayanın dâhil edilmesi yasaktır. Devletin sipahiliği tebaasına kapalı tutmasındaki amacı bir asalet sınıfı oluşturmak değildir. Buradaki asıl amaç sistemin mükemmel işlemlerini sağlamak, tımarlı sipahilerin disiplin açısından bozulmasının önüne geçmektedir (Solak,2013:110-111).”

Fatih Sultan döneminde tımar ve toprak sisteminde yapılan düzenlemelerle mülk ve vakıf olarak devlet elinden çıkan toprakların büyük kısmının tekrar miri statüsüne alındığı görülmüştür. Ancak ellerinden alınan toprakların hoşnutsuzluk yaratması daha sonra II. Bayezid’in uygulamayı geri çekmesine neden olmuştur. Yine tımar sistemi ile ilgili düzenlemeler Kanuni döneminde yapılmış ve tımar sorunları için beylerbeyi ve sancakbeylerine fermanlar gönderildi ayrıca bunların tımar verme yetkilerinde de kısıtlamaya gidilmiştir.

Tımar sistemi en başta askeri karakter taşıyan bir üretim sistemidir. Bu nedenle bu üretimin nihayeti beslenen büyük bir tımarlı sipahi ordusu oluşturulmaktadır. Zaten tımarlı sipahiler gibi diğer eyaletlerdeki askerlerin dışında yeniçeriler ve maaşlı askerler vardır. Tımarlı sipahiler hazineye yük olmadan kendi kendini oluşturmaktadır. Tüketimin zaten çok az olduğu bir sosyal ortamda görevlerini savaş alanında yerine getirirler. Tımarlı sipahi sefer esnasında ihtiyacı olan bütün araç gereçlerini ve yiyeceğini tedarik etmek ve sefer zamanında sefere getirmekle yükümlüdür. “Atlı askerlerden meydana gelen sipahi ordusunun miktarını Osmanlı vakayinameleri 1473 tarihinde 20.000 ve Rumeli’de 24.000 olarak vermektedir. Resmi Osmanlı kayıtlarına göre, 1527–28 yılında toplam olarak 37.521 sayıda tımarlı sipahi bulunuyordu. Bunun 9.633’ü hisar eri ya da kale muhafızı geriye kalan 27.633’ü ise tımar sahibi atlı askerlerdi. Cebelüleri ile birlikte ordunun toplam sayısının 70.000–80.000 olduğu tahmin edilmektedir (Ergün, <http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd> :7).” “1566 yılında yeniçerilerin ve maaşlı askerlerin tümü, ordunun ancak %10 kadar bir bölümünü meydana getirmektedir! Ordunun temeli profesyonel olmayan eyalet askerleridir. I. Murad döneminde (1362-1389) kurulan, II. Murad’ın ölümünde(1451) 5 000 ‘e yaklaşan Yeniçerilerin sayısı, Kanuni’nin ölümünde ancak 12 000’dir. 6 000 de maaşlı süvari vardır, aynı tarihte, yani hepsi hepsi 18 000 asker. Oysa zafer dönemi kemiği, Kanuni’nin ölümünde sayıları 150 000 civarında olan eyalet

askerleridir (Cem,1971:56-57).” Görülmektedir ki Osmanlı yükseliş döneminde sipahilerin önemi oldukça büyüktür. Bu ordunun temelinde de tımar sistemi vardır. Zaten sonraki dönemlerde bozulmaya başlayınca orduya ve savaş başarılarına etkisi oldukça açık kendini gösterecektir.

Tımar sistemi Osmanlı Devleti için önemli bir gelir kaynağını kullanmaktaydı. “Yaklaşık 438 milyon akçe olan 1527-28 bütçesinin hemen hemen yarısı, yıllık toplam gelirin %37’si bu sistemden elde edilmektedir. Tımar sistemi ile sayıları yüzyıllara göre değişmekle birlikte 30 000-80 000’lere ulaşan sipahi ordusu kendi kendini finanse etmektedir, bu durum da sistemi Osmanlı için vazgeçilmez kılmaktadır (Solak,2013:112).” Kuruluştan Klasik dönem dediğimiz 14. yüzyıl ile 17. yy arasında sistem herhangi bir aksama göstermeden kendini sürdürmüştür. 17. yy itibaren ise sistem aksamaya başlamıştır. Bunu orduya katılan sipahi sayısı ile de gözlemek mümkündür. “1527-28 tarihlerinde seferlerde görülen sipahi sayısı 37 521 iken, 1655 tarihlerinde sefere katılan sipahi sayısı 6052’ye kadar düşmüştür (Solak,2013:112).” Tımar sistemde ortaya çıkan bozulmaların sebepleri çoğunlukla sistemin kendi iç unsurlarında yapılan değişimlerden dolayıdır. Nitekim sipahiliğin dışa kapalı olması değişip tımarların verilişinde askeri özelliklere bakılmadan reaya da bu hak tanınmıştır. Bununla birlikte saray kesimi de bu tımarlara sahip olma kolaylığından yararlanmış ve bunları mülk edinmiştir. Artık tımarlar rüşvetler, iltimasla elde edilebiliyor ve para ile de alınıp satılabiliyordu. Sipahi olan reaya daha fazla kazanmak istemiş ancak zaten dönemin koşulları ile oluşan merkantilist politikalar ile topraklara giren fazla gümüş paranın değerini düşürmüş, enflasyonist baskıyı getiren bu durum III. Murad dönemine kadar düzenli işletilen sisteme de darbe vurmuştur. Tımar sistemi ile bütünleşen askeri sistem de bu değişikliklerden etkilenmiştir. Dönemin askeri teknolojisi değişmiş geleneksel savaş sistemleri de artık başarı sağlamamaya başlamıştır. Sipahilerin durumu zaten yeni oluşan bu düzene zıttır ve zaten asker olmayan kesimin de sisteme dâhil olması ateşli silah eğitimlerinin başarısız savaşların da uzun sürmesine neden olmuştur. “Koçi Bey Risalesi’nde tımar sisteminde bozulmanın başlaması ve sebepleri şöyle geçmektedir: “Saadetlü ve şefketlü, yıldızlar kadar çok askere malik olan Padişah hazretlerinin tamamen uyanık olan mübarek hatırlarına gizli değildir ki, yeryüzünde fitne ve fesad,

şer ve kavganın duyulup yayılmasına, eşkıya ve azgınların üstün gelip şöhret bulmalarının sebebi, din askeri olan zeamet ve tımar askerlerinin halen dirlikleri kesilip, kendilerinin nam ve nişanlarının kayboluşudur. Bu yüzden fitne ve fesad âlemi tuttu (Ergün, <http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd> :8).” Tımar sistemi ekonomiyi etkilemektedir ancak ekonomi ve ordu da tımar sistemini kendi içinde çürütmeye başlamıştır. Tımarlı sipahilerin başarısızlıkları ve ordudaki yeri düşünüldüğünde farklı yöntemler geliştirme zorunluluğu doğmuştur. Bu nedenle de tımarlı sipahilerin yerini alması için ateşli silah kullanabilecek düzeyde ordular kurulur ve maaşlı asker sayısı da arttırılır. Bununla birlikte tımarlı sipahilerin önemi daha da azalmıştır. Yukarıda da bahsedilen ekonomik sorunların etki ettiği paranın değerindeki düşüş dolaylı yoldan kişilerin gelirlerine de olumsuz etki etmiştir. Tımarlı sipahiler zaten düşen bu gelirler nedeniyle savaşları ihmal ederek köylülerden ek gelir talep etmeye başladı. 17. yy da ekonomik değişikliklerle hızlanan tımar sistemindeki bu aksamalar devletin maaşlı askerlerini arttırmaya devam etmesi sonucunu doğurdu. Devletin artan bu ücretli askerler için nakit para ihtiyacının artmasına neden olmuş ve bu ihtiyacın giderilmesi de tımar alanlarının mukataaya dönüştürmüştür. Tımarların mülk haline getirilmesi zaman zaman yapılan bir uygulamaydı ve o dönemlerde çok güçlü olan merkezi otorite ile mülkiyet anlamında bir etkisi olmuyordu. Ancak bu dönemde tüm yapıyı etkileyen olumsuz koşulların idareye de yansması ve bu durumu yönetilememesi bu verilen arazilerin bir çiftlik statüsüne getirmiştir. Bu çiftliklerde bir ağalık oluşturan çiftlik sahipleri ise üretimden daha fazla pay almak adına köylüyü sövmeye (bireysel sömürü) başlamıştır.

Ali Risalesi’nde verilmiş olan rakamlara göre 16. asrın sonlarına doğru muhtelif eyaletlerde tımarların dağılışı ve cebelüleriyle beraber tımarlı sipahi ordusunun mevcudu:

Çizelge-8: 16. Yüzyıl Sonlarında Bazı Eyaletlerde Tımarların Askerleri ile Birlikte Dağılışı

Sıra No	Eyalet İsmi	Liva Adedi	Zeamet	Tımar	Tutarı (Kılıç)	Cebelüleriyle Birlikte Asker Miktarı
1	Rumeli	24	914	8.360	9.274	33.000
2	Anadolu	14	195	7.116	7.311	17.000
3	Cezayir-i Bahr-i Sefid	10	126	1.492	1.618	4.509
4	Karaman	7	116	1.504	1.620	4.600
5	Rum(Sivas)	7	109	3.021	3.130	9.000
6	Maraş	5	29	2.140	2.169	5.500
7	Halep	6	104	799	903	2.500
8	Şam	8	128	868	996	2.600
9	Erzurum	11	120	5.159	5.279	7.800

Kaynak: Ergün, <http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd> :10

“17. yy başlarında, 22 sancaktan meydana gelen Rumeli eyaletinde cebelüleriyle birlikte 33. 000 tımarlı sipahi bulunurken, bu sayı iki binin altına düşmüş; 18. 700 askeri bulunan Anadolu’da da bu sayı bine düşmüştür.” (Ergün, 11) Eyalet ordularının zayıflaması sayılarını azaltmıştır ve bu durum yeniçerilerin artmasına neden olmuştur. “1566 da 12.000 Yeniçeri varken 1574’de 14.000, 1595’de 17.000, 1597’de 30.000, 1600’den sonra 70-100 000 kadar Yeniçeri ocağa alınmıştır. Kapıkulu atlılarının da sayısı buna oranlı şekilde artmış, 1566’da 6.000’ken 1595’ de 7.000; 1600’den sonra 50.000’e ulaşmıştır (Cem,1971:160).” Ücretli kapıkulu ve yeniçeri askerlerinin sayısının zaman içinde bu şekilde değişmesi elbette ki azalan tımarlı sipahinin bu şekilde telafi edilmesidir.

“XIX. yüzyıla gelindiğinde 1827’ de 5200 kadar tımarlı sipahi yeni oluşturulan Asakir-i Mansure süvarisi haline getirildi ve artık herhangi bir şekilde işlemez halde olan tımar sistemini, sistem içerisinde yer alan sipahilerin geri kalanı emekli ya da azlederek tımar sisteminin uygulanmasına son verildi (Solak,2013:114).”

Osmanlı Devleti giderek artan mali bunalımlarında çareyi önce kendi içinde çözmeye çalışmıştır. Zaten sistemli bir şekilde sürdürülen iltizam faaliyeti artık bir çıkış yolu olarak sürekli hale getirilmeye başlandı. Çözüm önerisi ilk olarak gelirini sipahilere bıraktığı toprakların gelirinden faydalanmak olmuştur. Bunu da toprak mülkiyetindeki değişimle elde edebilmiştir. “Bunun için önce gelire ortak çıkmakta, giderek memur-askerleri saf dışı etmekte, belirli bir kirayı toprak geliri karşılığında devlete taahhüt eden işadamlarını memur-askerlerin yerine koymaktadır. Oluşan bu yeni düzende, toprağın yöneticisi durumundaki mültezim, sağladığı vergi geliri ile önce devlete olan borcunu ödemekte, artanını kendisi almaktadır. Bu durumda devlet eskiden memur-askerlere bırakmış olduğu toprak vergisi gelirini şimdi kiralayarak önemli bir kaynağa sahip çıkmakta, müteahhit niteliğindeki mültezim zenginleşmektedir. Bunun karşılığında memur-askerler ortadan kalkmakta; köylü ise yatırdığı paradan mümkün olan en çoğunu çıkarmak amacındaki mültezimin eline terk edilmektedir (Cem,1971:147-148).” Yavaş yavaş önemini kaybeden ve yok olan sipahi orduları mültezimlerle birlikte bir darbe daha yaşamıştır. Reaya ise devlet tarafından mültezimlere bırakılmıştır. Daha önce devletin koruması altında ve kanunlarla güvence altına alınan halk şimdi güvence altına alındıkları alanlarda sömürüye açılmıştır. Devlet kendi kurmuş olduğu sisteme bozulma yolunu açmıştır ve mülkiyet üzerindeki amacını değiştirmiştir. “Mülkiyet, eskisi gibi, gene devlette kalmıştır. Toprağın tasarrufu da, aynı şekilde, köylüdedir. Ancak eskiden köylü vergisini Tımarlı Sipahiye yahut öteki dirlik sahibine öderken, şimdi onların yerini almaya başlayan mültezime ödemektedir. Mültezim, aldığı vergiden bir bölümüyle devlete karşı olan taahhüdünü yerine getirmekte, gerisi yanına kar kalmaktadır (Cem,1971:149).”

Tımar sisteminde var olan bir vergi düzeninden bahsettik ancak bu vergi düzenini besleyen birçok vergi bulunmaktadır. Bu vergiler bizi iki türlü bir ayrıma götürmektedir:

1) Ürün Üzerinden Alınan Vergiler

- a. Zirai Vergiler: Bu vergiler öşür olarak toplanırlar ve %10 gibi bir oranda seyrederek. Öşür, toprak mahsullerinden vezir ya da üst düzey asker gibi kesimlere ayrılan paylar ile birlikte tahsil alınmaktadır. Ürün yetiştirildiğinde kanunların belirli ölçütlere göre hesapladığı oran üzerinden aynı olarak alınması zorunludur.
- b. Hayvanlardan Alınan Vergiler: Kırsaldaki tarım üretiminin yanında ağırlıklı hayvancılıkla ilgilenen konargöçerler ile hayvancılıkta oldukça gelişmişti. Hayvan sürüleri köylerde bulunan meralarda yahut yaylalarda beslenmekteydi. Yerleşik veya konargöçerlerden alınan hayvancılık vergileri de şöyledir:
 - a. Otlak Resmi: Hayvanların otlatıldığı dirliğin sahibine verilen resimdir.
 - b. Yaylak ve Kışlak Resmi: Sürülerini otlatıldığı dirlik sahibine yılda bir defa aynı veya nakdi olarak ödedikleri resimlerdi.
 - c. Resm-i Ağnam: Merkez hazinesine ait koyun-keçi vergisidir. Bunlar doğrudan hazineye geldiği gibi tımar kesiminde alınan koyun-keçi vergileri dirlik sahiplerine kalırdı.
 - d. Ağıl Resmi: Resm-i ağnama ek olarak alınan vergidir. Bazen sürü başına hesaplanan akçe olarak bazen de koyun veya kuzu olarak verilen vergidir..

Otlak ve Yaylak vergileri bağlı olunan bölgeyle ilgilidir. Eğer o bölgeye bağlı olarak yürütülüyorsa ayrıca bu vergi ödenmez. Daha çok konargöçerlerin sorumlu olduğu vergilerdir. Zaman içinde daha çok 16. yy ortasında bu vergilerin bazıları doğrudan hazineye bağlanmıştır. 17. yy'e gelindiğinde ise büyük çoğunluk hayvan vergileri hazinenin düzenli gelir kaynaklarından birini oluşturmaya başlamıştır.

2) Toprak Üzerinden Alınan Vergiler

- a. Resm-i Çift: Bir çiftlik topraktan yılda bir defa alınan vergidir.

- b. Resm-i Çiftbozan: Kullanımına bırakılan toprağı üç yıl üst üste boş bırakan çiftçinin toprağı elinden alınır ve toprakların değışmez işletilme kuralı neticesinde başkasına verilirdi. Köylünün kural olarak toprağını terk etme hakkı yoktur. Eğer terk eder ve 10 yıl bulunamazsa, bu süreçte başka meslek edinirse Çiftbozan resmine tabi olur.
 - c. Resm-i Zemin: Yerleşik veya konar-göçerlerin çiftliklerin dışında kalan topraklar için ödedikleri vergilerdi. Bunlar dönüm ve verime göre hesaplanır ve senelik ödenirdi.
 - d. Resm-i Tapu: Zirai faaliyetin dışında bırakılan miri topraklardan alınan vergidir.
 - e. Resm-i Asiyab: Dirlik içerisinde işletilen değirmenden alınan vergidir.
- 3) Kişi Üzerinden Alınan Vergiler:
- a. Resm-i İспенç: Rumeli’de Müslüman olmayan, köylü veya şehirli reayadan alınan baş vergisidir. Bunu vergi ödendiğinde çift resminden muaf olunurdu.
 - b. Resm-i Bennak-Resmi Mücerred: Bir tımara kaydolup toprağı olmayan fakat başka bir işle meşgul olan evli reaya bennak, babasının yanında veya kendi başına çalışan bekâr reaya mücerred resmi öderlerdi. Bunlarda da çift resmi muafiyeti söz konusudur.
 - c. Resm-i Arus: Evlenen kız veya kadınlar için erkeklerinden resimdir.
 - d. Bad-ı Heva: Bir kimsenin mal, mülk ve hayvanına zarar verenlerden alınan cezaydı.
 - e. Resm-i Cürüm: Dirlik toprakları içinde işlenen suçlardan alınan para cezalarıdır.
 - f. Yava (kaçkun) Resmi: Kaybolmuş hayvan ve kölenin bulunması halinde sahibinden alınan vergidir.

Dirlik sahiplerinin merkeze olan mali mükellefiyetleri vardı. Sipahiler sefer gelmedikleri zaman devlete tazminat öderlerdi. Bundan başka sefere getirmeleri gereken her bir cebelü için –eğer getirmezlerse- de cebelü bedeliyesi ismiyle devlete tazminat öderlerdi. Buna çocuk (sıbyan) ve emekli (mütekaitlerin) tımarları da dâhildi. Bundan başka dirliklerinde bulunmayan sipahi ve zaimlerden alınan bedel-i tımar, XVII. Yüzyıl sonlarında kapsamlı olarak uygulamaya konan olağanüstü bir vergiydi (Tabakoğlu, 2005: 224-225).

Tımar sistemi ile topraklar ordu ile bütünleşmiş bir sistem içerisinde reayaya düzenli olarak işletilmekteydi. Bununla birlikte üretim yapan köylü bu üretimle kendi ihtiyaçlarını gidermekte kalan kısmı ise sipahi aracılığı ile devlete aktarmaktadır. Devlet toprağı kullandırma hakkını verdiği halktan aldığı toprak vergisinin yanında artık ürünü ve bununla birlikte diğer vergileri de almaktadır. 17. yüzyıla kadar olan süreçte düzen, hiçbir aksaklığa meyil vermeden oldukça sistemli bir şekilde yürütüldü. Halk ile devlet üretim ilişkilerinden kendi çıkarlarınca karşılıklı olarak yararlanmaktaydılar. Ancak mali bunalımlar, değişen ekonomi şartları, başarısız savaşlar birçok sistem gibi tımar sistemini de artık yetersiz kılacaktı. Devlet ise çözüm önerisi ile yaptığı her bir uygulamada kurduğu düzeni yavaş yavaş çözecekti. Tımar sistemi de devletin gelirlerini arttırmak için iltizama verilmesi ve zaman içinde çıkartılan Arazi Kanunnamesi ve yine isyanlarla bozulan toplumsal düzenle birlikte artık eski işlerliğini kaybedecektir.

4.2.3.2. Arazi Kanunnamesi' nin Toprak Sistemine Etkisi

Osmanlı tımar sisteminin 17. yy sonrası çözülmeye başlayarak eski fonksiyonunu yitirmesi ile birlikte miri topraklar üzerinde çeşitli kullanım şekilleri ortaya çıkmıştır. “ Bu kanunname ile temelde tımar sisteminin kaldırılmasıyla ortaya çıkan boşluğun doldurulmasının ve merkezi sistemin kuvvetlendirilmesinin de amaçlandığını söylemek mümkündür (Yazıcı,2014:454).” 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi Osmanlı Devleti'nde topraklar beş bölüme ayrılmaktadır. Bunlar mülk, miri, vakıf, metruk ve mevat topraklardır. Mülk topraklar; toprağın mülkiyet ve tasarruf hakkının bir kişiye ait olan arazilerdir. Toprak sahibi toprağını istediği şekilde kullanabilir, satabilir, ekebilir, üzerine yapı inşa edebilir veya mirasçısına bırakabilir. Mülkiyet hakkının getirdiği tüm haklara sahiptir. “Mülk topraklar dörde ayrılır:

- a- Köy ve kasabalar içinde veya kenarlarında kısmen iskân bölgesi sayılan yarım dönüm büyüklüğünde yerler.
- b- Aslında miri arazi iken sonradan mülk arazi yapılan yerler.
- c- Öşür arazi, ya fethedildiği zaman Müslümanlara verilmiş ya da daha önce Müslümanların elinde olan topraklardır. Bu topraklar sahiplerinin mülkü

olup, yaptıkları ziraata karşılık elde ettikleri ürünün onda birinden(öşrü) beşte birine kadar vergi olarak devlete vermek zorundaydılar.

- d- Haraci topraklar ise Hristiyanların elinde, mülkleri olan topraklardır. Bu topraklara sahip olanlar da öşrü toprak sahipleri gibi elde ettikleri ürünün onda birinden beşte birine kadar ‘Harac-ı Mukaseme’ adıyla öşür ve ayrıca ‘Harac-ı Muvazzafa’ adıyla çift akçası (arazi vergisi) vermek zorundaydılar (Koç,2005:6; Halacoğlu, Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, 1998:90).”

Vakıf arazi, mülk sahibi kişiden çok Allah odaklıdır. Yine mülk vakıf yahut mülk olmayan vakıf şeklinde bir ayrıma tabi tutulabilir. Mülk vakıfta sahibi tarafından herhangi bir amaca hizmet etmesi için tahsis edilme durumu vardır. Yalnızca tasarruf hakkını da vakfa çevirebilir. Metruk arazi, toplumun geneli için ya da bir köy yaşam alanında herkese açık olarak bırakılmış pazar yeri, köprüler gibi yerlerdir. Bu alanların alınıp satılması söz konusu değildir. Mevat arazi, kimsenin tasarrufuna ayrılmamış, tarıma elverişli olmayan, yerleşim alanlarından uzak arazilerdir. Miri arazi, bilindiği gibi mülkiyeti devlete ait olan ve kullanımını belirli şartlar karşılığında halka bırakılan arazilerdir.

Osmanlı Devleti’nde toprakların çoğu miri rejime uygun olarak düzenlenmekte ve devlete ait bulunmaktaydı. Kişilerin mülk toprak edinmesi söz konusu değildi. İstisnai olarak edinilmesi de büyük hizmetler karşılığında yine mevki sahibi kimselere aitti. Ancak bu sahiplikte devletin her an elinde alma hakkı ile sabitlenememişti. Arazi Kanunnamesi ile getirilen yenilikler ise şöyledir:

1. Önceleri miri arazi sadece erkek çocuğa bırakılabiliyordu. Diğer aile üyeleri sadece tapu bedelini ödeyerek arazi işletebiliyorlardı. Arazi Kanunu ile birlikte babanın ve annenin arazisini kız çocuklarına, çocukların arazisinin de anne-babaya bedelsiz bırakılması sağlandı. 1868’de yapılan bir değişiklikle miri araziye mirasla sahip olabileceklerin sayısı 8’e çıkarılmıştır. Bunlar çocuklar, torunlar, anne-baba, ana baba bir yalnız baba bir erkek kardeş, ana baba bir kız kardeş ve yalnız baba bir kardeş, ana bir erkek kardeş ve eş. Böylece neredeyse bugünkü miras şartlarına ulaşılmıştır (Koç,3005:63; Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması,1978:546).

2. Eskiden miri arazi kişinin özel mülkü olmadığından ipotek edilemiyordu. Arazi kanunu ile birlikte, tıpkı diğer kişisel mallar gibi toprağın rehin bırakabileceği hükmü getirildi. Böylece miri arazinin mülk şeklinde alacaklıların eline geçmesine olanak sağlandı (Koç,2005:63).

3. Önceleri miri araziye bina yapmak veya ağaç dikmek, izne bağlı iken kanunname ile birlikte bu durum ortadan kaldırıldı (Koç,2005:63)

4. Hükümet ve belediye daireleri, cemiyetler, ticaret, sanayi ve inşaat şirketleri de kullanımlarında bulunan miri araziye mülk gibi kullanma imkânına kavuştular. (Koç, 2005: 63; Saydam, Tanzimat Devri Reformları,2002:798).

“1867 yılında Arazi Kanununa ek olarak yabancıların da Osmanlı Devleti’nde mülk sahibi olabilmelerinin yolu açıldı. O tarihe kadar yabancılara gayrimenkul sahibi olma hakkı tanınmıyordu. 1867’de yayımlanan bir irade ile yabancıları emlak ve arazi kanunlarına uymak ve Osmanlı mahkemelerinde mahkemeleri yapılmak şartıyla Hicaz dışında Osmanlı Devleti’nin her yerinde mülk sahibi olabilecekleri kararlaştırıldı (Koç,2005:63; Karal,Osmanlı Tarihi C. VII, 1972).”

Arazi Kanunu ile birlikte özel mülkiyete geçiş süreci hızlanmıştır. Devletin arazileri azalırken mülk araziler artmaya devam etmiştir.

4.2.3.3. Osmanlı Devleti’nde Malikâne Divanı Sistemi

Osmanlı Devleti’nde mülk ya da vakıf olan malikâne-divani sistemi denen topraklarda bulunmaktadır. Balkanlar, Karadeniz, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde ağırlıklı olarak bulunmaktadır. Daha çok kuruluş yıllarında yeni fethedilen bölgelerin iskân edilmesi, yerleşime açılması gibi amaçlarla padişahlar seferlere katılan komutan ve askerlere bazı toprakları temlik yolunu gitmiştir. Burada devletin kişilere sahiplik hakkı tanıdığını görüyoruz. “Bu tür arazilere sahip olanlar, malikâne hissesi olarak topraklarında bulunan ve onu işleyen köylülerden toprak kirası isteme hakkına sahiptirler ve bunun oranı bölgeden bölgeye değişebilmekle birlikte, yıllık üretimin 1/10, 1/7 veya 1/5’i olarak alınabilecektir (Solak,2013:112).” Bu topraklarda üretim yapan köylü yine devlete karşı vergi yükümlülüklerini de

yerine getirmeye devam eder. Yani üretilen üründen bir malikâne sahibine bir de devlete pay verilmekteydi. Ayrıca malikâne sahibi bu toprağını miras bırakabilme ve vakfedebilmekte özgürdür.

Malikâne Sistemi 1695'te uygulamada yerini almıştır. “Malikâne sisteminde, mukataalar mültezimlere kaydı hayat şartı ile veriliyordu. 10 Ocak 1695 tarihinde yayımlanan bir fermanla yürürlüğe giren bu sistem, mültezimlerin mümkün olduğu kadar kar sağlamak uğruna tahrip ettikleri vergi kaynaklarını düzenlemek ve devam ettirmek için değişmez bir mültezime bırakmayı amaçlamaktaydı. Mukataaların en fazla üç yıl gibi kısa sürelerle mültezimlere verilmesi mültezimlerin en kısa zamanda en fazla kar elde edebilmek için gelir kaynaklarını sömürmelerine yol açıyordu. Özellikle köylüler mültezimlerin baskısı altında eziliyordu. 1695 yılında yayımlana bir fermanla malikâne sisteminin işleyiş kuralları resmen belirlenmiştir. Malikâne sahibinin en başta yaptığı peşin ödemeye muaccele adı veriliyordu. Muaccelelerin yanı sıra malikâne sahibi her yıl mal adı verilen ödemeleri yapmakla sorumluydu. Mukataa sürelerinin uzatılarak, kayd-ı hayat şartıyla verilmesi, peşin ödemelerin miktarını arttırmıştır. Malikâne sistemi ilk elde acil giderlerin karşılanmasında önemli gelirlerin hazineye geçmesini sağladıysa da uzun dönemde çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir (Koç,2005:28-29).” “Malikâne sistemi, ömür boyunca tasarruf olunacak vergi kaynağının, gelecek yıllardaki verim kabiliyeti ile gerçek bir menfaate müsteniden ilgileneceği için tımar sistemine; aynı kaynağa bağlı nakdi gelirler muntazaman her yıl hazineye ödenmeye devam edileceği için de iltizam usulüne ait unsurların, zamana uygun olanlarını sinesinde toplamış olarak ortaya çıkmıştır. Bundan başka, bu sistemle devlet yalnız gelecek yılların gelirlerinin idamesini temin etmekle kalmamış ayrıca yepyeni bir gelir kaynağı da bulunmuş oluyordu. Bu ilave gelir, malikâne olarak satışa çıkarılan mukataaların muaccele adı verilen satış bedellerinden meydana geliyordu (Genç,2010:108).” Bozulan tımar sistemi ile birlikte artan nakit ihtiyacı için malikâne sistemi satış bedeli ve kullanım üzerinden çeşitli gelir kaynakları sunmaktaydı. Bu nakit akımı ile malikâne sisteminin yaygınlaşmasının getireceği sonuçlar düşünülmemiştir.

“ Malikâne sahibi, satın aldığı mukataanın satış tarihinde devlete temin etmekte olduğu (ve hazine defterlerinde ‘mal’ adı altında kayıtlı bulunan) yıllık

nakdi vergiyi ve bu vergi miktarının %5 ile 20' si arasında değişen kalem vs. harçlarını her sene üç taksitle aksatmadan ödemeyi taahhüt ediyordu. Bu vergileri müddetleri içinde ödemeyen malikânecinin mukataası elinden alınarak yeniden müzayede ile satılırdı. Buna karşılık devlet de bu vergi miktarını malikâne sahibinin rızası olmadan artırmayacağını garanti ediyordu (Genç,2010:110). ” Devlet ile malikâne sahibi arasında satış sürecinde başlayan anlaşma şartlarıncı, malikâne sahibi satın aldığı çiftlik için belirlenen vergileri ve harçları ödemekle yükümlü olmaktadır. Yine bu yükümlülükleri yerine getirmez ise devlet toprağı elinden alarak yeniden satabilmekteydi. Tam olarak bir mülkiyet hakkı söz konusu olmamaktaydı. Devlet ise keyfi kararlar vermemekteydi. Vergileri arttırması demek malikâne sahibinin köylü üzerinde var olan baskısına arttırması demek oluyordu ki bu durumda reaya korunamıyordu. “ Malikâne sahası içinde bulunan reaya, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü problem ve faaliyeti bakımından malikânecinin tasvip ve tavassutuna kesin bir şekilde bağlı idi ve yargı organları dışında hiçbir mahalli otoritenin müdahale etme salahiyeti mevcut değildi. Malikâne sahibi bu itibarla imparatorluğun iktisadi hayatı üzerinde fevkalade geniş yetki ve imkânlarla donatılmış bir hüviyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergi kaynağının verimini arttırmak üzere birçok yatırımlar yapması; vergi mükellefi durumunda bulunan müstahsil zümrelerin, daha yüksek istihsal kapasitesine erişmelerini istemesi ve bunun için çalışması, menfaati gereği olduğu için beklenebilirdi. Gerçekten bu şekilde hareket etmiş bulunan malikâne sahipleri görülmüştür. Ancak bunlar malikâneci tipinin hâkim ve yaygın örnekleri olmaktan uzak, nadir ve istisnai hallerden ibaret görülmektedir. Aslında ve kuruluşunda hâkim bulunan telakkiye nazaran, mukataasının yanı başında kalarak vergileri bizzat tahsil etmek üzere yaratılmış görünen malikâneci tipi zamanla iyice belirginleşen bir şekilde İstanbul'da oturan ve malikânesini iltizamla idare ettiren bir nevi ‘rantier’ haline girmiştir. Bu itibarla malikâne sistemi, vergi kaynağının fiili idaresi bakımından iltizam usulünü ortadan kaldırmamış, onunla adeta sembiyoz halinde yaşamak üzere bütünleşmiştir denebilir (Genç,2010:113).” Devlet tarafından geniş yetkilerle donatılmış malikâne sahipleri zamanla topraklarını genişleterek büyük çiftlik sahiplerine dönüşmeye başlamış, çiftliklerde çalışan halk üzerinde baskı kurmaktan geri kalmamıştır. Devlet ise reayayı korumakta zorlanırken yıllık vergi

miktarlarını artıramaması sebebiyle de yeterli gelir elde edememiştir. Ek gelir getireceği düşünülen muacceler gelirleri de beklenen düzeyde olmamıştır. Tabloda görüleceği gibi, 18. yy sonlarında devletin gelirleri arasında önemli bir yer edecek miktarlara ulaştığı görülmektedir. Başlangıçta hızla artan ve bu artışı yavaşlayarak sürdüren muacceler gelirleri azalarak kendi kendini yetersi hale getirmiştir.

Çizelge-9: 1695-1844 Yılları Arasında Muhtelif Dönemlere Ait Yıllık Ortalama Muacceler Gelirleri

Yıllar	Yıllık Ortalama Muacceler Geliri	Bir Öncekine Göre Artış (%)
1695-1703	180.000 kr.	
1718-1722	383.513 kr.	113,06
1764-1767	768.000 kr	100,25
1780-1785	956.652 kr.	24,56
1793-1798	871.684 kr.	-8,88
1808-1814	1.683.336 kr.	93,11
1832-1837	1.830.606 kr.	8,74
1838-1844	275.430 kr.	-84,95

Kaynak: Genç,2010:117

18. yy sonrası giderek güçlenen ayanlar vergilerin ağır yükü ve borçları dolayısıyla köylülerin terk ettikleri topraklara saldırdı. Daha fazla toprak için boş buldukları verimli verimsiz, kullanımda ya da değil her türlü toprağı bünyesine katmaya çalıştılar. Genişlettikleri topraklar üzerinde kendi ordu ve yönetimlerini kurarak devlet karşısında bir güç oldular.

4.2.3.4.Osmanlı Devleti'nde İltizam Sistemi

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan hemen sonra ortaya çıkan ve tımar sistemi ile birlikte yürütülen bu sistem 16. yy sonlarına kadar hazineye büyük oranda vergi geliri getirmiştir. İltizam sistemi, herhangi bir gelir kaynağının (maden, gümrük, toprak gibi) yıllık gelirin belirlenerek hazine defterlerinde bulunan mukataaların belirlenen yıl için getireceği en fazla geliri düşünülerek açık arttırma usulü ile peşin bir para ile mültezimlere bırakılmasıdır.

Osmanlıda ordunun çoğunluğu tımar sistemi ile beslenen sipahilerden oluşmaktaydı. Savaş yöntemlerinin değişmesi ile birlikte ateşli silahlar ve bunları kullanan ücretli askerler ön plana çıkmıştır. Bu merkez ordularına daha fazla önem verilmesi demek oluyordu ki Osmanlı Devleti için maliyeye büyük bir yük getirmekteydi. Bu gelişmeler ve diğer toplumsal şartlar ile çözülen tımar sisteminin ekonomiye ve orduya olumsuz etkisi bazı mali uygulamaların yaygınlaşmasına neden olmuştur. “16. yy’ nin ikinci yarısında devletin nakit gelir ihtiyaçlarının artmasıyla birlikte o döneme kadar tımar sisteminin bir parçası olan ve daha çok tarıma dayanan vergi kaynakları da mukataalara çevrilerek açık arttırma yoluyla mültezimlere devredilmeye başlanmıştır. Böylece İstanbul’da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askeri sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, ulemaya, sarraf olarak isimlendirilen büyük tefecilere ve bir ölçüde büyük tüccarlara giderek genişleyen bir yatırım alanı açılmıştır (Koç,2005:27; Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913,1984:127).” Mültezimler belirlenen süre içerisinde elde ettikleri yetkiyi reaya üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmıştır. Reaya üzerinde artan bu baskı ile birlikte celali isyanlarının da eklenmesi köylünün tarım topraklarını terk etmesine neden olmuştur. Toprağını terk etmemek için borçlanarak ayakta kalmaya çalışan bir takım köylü de borçlarını ödeyemeyerek arazileri yine mültezimlere bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece mültezimler geniş arazilere sahip olmuşlardır. Mültezimlerin halkı sömürmesi ile ilgili “ 10 Ağustos 1875 tarihli Vakit gazetesinde anlatıldığına göre, en yaygın usul, mahsulün satın alınmasını geciktirmektir. Mültezimler, kanunen Mayıs ve Haziran ayı içinde ürünü almak durumundayken, çeşitli oyunlarla bu işi Ağustosa kadar sürdürmekte; köylü değer biçilmemiş ürünü kaldırmadığından hasat tarlalarda çürümeye yüz tutmaktadır.

Mültezim, köylünün en güçsüz olduğu bu anı kollayıp geri gelerek çok düşük bir değer biçmektedir. Bu şekilde mahsulü ya çürümeye terk etmek, ya da çok ucuza satmak tercihinde bırakılan biçare ahali mültezimin dediğine razı olmayıp da hükümete müracaat edecek olsa arada kaybedeceği vakitten daha ziyade mutazarrır olacağından çarnaçar mültezimin dediğini kabul ederek büyük kayba uğramaktadır (Cem,1971:225).” Devletin gelir sağlamak için uyguladığı sistem de halk sömürülmüş ve güçlenen mültezimlerin baskısı ve toplumsal şartların ağırlığı ile birlikte topraklar giderek boşalmak durumunda kalmıştır.

4.2.4. Osmanlı Devleti’nde Hazine ve Vergi Sistemi

Her devlette muhakkak bulunduğu üzere, Osmanlı Devleti’nde de gelirlerin toplandığı ve bazı giderlere harcanmak üzere ayrıldığı bir hazine sistemi bulunmaktadır. Bu hazinenin kaynaklarını çeşitli isimler altında alınan vergiler oluşturmaktadır. Bu bölümde Hazine’nin genel yapısı ve gelir-gider kalemlerinin yanında vergi sistemi, verginin halktan alınış şekilleri, vergi türleri gibi konulara değineceğiz.

4.2.4.1. Osmanlı Devleti’nde Hazine Yapısı

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren bir mali teşkilatlanmaya sahip olmuştur. Kuruluş yıllarından itibaren gelir ve giderler büyük titizlikle hesaplara geçirilmiştir. Sınırların genişlemesi ve gelir gider kalemlerinin artması ile de üzerinde değişiklik yapılarak süreç işletilmiştir. Mali işlemler, Defterdar’a bağlı kalemler aracılığı ile ruznamçe defterleri denen defterlere kaydedilirdi. “Maliye kalemlerini kendi arasında, hazineye bağlı olanlar ve defterdara bağlı olanlar şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. Nitekim 16. yüzyıldaki kayıtlarda da bu ayırımın yapıldığı görülmektedir. Buna göre, Ruznamçe Kalemi, Muhasebe Kalemi, Mukabele Kalemi hazineye bağlı kalemler olarak faaliyet yürütürken, Mukataa Kalemi, Mevkufat Kalemi, Varidat Kalemi, Kıla Tezkireciliği ve Tezkire-i Ahkâm kalemleri de defterdara bağlı kalemlerdir (Demirtaş,2013:221).” Ruznamçelerde, hazinenin günlük gelir ve gider kayıtları tutulurdu. Diğer kalemlerin raporları da yine bu kalemde toplanarak kayıtlara geçirilirdi. Muhasebe kalemleri de sorumlu

oldukları bölgelerin padişah ve vezir vakıflarının hesapları ile cizye defterlerini kontrol etmektedirler. Mukabele kaleminde maaş ve ulufelerle ilgilenilirdi. Mukataa kalemi, buldukları bölgelerdeki mukataaların berat, tezkireler, iltizama verilmeleri gibi işleri ile ilgilenirlerdi. Mevkufat kalemi, bulunduğu bölgelerin tımar, beytülmal gibi kalemlerden vakfedilen gelirleri kontrol ederek, ömür boyu iltizama verilen toprakların da vergilerini toplamaktadır. Kıl'a kalemi, "bütün Arabistan, Rumeli ve Erzurum'daki kalelerde görev yapan vazifelilerin berat ve mevaciplerini hazırlama görevini üstlenmiştir (Demirtaş,2013:224)." Ruznamçeye bağlı bu ve birçok kalemden merkezi hazinenin gelir kaynaklarını oluşturan gelirler ile devlet hizmetine yönelik harcamalar günlük olarak kaydedilmektedir.

"Osmanlı devletinin mali teşkilatı merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar olarak üç kısımda ele alınabilir. Bir başka açıdan ülkenin 'gayr-i safi milli hâsıla' sının önemli bir kısmı bu üç kesim tarafından oluşturulmuştur. Sistem içerisinde merkez maliyesinin payı bütçeler tarafından tespit edilirken tımar kesiminin teşkilat ve yapısının oluşmasında sayımlar kullanılmıştır. Vakıflar ise, sayımlara ve devlet denetimine konu olmakla birlikte özerk kuruluşlardır. Osmanlı idari teşkilatı içerisinde genel olarak yargı ve maliyenin özerklikleri vardır. Eyalet kadıları gibi defterdarlar da beylerbeylerine bağlı değillerdi. Ülkenin en geniş zamanında devlete bağlı kırktan fazla eyalet, tabi devlet ve özerk yönetim vardı. Osmanlı teşkilat geleneğinde eyaletler haslı ve salyaneli olarak ikiye ayrılmaktaydı. Haslı eyaletler tımar sistemi içerisindeydi. Bunların beylerbeylerine ve sancakbeylerine tıpkı merkez teşkilatındaki vezirlere ve bazı hanım sultanlara verildiği gibi has şeklinde dirlikler verilirdi. Bunlar haslarını mültezim veya emirler eliyle yönetir, gelirlerini onlar eliyle tahsil ederlerdi. Eyalet gelir ve giderlerinin ilke olarak, kendi bünyeleri içerisinde yönetilmeleri söz konusuydu. Dolayısıyla mali açıdan belli bir muhtariyete(özerklik) sahip idiler (Tabakoğlu,2005:184)." Defterdarlık kurumu Tanzimat döneminde artık dönemin ihtiyaçlarını karşılayamaz hale geldiği düşünülerek kaldırıldı. Yerine Maliye Nezareti kuruldu. Bununla birlikte gelir ve giderler doğrudan merkez hazineye bağlı olarak yürütüldü. Mali alanda merkezleşme sağlanmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti'nde hazine iç ve dış hazine olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı:

“İç Hazine; bir yönüyle padişahların özel gelir ve giderleriyle ilgiliydi. Diğer yönüyle de dış hazine için bir destek hazinesi, bazen de bir kredi kurumu vasıfları taşımıştır. İç hazinenin başlıca gelir kaynakları bazı has, mukataa ve vakıf gelirleri, Mısır irsaliyesi, darphane gelirleri, çeşitli hediye ve müsaderelerden elde edilen gelirlerdir. Yine dış hazinenin gelir fazlası iç hazineye aktarılırdı. İç hazineden yapılan her türlü çıkış, hep padişahın emriyle yapılabilirdi. İç hazine, sarayda muhafaza edilen birkaç alt hazineden oluşmaktaydı. Bunlar çeşitli kıymetli eşya, mücevherat, sikke çubukları ve sikkeleri ihtiva ederdi. Eşyalar ve çubuklardan ihtiyaç anında yeni sikke kestirilirdi. Bu hazinenin belli bir bölümü padişahın gündelik harcamalarını karşılama amacına yönelikti. Bunun miktarı da kanunla belirlenmişti (Tabakoğlu,2005:194-195).”

“Dış hazine ve Ruznamçe kalemi; dış hazine, maliye dairelerinden Ruznamçe kalemi tarafından kayıtları tutulan, yönetim sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan devlet hazinesidir. Bu hazinenin gelir ve giderleri bütçelere yansımaktadır. Ruznamçe kaleminde tutulan günlük hazine kayıtları “sağlama, mizan” özelliği taşımaktadır. Bu yüzden defterdarlık kalemlerinin kayıtlarında bir hata varsa bu ruznamçe kayıtlarıyla karşılaştırılarak bulunurdu (Tabakoğlu,2005:197).”

“Klasik Osmanlı maliyesi, tek merkezi hazine ve tek Başdefterdar düzenine sahipti 17. yüzyıl sonrasında (Nizam-ı Cedid dönemi-1790-1839) tek dış hazine yerine çoklu hazine sistemine geçilmiştir. Ancak Tanzimat döneminde tekrar tek hazine sistemine dönüş yapılmıştır. “Çok hazineli döneme geçişe dair ilk uygulama darphanenin yedek hazine görevi görmeye başlamasıdır. Darphanenin yapısı değiştirilerek Hazine-i Amire ’nin yedeği durumuna getirilmiştir (Demirtaş,2013:232).” III. Selim döneminde İrad-ı Cedit hazinesi ile çoklu hazine dönemine geçildi. Bu hazineye daha sonra Tersane ve Zahire hazineleri de eklendi. “İrad-ı Cedit hazinesinin temel işlevi, kendisine tahsis edilen gelire malikâne ve esham sistemini tasfiyeye ve tımar rejimini ıslaha çalışmak ve olağanüstü giderler için bir ihtiyat fonu oluşturmaktır. II. Mahmut (1808-1839) zamanında dış hazine, Başdefterdarın idaresinde Hazine-i Amire, ayrı bir defterdarın idaresinde ve Asakir-i Mansure masrafları için Mansure hazinesi ve bir nazır idaresinde Darphane hazinesi

olarak üçe ayrılmıştı. Ortaya çıkan kargaşalıktan ötürü hazineler 1838 de tekrar birleştirildi. Yani Tanzimat'tan sonra çoklu hazine sistemi tasfiye edilerek tekli hazine sistemine dönülmüştür. Aynı zamanda Defterdarlık unvanı da terkedilerek Maliye nezareti kurulmuştur (Tabakoğlu,2005:197).”

4.2.4.2.Osmanlı Devleti'nde Hazine Gelir ve Giderleri

Osmanlı Devleti kamu hizmetlerinin ve diğer giderlerin finansmanını yalnızca hazineye bağlanmamıştır. Burada hangi giderlerin hazineden hangi giderlerin ise tahsis şeklinde karşılandığı ayrımı yaparken merkezi bölgeler mi yoksa eyalet sistemi içerisinde yer alan diğer sancak ve kazalar olarak yer alan taşra adını vereceğimiz bölgelerin ihtiyacı olup olmadığına bakacağız. Merkez teşkilat içerisinde yer alan bölgelerin masrafları merkezi hazine gelirlerinden karşılanmaktaydı. Ancak eyalet askerleri ve taşra da idari ve sosyal hizmetlerin kaynağı tımar ve zeamet gelirlerine dayanmaktaydı. Devlet siyasi, askeri ve sosyal içerikli hizmetlerin ödemelerin bir kısmını, merkez teşkilat içinde yapılan hizmetlerin karşılığı olarak merkezi hazineden, taşradaki sistem içerisinde hizmetlere karşılık gelir gider dengesi korunan tımar ve zeamet gelirlerinin sağlandığı tarım gelirlerine bağlayarak karşılamaktaydı. Burada ödeme şekli olarak merkezi hazine gelirlerinden nakit olarak yapılan bir ödeme şeklinin yanında sefere gidecek askerin yetiştirilmesi gibi bir görev üstlenen dirlik sahiplerince aynı olarak yapılırken bu durum hazine kayıtlarının dışında kalmaktadır. Zirai üretime bağlanan bu gelir ne dirlik sahiplerinin elinde kalabiliyor ne de hazineye girebiliyordu. Gelir ve gider dengesini kendi döngüsü içerisinde sağlıyordu.

Merkez teşkilat içerisinde yerine getirilen hizmetler için yapılan ödemelerin tahsis edilen gelir kaynakları şöyledir:

Mukataa gelirleri; devlet toprakları içerisinde gelir getiren her çeşit kaynağın devletin belirlediği süreler içerisinde iltizama veya mülkiyet hakkı devlette kalmak üzere işletmecilerle anlaşma yaparak kişilere kiralanmasından oluşmaktadır. Bu haklar bir kişiye verileceği gibi birden fazla kişiye (ortaklık usulü) verilebilmektedir. Mukataa gelirleri devletin memurları tarafından toplanmaktadır. “1622 yılı ruznamçe kayıtlarına göre merkezi hazineye bağlı mukataa gelirleri şu birimlerden

oluşmaktadır: Darü'd darb, gümrük, memleha, çeltük, zeamet, ihtisab, beytülmal, mizan-ı harir, dimos, dalyas güherçile, bedel-i ağnam, avarız, bac-ı Pazar, adet-i ağnam ve resm-i ağıl, zarar-ı kasabiye, cendere, simsariye, rüsum-ı arak ve hamr, pençik mukataasıdır (İpçioğlu,1996:33).”

Cendere, Simsariye, Boyahane Mukataası; yün ve çeşitli hammaddelerin boyanması ve şekillendirilmesi işlerinden oluşur.

Rüsum-ı arak ve hamr; gayrimüslimlerin daha çok ödemek zorunda olduğu ve onların sosyal hayatları düşünülerek koyulan bir vergidir. İçki tüketiminden alınan vergi gelirleridir.

Pençik mukataası; pençik sisteminde savaş esirlerinin beşte birinin alınarak asker olarak yetiştirilmesi esastır. Daha çok 17. yy ve sonrasında vergi haline getirilmiştir. Askerlik yapamayacak durumda olan erkekler, savaş esiri kadın ve çocukların satışlarından elde edilen karın beşte bir gibi bir oranda hazineye aktarılmasıyla elde edilen gelirlerdir.

Kapan-ı meyve ve dakik; yiyecek ve gıda maddelerinin toptan satıldığı pazarlar olan kapanlarda satışlar üzerinden alınan vergilerin mukataa şeklinde verilebildiği görülmektedir. “Kapanlarda satılan temel besin maddelerinden alınan vergilerden oluşan kapan mukataalarından elde edilen gelirler; (1622 yılı için) İstanbul’daki kapanlardan 25750 akçe, Kocaeli kapan mukataasından 7200 akçe, Edirne kapan ve gümrük mukataalarından 32593 akçe ve İznikmüd kapanından 14160 akçe olmak üzere toplam 79703 akçe tutmaktadır (İpçioğlu,1996:39).”

Bac-ı Pazar mukataası; pazarlarda alınan vergi gelirleridir.

Çeltük mukataası; pirinç Osmanlılarda en temel besin kaynaklarından biriydi ve üretim sürecinin her aşaması üretimden taşınmasına kadar yasaların kontrolü dâhilinde gerçekleşmekteydi. “Rumeli Bölgesi’nde Meriç, Tuna ve Dırma nehirlerinin suladığı Anadolu’da ise Kızılırmak, Menderes ve Fırat nehirlerinin suladığı bölgelerde yetiştirilen pirinçlerden dolayı mukataa-ı enhar-ı çeltük resimlerinden alınan vergilerin 1622 yılı merkezi gelirleri içinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir (İpçioğlu,1996:43).”

Beytülmal, zeamet, ihtisab ve bad-i heva mukataası; şehir merkezlerindeki ticarethaneler, dükkânlar ve diğer üretim alanlarından alınan vergi gelirleridir.

Mizan-ı harir mukataası; genel olarak Bursa ve Tokat'ta üretimi ve satışı yapılan ipekten alınan vergi geliridir.

Dimos mukataası; “ haçlı seferlerinin etkisiyle Suriye ile Anadolu'nun Malatya Ayıntab ve Urfa bölgelerinde İslam hukukuna göre haraç-ı mukasemeye karşılık alınan öşür vergisine de dimos denilmiş, zamanla bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle Osmanlılarda geleneğe uyarak kendilerinden önceki İslam devletlerinden aldıkları bu deyimini kullanarak öşür karşılığı alınacak olan vergiye dimos denilmiştir (İpçioğlu,1996:50).”

Dalyan mukataası; dalyanlar, etrafı ağlarla örülebilen, dere ağzları gibi kapalı alanlarda, balık avlanana av yerlerinin adıdır. Osmanlıda dalyanlar da devlet mülküdür ve bu alanlarda yapılan avlardan vergi alınmakta hatta bu vergilerin mukataaya verildiği de görülmüştür.

Adet-i ağnam ve resm-i ağıl; kırsalda koyun ve keçi yetiştiren hayvan üreticilerinden alınan vergi gelirleridir. “Adet-i ağnam vergisinin ilk yürürlüğe girdiği dönemde yasal olarak tespit edilen ölçüt bilinmemekle birlikte Kefalonya, Yenişehir, Tırhala kanunname metinlerindeki hükümlerden Bayezid Dönemi kanunnamelerinde adet-i ağnam vergisinin üç koyuna bir akçe olarak tespit edildiği görülmektedir. Kanuni döneminde hazırlanan yasalardan Bayezid döneminde üç koyundan alınan bir akçe yerine bu dönemde iki koyuna bir akçe alındığı anlaşılmaktadır (İpçioğlu,1996:54; Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri C.5, 1992:114).”

Bedel-i yava, ispenç ve bennak; Osmanlıda belirli bir işi olmayan gayrimüslim tebaadan alınan vergiler yavadır. Bu vergi de cizyeye benzer bir anlayışla alınmaktadır. Ayrıca Müslümanlardan alınan Çiftbozan vergisi ile gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi birleştirilip mukataaya verilebilmiştir.

Darüddarb; para darphanelerinden hazineye kalan darp hakkının mukataaya verilmesi ile elde edilen gelirlerdir.

Gümrük mukataası; limanlardan ve diğer ticari giriş çıkış kapılarından alınan vergilerin mukataaya verilmesi ile elde edilen gelirlerdir.

Memleha mukataaları; Osmanlı topraklarında bulunan tuzlalardan alınan vergi gelirleridir. Bu tuzlaların iltizama verildiği de görülmektedir.

Çizelge-10: 1622 Yılı İktisadi İşletmelerden Elde Edilen Gelir Bilançosu

mukataa türü	elde edilen gelir(akçe)	Toplam gelire oranı
Adet-i ağnam ve resm-i ağıl mukataası	548257	%0,480927
Bac-ı pazar mukataası	58105	%0,050969
Çeltük mukataası mukataası	1561914	%1,370100
Cendere simsariye boyahane mukataası	194585	%0,170689
Dalyan mukataası	58846	%0,051619
Darüddarb mukataası	567749	%0,498025
Darüddarb-i nukre, hasene-i sultaniye mukataası	490436	%0,430207
Dimos mukataası	1554962	%1,364002
Gümrük mukataası	4890190	%4,289640
İhtisab mukataası	560328	%0,491516
Kapan-ı meyve ve dakik	79703	%0,069915
Memleha mukataası	1762645	%1,546180
Mizan-ı harir Mukataası	294500	%0,258333
Pençik mukataası	290656	%0,254961
Rüsum-ı arak ve hamr mukataası	1374805	%1,205969
Zarar-ı kasabiye mukataası	21530	%0,018886
Zeamet, ihtisab, beytülmal, mukataası	297384	%0,260863
Toplam	15156358	%13,295051

Kaynak: İpçioğlu,1996

Devlete bağlı işletmelerin mukataa gelirlerinin yanında sosyal kesimin vergilerinde oluşan mukataa gelirleri de vardır. Bunlar:

Rüsum-ı Esbkeşan; göçebe hayat yaşayarak geçimlerini daha çok at, koyun, keçi gibi hayvan yetiştirmekle sağlayan kesimden alınan vergi gelirlerinin mukataaya bağlanmasıdır.

Rüsum-ı Yörükkan; göçebe Yörüklerden alınan vergi gelirleridir.

Rüsum-ı Kıptiyan; çingenelerden alınan vergilerdir.

Rüsum-ı Voynagan; Voynuklardan alınan vergilerdir. Rüsum-ı Yörükkan, Rüsum-ı Kıptiyan ile birlikte cizye ve ispenç benzeri vergiler grubunda yer alırlar.

Türkmenlerle, Voynuk ve Kıptilerin ruznamçe kayıtlarına göre 1622 yılında ödedikleri vergiler merkezi hazinenin toplam gelirleri içinde %2,01'lik bir orana karşılık gelen 3366071 akçe tutmaktadır (İpçioğlu,1996:72).

Devletin mukataa gelirleri dışında hazineye giren diğer gelir kaynakları şöyledir:

Cizye gelirleri; çoğu İslam devletlerinde görülen, gayrimüslim erkeklerinden alınan baş vergisidir. Merkezi hazine içinde önemini hiç kaybetmemiştir. “Anadolu’da merkezi hazineye giren vakıflara bağlı gelirlere rastlanmazken, Balkanlardaki birçok bölgenin cizye-i gebran vergilerinin selatin camilerine ve büyük devlet adamlarının ve hanım sultanların kurdukları vakıflara bağlı gelir kaynakları haline getirildikleri görülmektedir. Yanbolu, İlbasan, Ahyolu, Menlik, Çirmen, Dırama, Cısr-i Ergene, Rodos, Dimetoka, Serfice, İstenköy bölgelerinden ve defterde isimleri geçmeyen birçok bölgenin cizye gelirleri; II. Mehmet, Bayezid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Murat ve Sultan Ahmet gibi padişahların ve Rüstem Paşa, Piyale Paşa, Mihal Bey gibi devlet adamlarının adına kurulmuş olan vakıfların gelirleri olarak hazineye girmiştir. Toplam 50791927 akçe tutarı cizye gelirleri içerisinde 1228940 akçe tutarındaki vakıf gelirlerinin %2’lik bir paya sahip olduğu görülmektedir. Cizye gelirlerinin; 104000000 akçe tutarındaki toplam gelir içindeki payı ise %45,84 oranındadır (İpçioğlu,1996:75-77).” Cizye gelirleri ile daha ayrıntılı bilgiye vergiler kısmında yer verilecektir.

Avarız gelirleri; savaş harcamalarının finansmanı için toplanan olağanüstü vergilerdir. Reaya bu vergileri nakit olarak ödemek zorundadır. Bu vergilerden toplumun tamamı sorumlu tutulmaktaydı. Avarız adı altında, avarız akçesi, bedel-i kürekçıyan, bedel-i nüzul, bedel-i mekkari ve bedel-i tımar vergileri de alınmaktadır.

Avarız akçesi; toplumun tamamının nakit ödemekle sorumlu oldukları savaş harcamaları için kullanılmak üzere alınan vergilerdir.

Bedel-i Kürekçıyan; gemilerde çalıştırılmak üzere kazalardan istenen kürekçilerdir. Bu kürekçiler istenilen yere getirilmek ve kürekçıyi veren hane tarafından da masrafları karşılanmak zorunda idi. Para olarak toplanıyorsa gemilerde

çalışan kürekçilere hizmetleri karşılığı verilmekteydi. 17. yy'de aynı yerine daha çok nakit toplanılması yaygınlaşmıştır.

“Bedel-i nüzul; sefer sırasında, reayanın askerlerin yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için ordunun geçtiği yerlere yiyecek getirmesi zorunluluğu anlamında bir kamusal yükümlülüğe karşılık kullanılmakta idi. Bu yükümlülük, önceleri çoğunlukla un ve buğdaydan oluşan askerlerin erzakı ile atların yemlerini ordunun geçeceği yolun güzergâhında bulunan konaklama yerlerine getirmek şeklinde uygulanırken, 16. yy 'nin sonlarında nüzul adı altında halktan toplanan un ve arpa menziller yerine hudut boylarında çarpışan askerlere ulaştırılmak üzere stratejik noktalarda kurulan ambarlarda toplanmakta buradan da savaşan ordulara ulaştırılmakta idi. Aynı olarak yerine getirilemediği zamanlarda nakdi olarak ödenmesi gereken bir bedeldi (İpçioğlu,1996:84).”

Bedel-i mekkari; ordunun yüklerini taşımak sorumluluğunun bir bedeli olarak alınan vergi gelirleriydi.

Bedel-i tımar; tımar sistemine dâhil olup orduya asker yetiştiren kişilerin, asker gönderemedikleri zamanlarda bunun yerine bedelini almaları esasına dayanan bir vergi gelirdir.

Bunların dışında berat yenileme işlemleri, divana gelen şikâyetler, davalar için işlem harcı adı altında bir vergi alınmaktaydı.

Osmanlı maliyesinde devletin harcama politikası bazı gelirlerin doğrudan gider alanlarına tahsis edilmesi esasına dayanmaktaydı. Tahsis uygulaması diyebileceğimiz bu politikalar içerisinde eyalet askeri birliklerinin masraflarının karşılanmasıyla bütünleşen tımar sistemidir. Tımar sistemine ek olarak yine askeri sınıf mensubu sayılabilecek vezir, kumandanlar ve beylerbeyi gibi kişilerin gelirleri de has adı verilen diğer arazilerin gelirlerine bağlanmış bulunmaktaydı. Tımar ve has arazilerin bazı ordu ve kişilere tahsis edilmesinin yanında tersane, ordunun mühimmat ve diğer ihtiyaçları için bazı bölgelerin cizye, avarız ve mukataa gelirleri de bu gibi ihtiyaçlara ayrılması bir diğer tahsis şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Çoğu kamu hizmetinin tahsis yoluyla giderildiği sistemde, kamu hizmetleri dışında kalan merkezi hizmet görevlileri, hazineye bağlı askeri harcamalar, sarayın kumaş,

mutfak masrafları gibi giderler de doğrudan hazineye bağlıdır. Hazineye bağlı gider kalemlerinin de şöyle sıralamak mümkündür:

Askeri sınıfa ait görevlilerin maaşları (mevacip); Osmanlı Devleti'nde Kapıkulu askerleri yanında yine merkeze bağlı askeri birlikler merkezde ve sarayda görev yapmaktaydılar. Bu askerlere yıl içinde 4 defa olmak üzere maaş ödenmekteydi. 17. yüzyılda bu ödemelerin de düzeni bozulmuş ve hazinenin durumuna göre ödeme yapılmıştır.

Saray halkı maaşları; Osmanlı saraylarında çeşitli hizmetlere bulunan kişilere yapılan ödemelerdir. Bunlardan yevmiyeleri en yüksek olanlar Ağayan denen yöneticilerdir.

Padişahın kadın ve kızlarına verilen maaşlar; Osmanlı saraylarında yaşayan kadın sultanlar, padişah kızları da bir maaşa bağlanarak gelir elde edebilmişlerdir. Bu maaşlar da kadınların kendi aralarındaki rütbeleri usulüne göre değişmekteydi. Genellikle hatun maaşları 300 ile 2000 akçe arasında değiştiği varsayılmaktadır.

Devlet adamalarının yetimleri; “ruzname defterinde müteveffa kaydıyla, devlet hizmetinde iken ölmüş olan merkezi teşkilat yapısı içinde hizmet eden devlet memurlarının yetimlerine ölen babalarının rütbesine göre 300 akçeden 6000 akçeye kadar mevacip verildiği görülmektedir (İpçioğlu,1996:113).

Bevvaban, sarayın kapıcıları ve kapıları bekleyen görevlilere ödeme yapılan maaş grubudur.

“Dergâh-ı Ali Çavuşları; çavuşlar devlet teşkilatı içinde hizmetleri itibariyle; saray hizmetindeki gedikli çavuşlar, Bab-ı Ali hizmetindeki divan çavuşları adıyla iki kızma ayrılmışlardır. Divan günleri hizmet etmek, mübaşirlik yapmak ve icra kuvvetlerine yardımcı olmak gibi görevleri bulunana çavuşların, bir kısmı görevleri karşılığı, tımarlı ve zeametli olarak devlete ait bir gelir biriminin mahsulünden payına düşen ücret olarak alırken, bir kısmı da merkezi hazineden mevacip almakta idi (İpçioğlu,1996:115; Uzunçarşılı,Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı,1968).”

Müteferrikalar; hükümdarın ve yüksek mevkide bulunan devlet görevlilerinin özel hizmet müdürleri de maaşlarını hazineden alırlar.

Kethüdalar; devletin maliye işlerinde özel kalem müdürlüğüne benzer bir görev üstlenen kişilerin maaşları hazineden karşılanır.

Büyük ve küçük oda mensupları; Osmanlı saraylarına seçilerek yetiştirilen acemilerin aldıkları ücretler hazineden karşılanmaktadır.

Has oda mensupları; Hırka-i şerif bölümünün hizmetini gören kişilere yapılan ödemeler hazineden karşılanmaktadır.

İç oğlanları; saraylardaki iç oğlanların ödemeleri hazine tarafından yapılır.

Defteri(Beylikçi) aracılığı ile ödenene mevacipler; “Divan-ı Hümayun kalemlerinden Beylikçi veya diğer ismiyle defteri makamında bulunan Mehmet Efendi ruznamçe kayıtlarına göre saray-ı atikteki bir kısım hizmet erbabının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan ödemelerde aracılık etmesinin yanında bu sarayda bulunan (Edirne Sarayı) ve defterde görevleri belirtilmeyen memurların maaşlarının ödenmesinde de aracılık etmiş ve kendisine söz konusu kişilerin maaşları karşılığı 122654 akçe (1622 yılı için) teslim edilmiştir (İpçioğlu,1996:117).”

Matbah-ı Amire ve Kiler halkı; hükümdarın, haremın yiyecek ve içeceklerinin hazırlanması, kilerlerle ilgilenen ve onları koruyan ve mutfaklarda çalışan kişilerin maaş ödemeleri hazineden yapılmaktaydı.

Etıbba-i Hassa; saraylarda görev yapan doktorların maaşları hazineden karşılanmaktadır.

Mevlana unvanı taşıyan hocalar; Osmanlı da doktorlar Mevlana unvanına sahip olan ve olmayanlar olarak iki şekilde bulunmaktaydı. Mesleki niteliği belirli olmayan yine de Mevlana unvanına sahip olan kişilerde hazineden maaş alma hakkı elde etmekteydi.

Mimarlar; saray mimarlarına yapılan ödemeler hazineden karşılanmaktadır.

Din adamları ve maaşları; Osmanlı Devleti'nde toplumsal içerikli birçok kurumun yanında dini kurumların da ihtiyaçlarının büyük kısmı vakıflar aracılığı ile sağlanmaktaydı. Ancak merkezi teşkilat içerisinde ve sarayda yer alan din adamlarının maaşları hazineye bağlı bulunmaktaydı.

Sarayın Birun kısmındaki çeşitli hizmet bölükleri, saray halkının hizmetlerini gören peykler, aşçılar, terziler, saray sanat ehli de hazineden pay almışlardır.

Peykan-ı Hassa; peykler, Osmanlı'da yaya olarak hizmet veren bir postacı kesimdir. Kuruluş döneminden itibaren görev yapmışlar ancak son dönemde yalnızca merasim ve gösterilerde gösteriş olarak kullanılmakla kalmışlardır. Maaşları hazine tarafından ödenen görevli sınıfına girmektedirler.

Avcılar; Osmanlı Devleti avcılığa oldukça önem vermekteydi ve av kuşlarının yetiştirilmesi için sarayda ve taşrada av kuşu yetiştiriciliği yapılan örgütler kurulmuştur. Bu kuşların bakımı ile ilgilenenlere hazineden maaş verilirdi. Taşrada olanlara ise maaş verilmese dahi bazı tımar gelirleri tahsis edilirdi.

Teperdarın; saray teşkilatı içerisinde görev yapan baltacıların maaşları da hazineden ödenmektedir.

Pazari; sarayın yiyecek alımlarından sorumlu kişilerin maaş ödemeleri hazineden yapılmaktadır.

Mehterhane görevlileri; padişahın çadır hizmeti ile ilgilenen ve mızıka takımı üyeleri olan mehtercilerin maaş ödemeleri hazineden yapılmaktadır.

Sakayan; sarayın su dağıtım işlerinden sorumlu ayrıca divan günlerinde de Divana hizmet eden kişilerin maaş ödemeleri hazineden yapılmaktadır.

Maliye memurları; defterdara bağlı memurlar merkezi hazineye bağlı maaşlı görevlilerdir.

Hizmet bölüklerinin başkanları; "sarayda görevli kapıcılarbaşı, baltacılarbaşı, çavuşbaşı, terzilerbaşı, kilercibaşı, mehterbaşı, bostancıbaşı, pazarbaşı, aşçıbaşı, çamaşırcıbaşı, buğdaycıbaşı, marangozlarbaşı gibi çeşitli hizmet bölüklerinin başında bulunan reisler için ödenen bedellerdir (İpçioğlu,1996:132)."

Kâtipler; Divan-ı hümayun için çeşitli alanlarda hizmet veren kâtiplerin ödemeleri hazineden yapılmaktadır.

Kapıkulu ocaklarına bağlı askerlerin maaşları; askeri teşkilat yapısı içerisinde merkeze bağlı Yeniçeriler, Cebeciler, Ali topçular, Top arabacıları, Sipahi ağaları,

Silahdaran, Sağ ulufeciler, Sol ulufeciler, Sağ garipler ve Sol garipler gibi askeri kesimlerin maaşları merkezi hazineden karşılanmıştır.

Hadem-i Istabl Amire; saray dışındaki hassa çiftliklerinde atları besleyen, çoğu ulufeli olarak istihdam edilen görevlilere verilen maaşlar hazineden karşılanmaktadır.

Tersane hizmetindeki görevliler; derya beyleri ve yardımcıları, gemilerde hizmet edenler, tersane amirlerinin maaşları hazineden ödenmektedir.

Aynı ve nakdi primler ile giyecek yardımları; Osmanlı padişahları bir göreve yeni atadıkları memurlarına bir ödül olarak adet-i acemilik adıyla ödeme yaparlardı. Vezirlere dönem dönem adet-i makrame adıyla ödemeler yapılırdı. Bir kısım yeniçerilere ve saray memurlarına da hazineden giyecek ve nakit yardımların yapıldığı görülmüştür.

Sarayın mutfak masrafları, temel gıda maddeleri için emine ödenen paralar, temizlik ve aydınlatma masrafları da hazinenin giderlerinde yer almaktadır.

Donanma masrafları; gemilerde kullanılan kereste, demir, yağ, katran, kendir, kürek, çuka, barut gibi malzemelerin çoğu avarız gelirlerine bağlı ola ocaklık bölgelerinden sağlanmaktaydı.

Zarar-ı kasabiye; “yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak üzere Fatih zamanında kurulan mezbahane kesilen etlerin kasaplar tarafından yasal olarak üç akçeden satılmak zorunluluğu bulunuyordu. 17. yüzyılın ekonomik koşulları altında bu işi yapan kasaplar 15. yüzyılda konulmuş olan bu narhlar üzerinden et satarak çok büyük zarar görmekte idiler. Bu nedenle et meydanlarında tomruklarda (kasap dükkânı) yeniçerilerin etlerini sağlayan ‘meydan kasapları’ adı verilen Rum kasapları zararları zarar-ı kasabiye ve zarar-ı lahm adları altında ödenen paralarla sübvansede edilmekte idi (İpçioğlu,1996:150).”

Hazinenin gelir kaynaklarına bakıldığında vergilerle beslenen bir hazine görülmektedir. Halktan alınan, herhangi bir ekonomik faaliyeti yapmanın gerektirdiği mali yükümlülüklerle bağlı vergiler, mensup olunan dini vergiler, savaşlarla vergiye bağlanan ülkelerden alınan vergiler gibi büyük çoğunluğu vergi gelirlerinden oluşmaktadır. Bu vergiler doğrudan halktan alınabildiği gibi devletin

kendi haklarını kiraya verme usulü ile mukataa sistemiyle gelire dönüştürmesi şeklinde de olabilmektedir. Bu vergi türleri doğrudan merkezi hazineye girmekte ve merkezi hazinene gelir kalemlerini oluşturmaktadır. Ancak bir diğer devletin gelir kaynağı hazineye girmeyerek tahsis usulü ile kendi içinde bir gelir gider dengesi oluşturan süreçte bazı gelirlerin eritilmesidir. Hazineye girmeyen gelirler genellikle taşrada bölgelerin kendi kendilerini sosyal, ekonomik ve siyasi alanda gerçekleştirmelerine dayanmaktadır. Bunun en güzel örneği tımar sistemidir. Bu sistemde toprağı işlenmesi ile halkın güvenliğini sağlayan büyük bir ordu, yine bölgelerin savaş dışında da güvenliğinin sağlanması, bölgedeki yöneticilerin maaşlarının karşılanması ve yine bunların yanında artık ürünün çeşitli vergiler ile de devlete geçişinin sağlandığı bir sistemdir. Doğrudan merkezi hazineye girmeyen gelir yine hazineyi büyük bir ekonomik yükten kurtararak görevini yerine getirmektedir.

Hazinenin gider kalemlerine bakıldığında giderlerin saraya yahut merkezi teşkilat birimlerine bağlı oldukları görülmektedir. Taşra kendi içinde ekonomik döngüsünü sağlarken merkezi teşkilatta yer alan görevliler, saray orduları ve diğer askeri görevliler, memurlar, saray halkı, sarayın giderleri gibi kalemlerden oluştuğu görülmektedir. Bu giderler kendi kendini geçindiren halktan sağlanmaktadır. Bu giderler kendi kendini finanse edememekte halktan ve devletin diğer gelir kaynaklarından sağlanmaktadır. Halkın ekonomik anlamda bir sıkıntıya düşmesi demek bu giderlerin finanse edilememesi demek olduğundan halkın refahı, ekonomik anlamda gerilemesi devlet tarafından güvence altına alınmıştır. Devletin iktisadi alanların hemen tamamında elinin bulunması bu kısır döngünün aksamadan işlemesi gerekçesini içermektedir. 17. yy' ye kadar olan süreçte gerek taşra gerekse merkez teşkilat bölgeleri birbirini ikame etmektedirler. Ancak 17. yy sonrası yaşanan ekonomik sorunlar ve tımar sistemi ile tahsis usulünün tımarın çözülmesi ile aksaması sonucunda hazine gelirleri azalacaktır. Vergi tahsillerinde zorluklar ortaya çıkacaktır. Yine dönem itibar ile halkın beslediğı büyük bir ordunun yükü hazineye kalacak ve askeri teşkilat hemen tamamen merkeze bağlı ordulardan oluşacaktır. Savaş yöntemlerinin değişmesi ve yine üretimin ülke için yetersiz olması hazinenin bu yetersiz kalınan her alanda harcama yapmasını gerektirecektir. Sonuç olarak bir

zincirin halkası şeklinde oluşturulan Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal tüm sistemleri bir tanesinde meydana gelen aksama ile doğrudan yahut dolaylı olarak etkilenecek ve aksayacaktır. Var olan kurumlar, sistemler, ekonomik ve sosyal ilişkiler çağın gerisinde kalacaktır. İhtiyaçlara cevap veremeyen her sistem yenilemeye ve yok olmaya yüz tutarken süreci yönetmekte başarılı olamayan Osmanlı Devleti, oluşturduğu bu sistemin en büyük halkası olarak son bulacaktır.

4.2.4.3. Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi

Osmanlı Devleti'nde devletin en önemli gelir kaynaklarını oluşturan vergiler çeşitli usullerle toplanmaktaydı. Bunlar mukataa usulü vergi toplama biçimi, dirliklerde vergi toplama, ehl-i örfün hizmet akçelerini toplama biçimi, mevkuf (berat ve defter dışı kalmış) vergilerin toplanması, vakıflar aracılığı ile vergi toplanması şeklinde sınıflandırılabilir.

Mukataa usulü gelir toplama biçiminde; devlet, büyük şehirlerde devlete ait iktisadi işletmeler, maden ve tuzla gibi alanların işletme haklarına sahiptir. Bu hakları dirlik sahiplerine verilip devlet görevlilerine tahsis edilmeyerek devlete ayrılmıştır. Mukataa alanlarının devlet hazinesindeki payı oldukça büyük bir yer kaplamaktaydı.

Dirliklerden vergi toplama biçiminde; belirli hizmetler karşılığında devletin bu kişilere verdiği topraklar üzerinden alınan vergi usulüdür. Bu usulü birebir sağlayan sistem tımarıdır. Burada devlet sipahilere elden para vermek yerine, sipahilerin gelirlerini ödeyici kesimden doğrudan almaktadırlar. “Tımar kavramı ile hizmet erinin, dirliğini yalnız miri toprak gelirinden karşılama demek olmayıp, herhangi bir hazine gelirinin de bu işe bağlandığına başka örnek, ‘Bursa Esir Pazarı Kethudalığı’ adındaki mukataanın, 1484 sıralarında, Aydınoğlu Muhiddin’in üzerinde tımar tarikasıyla bulunmuş olmasıdır. Keza, Bursa şehrinin ‘gerdek değeri ve çekirge bacı ve damgacılığı ve ölçülüğü’ adlarındaki vergi grupları bir dirlik halinde birleştirilmiş, 1513 sıralarında sancağın beyi bulunan Mahmut Bey’e tımar olarak verilmiş görülüyor (Akdağ,1974:370).” Dirliklerde vergi toplama işleri kanunnamelerde belirlenmiş kurallara göre yapılmak zorundaydı.

Ehl-i örf 'ün hizmet akçelerini toplama biçimi; toplumda geçimsizlik oluşturacak olayların engellenmesi, düzenin korunması, devletin emirlerinin uygulanması gibi işlerin yürütülmesinde hizmet veren kesim olan ehl-i örf grubuna da devlet, hizmetleri karşılığı bir ödeme yapılmak durumundaydı. “ Birer sancak merkezi olan şehirlerle, pek yakın çevrelerinde doğrudan doğruya şehire bağlı köyler, şehir nahiyesi adı ile Divanın ulufeli olarak atadığı şehir Subaşılarınca idare edilmekte olup, başlıcası suçluları kovuşturmak olan görevlerinden dolayı, mahkeme hükmü ile miktarı beliren ve hüküm giyene ödettirilen cerime ve buna benzer resimler grubu, bir gelir kaynağı olarak şehir zeametini oluştururlardı ve elde edilen hasılat hazine-i amire 'ye yatırılırdı. Şehir subaşı, zeamet gelirini toplayı, hazineye verme görevinden dolayı, yani bir çeşit şehir tahsildarı olarak zaim adını alırdı (Akdağ,1974:380).” Toplumsal hayatın düzenini sağlayan bu kişilere hizmetleri karşılığı bazı toplumsal vergiler bağlanmıştır.

Mevkuf (Berat ve defter dışı kalmış) vergilerin toplanması; devlet bünyesinde toplanan bütün vergiler belirli toplama düzenleri altında toplanabilecek ortak özellikler gösterirken bazı vergiler de herhangi bir vergi türüne dâhil olamamaktadır. Bu vergiler hiçbir alıcının elinde kalmamakta sahipsiz vergiler olarak toplanması için belirli kişiler bölgelere gönderilerek hazineye aktarılırdı.

Vakıflarda vergi toplama usulü; vakıflar, miri usul olarak devlet tarafından belirli bir bölgeyi kalkındırmak, kamusal ihtiyaçları karşılamak amacıyla olanlar ve kişilerin kendi mallarını han, dükkân gibi vakfetmesi şeklinde var olmaktadır. Miri kökenli vakıflar miri toprak düzeninin kurallarına uymak zorundadır. Vakıflarda vergilerin toplanması için bir görevli tayin edilir. Tımar sistemi yahut iltizam sistemine bağlanan vakfın bulunduğu bölgelerden vakıflar belirlenen usullerle vergileri toplarlar.

Vergiler çeşitli usullerle doğrudan devlet hazinesine aktarılmasının yanında bazı vergiler de buldukları bölgede tahsis usulü ile dolaylı yoldan devlet bünyesinde erimekteydi. Osmanlı'da her alanda vergi toplanmaktaydı. Tarım üzerinden, toprak üzerinden, şer-i nitelikli ve örfi nitelikli ve bunların yanında gümrük vergileri, çeşitli ekonomik faaliyetlerden alınan vergiler gibi birçok vergide bulunmaktadır. Bu vergilerin bir kısmını aşağıda vermeye çalışacağız.

▪ **Tarımdan Alınan Vergiler**

Tarımdan alınan vergiler, ürün üzerinden ve toprak üzerinden alınan vergiler olmak üzere iki şekilde incelenmektedir.

Ürün üzerinden alınan vergiler, genellikle öşür adı altında %10 civarında toplanmaktadır. Bu verginin zirai üretimden alınanları, buğday, arpa ve çavdardan alınan öşürün yanında meyve bahçelerinden, pamuktan, ipek kozalarından ve çeşitli tarım ürünlerinden alınan ayrıca vergiler de vardır. Hayvan üretiminden alınanlar ise otlak(hayvanların otlatıldığı dirliğin sahibine verilen vergi), yaylak ve kışlak(yaylak ve kışlakların dâhil olduğu dirliklere yılda bir defa aynı veya nakit olarak ayrıca ödenen vergi), ağnam(koyun ve keçi vergisi), ağıl(adet-i ağnama ek olarak koyun başına alınan nakdi yahut hayvan olarak ödenen vergi), Zebiha(kesilen hayvan başına alınan vergi), Selamat akçası(hayvanların bir yerden başka bir yere göç ettirilmesi sırasında ödenen geçit resmi), Hınzır(Rumeli'de beslenen domuzlardan alınan vergi) gibi vergiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toprak üzerinden alınan vergiler, yerleşik veya konar-göçer halk, kullandıkları topraklara karşılık bazı vergiler ödemekteydiler. Bu vergiler; Resm-i Çift(Kulluk Akçesi, Raiyyet Resmi), hem toprağa hem de hane başına alınan vergidir. Arazinin verimine göre belirlenmektedir. Yılda bir kere bölgelere göre 10 ile 50 akçe arasında değişen bir değerde alınan vergidir. Çiftbozan Vergisi; devletin toprakları düzenli bir şekilde işletilmesini sağlamak için üretime ayrılan toprakların üç yıl üst üste ekilmediğinde kişinin elinden alınarak oluşan zararı da bu vergi ile dirlik sahibine ödenmesidir. Resm-i Zemin ve Resm-i Dönüm; yerleşik veya konar-göçer halkın çiftlik statüsü dışındaki topraklar için ödedikleri vergilerdir. Dönüm ve verim esas alınarak yıllık ödenirler. Tapu vergisi; tarım faaliyeti dışında bina ya da harman gibi kullanıma açılan miri topraklardan alınan vergidir. Asiyab vergisi; dirlikler içerisinde kalan değirmenlerden alınan vergidir.

▪ **Kişi Üzerinden Alınan Vergiler**

Kişi üzerinden alınan vergiler; Resm-i İспенç; çoğunlukla Rumeli'de Müslüman olmayan reayadan alınan baş vergisidir. Resm-i Bennak ve Mücerred; bir tımara kayıtlı olup da farklı işlerle uğraşan evli reayadan bennak, babasının yanında yahut tek başına çalışan bekâr reayadan da mücerred adı altında alınan vergilerdir.

Resm-i Arus; evlenen kız ve ya kadınlar için erkeklerden alınan vergidir. Bad-ı Heva; birinin herhangi malına ve mülküne zarar veren kişilerden alınan vergidir. Dühan resmi; yörük, tatar, Türkmen gibi yerleşik olarak bir yerde oturmayan, göçebe yaşayan ve evli olan kimselerden alınan vergidir. Gerdek resmi; “bir kız veya dul kadın evlenirken kadıya verilen nikâh resminden başka tımar sahibine veya sancak beyine verilen resimdir, kızları evlendiği zaman, tımar sahibinden de alınır. Dul kadın evlense, gerdek(arus) resmini, kendisinin evlendiği sırada bulunduğu yerin sahibi, sipahisi alır fakat yörük ve yüzdecinin kızı evlense, gerdek resimlerini, bunlar lamekân olduklarından, yani daima bir yerde durmadıklarından, kız olsun dul olsun, kadının veya kızın babasının kayıtlı bulunduğu tımarın veya yerin sahibi alır (Çağatay,1947:506),” Resm-i Cürum ve Cinayet vergisi; dirliklerde işlenen suçlardan alınan para cezalarıdır. Yava Resmi; kaybolan hayvan yahut kölenin bulunması halinde sahibinden alınan vergilerdir. “Bir de dirlik sahiplerinin merkeze olan mali mükellefiyetleri vardı. Sipahiler sefer gelmedikleri zaman devlete tazminat öderlerdi. Bundan başka sefere getirmeleri gereken her bir cebelü için –eğer getirmezlerse- de cebelü bedeliyesi ismiyle devlete tazminat öderlerdi. Buna çocuk(sıbyan) ve emekli (mütেকaidlerin) tımarları da dâhildi. Bundan başka dirliklerinde bulunmayan sipahi ve zaimlerden alınan bedel-i tımar, XVII. Yüzyıl sonlarında kapsamlı olarak uygulamaya konan olağanüstü bir vergiydi (Tabakoğlu,2005:225).”

▪ Şeri-i Vergiler

Şer-i vergiler reayanın mensubu olduğu dine göre sorumlu olduğu vergilerdir. Bunlar:

Öşür; halkın ürettiği ürünlerden alınan vergilerdir. “Alınan verginin miktarında arazinin doğal veya suni yollarla sulanması, arazinin verimliliği meselesi belirleyici rol oynamıştır. Buna göre ziraattan alınan 1/10 veya 5/10 oranında öşür, Müslümanlardan alınan vergiyi ifade etmektedir. Çünkü fethedilen herhangi bir yerin idaresi devlete geçmekte ve burası miri arazi statüsüne sokulmaktaydı. Bu toprakla üzerinde yaşayan ahali ise Müslüman veya gayrimüslim olmalarına bakılmaksızın devletin daimi ve irsi kiracısı olarak kabul edilmişler, elde ettikleri ürün karşılığında her sene devlete bir vergi vermişlerdir. Dolayısıyla din ayrımı yapılmaksızın tebaa öşür mükellefi sayılmıştır. Nadir olmakla birlikte Müslüman ve gayrimüslimlerden

farklı oranlarda alındığı da görülmüştür (Demirtaş,2013:235).” Tımar sistemi uygulamasında öşür vergisi doğrudan toplanmamakta tımarlı sipahiye hizmet karşılığı devredilmiştir. Tımar sistemi bozulduğunda iltizam sistemi ile vergi mültezimlerin eline kalacaktır. Öşür vergisi aynı ve nakdi şekillerde alınabilmekteydi. Öşür vergisi, ürünün cinsi ve yetiştirildiği bölgelere göre farklılık gösterebilmektedir.

Haraç; Müslümanlar tarafından fethedilen toprakların yerli halkın elinde bırakılması ve gayrimüslim halktan alınan vergidir. “Harac-ı Mukaseme ve Harac-ı Muvazzaf olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Harac-ı Mukaseme, ürün elde edilmesi durumunda alınan bir vergiydi. Yani toprağın verimliliği ile ilgiliydi. Arazinin verimine göre 1/10’dan ½’ye kadar alınabilen vergidir. Arazinin işlenmemesi durumunda ise haraç-ı mukasem alınmazdı. Harac-ı Muvazzaf ise arazinin yüzölçümüne göre dönüm veya cerib başına alınan vergiydi (Demirtaş,20103:238).”

Cizye; kitaplı bir dine inanan Müslümanların dışındaki tebaadan alınan bir baş vergisidir. Bu devlet tarafından mal ve can güvenliğinin bedeli idi. Cizye, kadınlardan, hastalardan, kölelerden, dilencilerden, maden ocaklarında çalışanlardan, sakat ve çocuklardan alınmazdı. Ayrıca bazı devlet hizmetlerinde bulunan zımnilerin cizyeden muaf yahut az miktarda cizye vergisi vermektedir. “ Osmanlı Devleti’nde Harac-ı Ruus veya Harac-ı Re’s de denen cizye gayrimüslim vatandaşlardan askeri hizmete karşılık alınan şer’i bir vergiydi. Birincisi, maktu cizye olup fetih sırasında devlet başkanı ile gayr-ı müslimler arasında anlaşma yoluyla tayin edilirdi. Yılda bir flori gibi Rumeli eyaletlerindeki Eflak, Boğdan ve Erdel vilayetlerinden bu çeşit cizye toplanırdı. İkincisi, devlet başkanı tarafından fethedilen ülkelerden gayr-i müslim ahalinin mali gücüne göre adam başına re’sen tarh olunan cizyedir. Buna ruus cizyesi denirdi. Ruus cizyesinde mükellefler üç sınıfa ayrılırdı. Zenginlerden yıllık 48 dirhem(190 akçe), orta hallilerden 24’er dirhem(90 akçe), fakirlerden ise 12 dirhem olarak aylık dört, iki ve birer dirhem olarak alınırdı (Uzun,1998:37).” Müslümanlar ile gayrimüslimleri vergi sorumluluğunda ayırımı cizye ile görebilmek mümkündür. Devlet gelirleri arasında önemli miktarlara ulaşmıştır ve son dönemlere kadar alınmıştır.

Zekât; İslami inanç ve esaslara göre kişilerin sahibi oldukları hayvanlarından, altın gümüş gibi kıymetli eşyalarından, maden ve definelere ve bazı üretimlerinden alınan vergilerdir.

▪ **Örf-i Vergiler**

Şer'i vergiler dışında kalan tüm vergiler bu grupta toplanabilir.

Çift Resmi; Müslüman reayanın ödediği önemli vergilerden biridir. “Osmanlı İmparatorluk sınırları dâhilinde bir çiftlik veya bunun yarısı kadar arazi tasarruf eden, vilayet tahrir defterlerinde raiyyet kaydedilmiş bulunan köyde ve şehirde oturan Müslüman reayadan senede bir defa ve muhtelif coğrafi bölgelerde az çok birbirinden farklı miktarlarda olmak üzere alınır (Çağatay,1947:495).” Çift resmi, hem toprağa bağlı hem de hane başına alınmaktaydı. Osmanlı Devleti toprağın küçük parçalara ayrılmasını engellemek için bir çiftlik alanın ancak ikiye bölünebilmiştir. Çift sahibinin erkek çocuklarının birden fazla olması halinde araziler ortak işlenir ve vergi de ortak ödenirdi. Çift resmi miktarları bölgelere göre farklılık gösterebilmektedir. Çift resmi alınan bu araziler kimin tasarrufunda olursa olsun resmi vermeye mecburdur.

İспенç Resmi; zımni reayadan Müslümanlardan alınan çift resmi niteliğinde alınan vergidir. Müslüman olmayan erkeklerden alınmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde vergiler mali yapının çok önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Devlet reayada çeşitli gerekçeler oluşturarak birçok vergi toplamaktaydı. Bu vergiler reayadan mensup olunan dine göre farklılık gösterenlerin yanında tüm halkın sorumlu olduğu vergilerde bulunmaktadır. Tüm halkın sorumlu olduğu vergilerin başında avarız vergisidir. Avarız vergileri, Divan kararı yahut padişahın emriyle olağanüstü hallerde toplanan vergilerdir. Başlangıçta verginin amacı yalnızca savaş zamanlarında masrafların karşılanmasına destek olunması amacıyla toplanırken hazine gelir sıkıntısı yaşamaya başladığında bu gelir sıkıntısını gidermek amacıyla da toplanmaya başlamıştır. “Başlangıçta geçici bir vergi olarak düşünülmüştü. XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren kalıcı bir hale gelmiş ve bütçe gelirleri içinde %10 ile %20'lik bir orana sahip olmuştur. Avarız vergilerinde temel ölçü hane hesabıydı. XVI. yüzyıl başlarında bir avarız hanesi gerçek bir haneye karşılık gelmekte iken zamanla ihtiyaca ve bölgeye göre 3, 5, 7, 10 hatta 15 gerçek

hane bir avarız hanesine eşit sayılmıştır (Demirtaş,2013:244).” Avarız vergisi aynı olarak verildiği görülse de çoğunlukla nakdi alınmıştır.

Geliri doğrudan hazineye aktarılan, iltizam ve emanet usulü toplanan mukataalar, miktarı sabit olmayan belirli durumlarda değişen arızı vergiler de bir diğer vergilerdir. Arızı vergiler yukarıda bir kısmı alınan, Bad-ı heva, resm-i arus, niyabet, tapu resmi, cürüm ve cinayet resmi, gerdek resmi gibi vergileri kapsamaktadır.

Osmanlı Devleti’nde imparatorluk sınırları içerisinde olsun ya da olmasın yapılan ticari faaliyetlerden de gümrük vergileri alınmaktaydı. Gümrük vergileri, bazı durumda malın değerine bazı durumlarda ise yük esasına göre alınmıştır. 17. yy’dan itibaren her mal için ayrı gümrük miktarı belirlenmesi kabul edilmiştir. Uygulanan iç gümrük vergileri olarak; “amediyeye, reftiye, masdariye ve müruriye olarak dört kısımda incelemek kabildir. Amediye bir yerden bir yere taşınan yani gümrük yerine gelen mallardan; reftiye bir memlekete taşınıp ta orada tüketilmeyerek başka bir yere gönderilen yani gümrükten çıkan mallardan; masdariye nakledilen yerde tüketilen ithal malı emtiadan; müruriye dışarıdan Osmanlı ülkesine gelip te sarf edilmeden re-export amacıyla yabancı ülkelere gönderilen mallardan alınan transit resmidir. Amediye%3-5, reftiye%1-3, masdariye %1-1,5 civarındaydı (Tabakoğlu,2005:288).”

ÜÇÜNCÜ KESİM: ARAŞTIRMA KONUSU İLE İLGİLİ TEMEL

ÇÖZÜMLEMELER

Bu kesimde araştırma konusu ile ilgili Osmanlı Toplumunu'nun belirlenen alanları ile Asya Tipi Üretim Tarzı ilişkilendirilecektir.

5. OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE TOPRAK SİSTEMİ AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde Osmanlı Toplumunu, istikrarlı olarak ilerlediği varsayılan dönem ile değişimin başladığı varsayılan dönemler ekseninde, toprak sistemi ile ATÜT' ün değerlendirilmesi yapılacaktır.

5.1. Osmanlı Devleti'nin 13. ve 17. Yüzyıl Aralığında Toprak Sistemi ve ATÜT

Osmanlı Devleti'nin temel niteliği ve kurulan devlet anlayışı toprak temeline oturmaktadır. Toprak sisteminin kurulması yalnızca devletin kurucuları ve yöneticilerinin fikir birliği ile olmamıştır. Eski Türk-İslam devlet gelenekleri her alanda kendine yer bulduğu gibi toprak sisteminde de büyük bir etki alanı oluşturmuştur. Kuruluş yıllarında teşkilatlanma ve toplumsal sistemler henüz bir girişim aşamasındaydı ve oturmuş bir sistem olarak gözlenmemekteydi. Ancak gelecekte oluşacak yapı hakkında az çok bir tahmin hakkı vermekteydi. Devlet, her alanda güçlü bir otorite sağlamak amacı içerisinde bulunmaktadır. Genişleyen ve var olan toprakların bir üretim aracı olduğu düşünülürse, bu üretim aracını iyi yönetememesi otoritesinin sarsılmasına neden olacaktır. Bu otorite ihtiyacı ve İslam toprak rejiminin etkisi ile toprak üzerinde devlet mülkiyeti kural olarak benimsenmekte ve özel mülkiyete de istisna olarak yer verilmektedir. Bu yapı Osmanlı Devleti'nde miri toprak rejimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Miri topraklar, mevcut toprakların yarısından daha fazla bölümünü kapsamaktadır. Miri topraklar devlet mülkiyetindedir ve halka yalnızca kullandırma hakkı verilmektedir. Kullanım hakkı tımar sistemi ile düzenlenmektedir. Tımar sistemi toprakların belirlenmiş ölçütlere göre bölünerek halka dağıtılması ile düzenlenir. Osmanlıda yeni bir yerin fethi gerçekleştiğinde tahrir işleri ile görevlendirilmiş kimseler yeni arazileri

kaydeder ve yeni tarımsal alanlar olarak ayırır. Tarım arazileri dışında olan bölgelerde hayvancılık gibi diğer ekonomik alanlar için değerlendirilir. Devlet toprakların mülkiyetini elinde bulundurmanın yanında bu toprakların ne yönde değerlendirileceği ile ilgili kararları da vermektedir. Halka tasarruf hakkını yine kendi ölçütleri doğrultusunda vermektedir.

Miri toprakların dışında kalan mülk ve vakıf topraklar istisnai bir biçimde sistemde kendine yer bulmaktadır. Mülk toprakların geliri ve tasarruf hakkı sahibi olan kişiye aittir. Bu arazi sahipleri, arazileri satma, vakfetme, miras bırakma gibi mülkiyetin doğurduğu tüm haklara sahiptir. Mülk toprak sahipleri, saray bağlantılı kişilere, kısmi olarak halk arasında yine mevki sahibi kişilere ve Doğuda Kürt ve Türkmen aşiret beylerine güçleri dolayısı ile bırakılmıştır. Vakıf topraklar ise mülk sahibi kişilerin topraklarına hayır için, devlet müsaderesinden malını koruyarak düzenli gelire dönüştürmek amacıyla mülkiyet hakkı vakfa devredilmektedir. Osmanlı da büyük devlet erbabının yaptırdığı cami, medrese, külliye, han, kervansaray gibi birçok vakıf yapıları varlığını korumaktadır. Mülk ve vakıf toprakların varlığı tüm topraklar üzerinde devlet mülkiyeti kavramına yer veren Asya Tipi Üretim' den ayrılmaktadır. Osmanlı Devleti özel mülkiyete kısmi olarak yer vermekle birlikte bu özel mülkiyetin garantisini vermemektedir. Devlet kişilerin mal varlıklarına herhangi bir gerekçeye ihtiyaç duymadan el koyma hakkını bünyesinde barındırmaktadır. Bireylerin mülkiyetinde ister toprakları isterse evleri olsun tüm mal varlığı devletin eline geçme tehlikesi altındadır. Bu nedenle özel mülkiyetin tam anlamı ile var olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Vakıf topraklarının ve bu topraklar üzerinde kurulan vakıf müessesinin durumu biraz daha farklıdır. Osmanlı Devleti'nde vakıflar sosyal güvenlik sisteminin temelini oluşturmaktadır. Vakıflar aracılığı ile eğitim, sağlık, sosyal yardımlaşma, din ve bulunulan bölgelerde bazı bayındırlık faaliyetlerinin işlenmesi sağlanmaktadır. Zaman içerisinde kurulan para vakıfları ile de kredi ihtiyacına çözüm olarak kullanım alanı genişlemiştir. İlk dönem vakıflar incelendiğinde daha çok dini ve sosyal nitelikler ön plana çıkmaktadır. Toplumda gelir seviyesi düşük, yardıma muhtaç yaşlı, sakat, yetim, işsiz bir kesim bulunmaktadır. Bu yardıma muhtaç kesimin toplum içinde sivrilmesi, huzursuzluklara neden olması vakıflar aracılığı ile

engellenmekteydi. Toplumsal düzenin korunmasında vakıflar önemli hizmetler vermekteydi. Gelirleri ve giderleri kendi bünyelerinde dönmekteydi. Topluma ve devlete ek bir maliyet unsuru olmamaktaydı. Ticari hayatı olumlu yönde etkileyen kervansaray gibi vakıflar da ekonomik alanda hizmet vermekteydi. Osmanlı Devleti'nde ulaşım zordu. Yollar uzun ve güvenlik şartları da oldukça zor sağlanmaktaydı. Ulaşım yolları üzerinde kurulan vakıflar ticari hayatında aksamamasına hizmet etmekteydi. Yine ekonomiye yapılan diğer katkı da buldukları bölgelere istihdam olanağı yaratmalarıydı. Örneğin “937-947/1530-1540 yılları arasında sadece Anadolu Eyaleti'ndeki vakıfların toplam geliri 13.641.684 akçe idi. Bu gelir ile 112 medrese, 623 zaviye, 154 muallim-hane, dört daru'l- huffaz, 71 Han, birer Mevlevihane ve kalenderhane işletiliyor ve vakıfların yeniden 121 müderris ile 8055 hizmetli maaş alıyordu (Güler,2013:335).” Vakıfların ekonomik ve sosyal boyutları göz önüne alındığında devletin bu topraklara izin vermesi yine devlet yararını gözetmektedir. Fatih döneminde tımara dönüştürülebilecek nitelikteki arazilerin vakıf yapılması ve vakıf arazilerin artması eğilimine karşılık bir önlem alınarak bu toprakların vakfedilmesi yasaklanmıştır. Tımar gelirlerinin vakıf araziler ile kaybedilmesi göze alınmamıştır. Devlet vakıfların idaresini, gelir ve giderlerini tamamı ile özgür bırakmamıştır. Vakıflar denetime ve yine buralarda çalışan kişiler de çeşitli vergilere tabiydi. Bu nedenle mülk toprakların garantisi olmadığı gibi vakıfların da devlete zararı olmadığı sürece varlığına izin verilmektedir.

Osmanlı Devleti'nde toprakların değerlendirildiği asıl sistem tımar sistemidir. Devletin elinde bulunan kara parçasının büyüklüğü düşünüldüğünde, bu miktarda toprağın idare ve işletilmesi için genel bir sistem ihtiyacı muhakkaktır. Dönem itibari ile para gelişmiş bir araç değildi ve gelirler büyük ölçüde aynı olmaktaydı. Kurulan sistemde bu amaca hizmet edecek ve toprak üretimine bağlanacak çeşitli kollarla geniş bir alana yayılacaktır. Tımar sisteminde, tımar için ayrılmış topraklarda üretim yapan reaya üretimlerini devletle paylaşmaktadır. Bu paylaşım artık ürün üzerinden gerçekleşmektedir. Tasarruf hakkını elinde bulunduran halk toprakta zirai faaliyeti gerçekleştirmektedir. Üretilen üründen kendi geçimini sağlayacak payı almaktadır ancak geniş topraklar üzerinde yapılan tarım faaliyetinden elde edilen verimin ihtiyacın üzerinde olması beklenen bir sonuçtur. Bu artık ürün yine kişilere bırakılmamakta devlet bu ürünü tahsis yolu ile kendi bünyesine aktarmaktadır.

Aktarım düzeneği de şu şekilde işler: Devlet kuruluş yıllarında sürekli savaş ve fetihler sebebiyle askere ve savaşın finansmanı için gelire ihtiyaç duymaktaydı. Selçuklularda kullanılan ikta sistemi ise bu ihtiyacı toprağa bağlı bir ordu ile çözmüş görünüyordu. Osmanlı Devleti ise bu sistemi kendi bünyesine almakta bir zarar görmemiştir. Devlet fethedilen topraklara askerlerini yerleştirmekte ve tarım faaliyeti yapılırken savaş anında da doğrudan orduya katılım olmaktadır. Bu şekilde işlemeye başlayan sistemde Osmanlı nüfusu giderek artmakta ve halkın tamamı askeri niteliklere sahip olmamaktaydı. Devlet, tarım için ayırdığı miri toprakları halka dağıttı ve bu bölgelere de sipahileri yerleştirdi. Sipahiler devlet adına üretime ortak olmaktadır. Köylü ürettiği ürünün ihtiyaç fazlası kısmını bu sipahiyle paylaşarak eyaletlerde büyük bir ordunun beslenmesine ve hazırda bulunmasına katkı sağlıyordu. Yani devlet, tarım üzerinden alacağı vergiyi, kendisi değil, büyük bir kısmı askerlerden oluşan tımar sahiplerine bırakmaktadır. Köylünün idaresi, bölgenin güvenliği ve dirliği, üretimin sürekliliği, vergilerin toplanması ise bu sipahiler aracılığı ile sağlanmaktadır. Tımarlı sipahi toprakta üretim yapmak zorunda değildir. Yalnızca toprağın gelirine bağlılığı söz konusudur. Tımar sahibi olmak sınırsız bir hakkı doğurmamaktadır. Sipahiler görevlerini aksatırsa, kanunlara karşı gelirse, köylüden sık sık şikâyet alırsa tımar elinden alınabilmektedir. Tımarın miras hakkı olarak devri söz konusu değildir. Çünkü toprak tımarlı sipahinin değildir. Toprak üzerindeki hakları ise devletten alınacak izinle ancak devralınabilmektedir. Sipahiler, tımar bölgesinde bulunan halkın tüm haklarını korumak zorundadır ve çağırıldığında da savaşa katılmaktadır. Köylü ile ilişkisine bakıldığında bunun devletin kişilere yüklediği sorumluluklar çerçevesinde çizildiği görülmektedir.

Köylüler düzenli olarak üretim yapmak zorundadır. Herhangi bir sebeple toprağın terk edilmesi durumunda sipahi köylüyü geri getirmek zorundadır. Geri getiremeyip bulunan köylü, araziyi boş bıraktığı için uğrattığı zarar sebebiyle Çiftbozan vergisi öder. Üretimin sürekliliği ile sipahinin gelir kaybına uğramamasını amaçlanırken köylü için de şartlar ağır değildir. “Bozok Kanunnamesi”nde haksız yere sipahiye el kaldıran raiyyetten on altın alınması, buna karşılık raiyyeti inciten sipahi dövülürse reayadan ceza alınmaması ve bir sipahinin emir almadan köylüden ulak beygiri isteyerek davar boğazlatması sonucu dövülmesi halinde dövenin suçlu

sayılmaması gibi hükümlerin yer alması, aradaki ilişkileri göstermektedir (Ergün, <http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd> :3-4).” Osmanlı köylüsünün kanunlarla belirlenmiş görevlerinin dışında bir sorumluluğu yoktur. Farklı hizmetleri görmesi için zorlanamaz, emeği sömürülemez, angarya hizmete sürülemez. Köylü ödemekle yükümlü olduğu aynı vergiyi sipahinin ambarına ya da en yakın pazara götürür. Bunun dışında yerlere taşıtılması yasaktır. Sipahi halktan kanunla belirlenen verginin üzerinde bir miktar talep edemez. Sipahi de reaya da kanunlarla belirlenmiş haklar üzerinden birbirleri ile ilişkilerini yürütürdü. Ancak burada köylünün sipahi tarafında kişisel bir sömürüye maruz kaldığı ve çalıştırılarak emeğin sömürüldüğü bir durum yok. Emeğe ortak olan devlettir. Bireylerde devlete toplumsal olarak sorumlu olmaktadır. Zirai faaliyetle uğraşan kimseler bu faaliyetin sonucunda kendine ait olmayan topraklardan ihtiyaçlarını sağlamakta, artık ürünü de devletin uygun gördüğü şartlarla devretmektedir. Burada köylünün artık ürüne sahip olmamasının ek faydaları olmaktadır. Devlet, köylerin düzenini sağlar, köylünün güvenliğini korur, üretimin devamını sağlayarak istihdamın azalmamasına yardım eder ve tüm bölgeler düşünüldüğünde savaşa hazır büyük bir ordu ile devletin bekası için zemin oluşturulur. Bu ek fayda köylünün artık ürüne ihtiyaç duymasını engellemektedir. Köylü zaten kendi kendine yeterek yaşamını sürdürmektedir. Makedonyalı Taçsız hükümdarın dediği gibi “ Hiçbir şeyi arzu etmediğim için hiçbir eksikim olmadı” Köylü için de bu durum böyle gerçekleşmekteydi.

Asya Tipi Üretimi hatırlamak gerekirse toprakların çok ve kurak olması varsayımı altında bir despot devletin oluşması söz konusudur. Osmanlı Devleti için de topraklar çok geniş ve bu toprakların üretime katılması gerekmektedir. Bunun sağlanması için devlet otoritesine ihtiyaç duyulmaktadır. Tarımsal üretimin gerçekleşmesi yalnızca toprak ve sulama ihtiyacının sağlanmasına bağlı değildir. Ulaşımın sağlanması, tohum, araç-gereçler, güvenli ortamın sağlanması, kişilerin birbirlerinin üretimlerini istismar etmemeleri gibi birçok unsur bu iki araca eklenmelidir. Tüm bu gereklilikler dönem şartları ile birleştiğinde kişilerin bir otorite altına sığınmaları sonucuna gitmektedir. Kişiler mensubu oldukları otoritenin çizdiği sınırlar çerçevesinde üretimlerini sürdürürse devlette bu ve bunun gibi toplumsal,

iktisadi, dini ihtiyaçların garantörü olur. Osmanlı Devleti'nde durumun bundan çok farklı gerçekleştiği söylenemez. Toprakta mülkiyet hakkı bulunmayan köylü devletten tasarruf hakkını satın almaktadır. Toprak için vergi, örfi vergi, dini vergi bir de üretimin artık ürünü ile devlete yine vergi vererek yaşamını sürdürmektedir. İncelediğimiz dönem itibarı ile bu vergiler köylüye ağır gelmemekte, köylü kendine yeter yapı içerisinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Öyle ki kişiler toprağın mülkiyetinin elinde olmadığına farkına bile varmayacakları rahatlıktadırlar. Bu dönem için toprakların sahibi devlet, köylünün artık ürününün sahibi olmaktadır. Bu ürünle de hazineden gider yaratmadan büyük bir ordu beslemekte, merkezi otoriteyi taşra da sağlamakta, kanunları uygulatmakta, köylüyü korumaktadır. İktisadi, idari ve sosyal tüm alanlarda bu artık ürünü değerlendirmiş olmaktadır. Bu artık ürünün toprakların büyüklüğü düşünüldüğünde yalnızca bu faaliyetler için harcandığı savunulamaz. Kalan kısım hazineye aktarılarak çeşitli sultana özel ve devletin diğer ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılması ile Asya Tipi Üretim Tarzı'na oldukça yakın bir model karşımıza çıkmaktadır.

5.2. Osmanlı Devleti'nin 17. ve 19. Yüzyıl Aralığında Toprak Sistemi ve ATÜT

Osmanlı Devleti'nin kuruluştan 16. yüzyıl sonlarına kadar sorunsuz bir şekilde idare edilmiştir. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde sistemin bozulmaya başladığı görülmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde devletin mülk sahibi olduğunun benimsendiği miri toprak rejimi bulunmaktaydı. Bunun yanında yaygın olmamakla birlikte yer yer uygulanan iltizam sistemi de bulunmaktadır. İltizam sisteminde; devletin herhangi bir gelir kaynağının kişilere açık arttırma usulü ile devredilmesidir. Toprak üzerinden konuşmak gerekirse tımar ayrılmış bir bölgenin geliri açık arttırma usulü ile mültezim denen kişilere satılmaktaydı. Halk mültezime karşı sorumlu olmaktaydı ancak ilk dönem uygulamalarında mültezimler ile halk arasındaki ilişkilerin sipahi ile olan ilişkiye benzer bir nitelik taşımaktaydı. İltizama verilen topraklar üzerinden devlet ise hazineye sıcak para akışı sağlamaktaydı. 16. yüzyıl sonrasında Batı'da askeri ve ekonomik alanda gelişmeler başlamıştı. Başlangıçta bu gelişmeler Osmanlıyı etkilemese de dünya genelinde artan değerli maden akımları, fiyat akımları, savaş teknolojilerinin gelişmesi, kaliteli ve seri üretime geçilmesi

karşısında Osmanlı daha fazla direnemeyecektir. Osmanlı Devleti'nde ordunun büyük bir kısmını tımarlı sipahiler oluşturmaktaydı. Bu ordu gelişmemiş savaş teknikleri ile savaşa katılmaktaydı. Savaş tekniklerinin değişmesi ile artık bu ordu yetersiz kalmaktaydı. Ekonomik gelişmelerle de Osmanlı artık Batı ile yarışmıyor ve giderek daha fazla gelire ihtiyaç duyuyordu. Devletin nakit ihtiyacı artınca tımar toprakları üzerinde giderek iltizama verilmeler arttı. Savaş tekniklerinin gelişmesi ile artık eyalet orduları işe yaramamaktaydı. Merkezi orduların daha çok önem taşıması demek hazineden maaş olan asker miktarının artması demektir. “Orduya katılan sipahi sayısı ile de gözlemek mümkündür. “1527-28 tarihlerinde seferlerde görülen sipahi sayısı 37 521 iken, 1655 tarihlerinde sefere katılan sipahi sayısı 6052’ye kadar düşmüştür (Solak,2013:112).” Daha fazla asker beslemek zorunda kalan hazine bunu iltizam ile finanse etmeye çalışmaktadır. “Böylece İstanbul’da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askeri sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, ulemaya, sarraf olarak isimlendirilen büyük tefecilere ve bir ölçüde büyük tüccarlara giderek genişleyen bir yatırım alanı açılmıştır (Koç,2005:27; Pamuk, a.g.e. ,1984:127).” Mültezimler elde ettikleri bu güç sayesinde taşra da aksayan güvenlik ile köylü üzerinde bir baskı kurmaya başlamışlardır. Mültezimlerin bu baskısının yanında toprak sistemini değiştiren dış etkenler Celali isyanları diyeceğimiz toplumsal kargaşanın da doğmasına neden olmuştur. İsyandar ile toprağı terk eden köylü mültezimlerin hakkı olmayandan daha fazla toprak üzerinde hak iddia etmesine neden olacaktır. Mültezimlerin köylü ile ilişkisi sipahi ile olan ilişkisinden oldukça farklıdır. “Mültezimler, kanunen Mayıs ve Haziran ayı içinde ürünü almak durumundayken, çeşitli oyunlarla bu işi Ağustos’a kadar sürdürmekte; köylü değer biçilmemiş ürünü kaldırmadığından hasat tarlalarda çürümeye yüz tutmaktadır. Mültezim, köylünün en güçsüz olduğu bu anı kollayıp geri gelerek çok düşük bir değer biçmektedir. Bu şekilde mahsulü ya çürümeye terk etmek, ya da çok ucuza satmak tercihinde bırakılan biçare ahali mültezimin dediğine razı olmayıp da hükümete müracaat edecek olsa arada kaybedeceği vakitten daha ziyade mutazarrır olacağından çarnaçar mültezimin dediğini kabul ederek büyük kayba uğramaktadır (Cem,1971:225).” Köylü mültezim tarafından hem maddi hem de manevi kayıplara uğratılmaktadır. Mültezimler toprak gelirlerinden daha fazla hak almak için köylüyü daha fazla çalışmaya zorluyor, angarya hizmet gördürüyor ve köylüden yalnızca

kanunen belirlenen vergileri almıyorlardı. Köylü mültezimler ve eşkıyaların yağmasından kendini koruyacak devleti artık yanında görmemekteydi. Köylünün devlet adına muhatap olduğu kesim artık devlet görevlilerinde oluşmamaktaydı. Bu da aralarında olan ilişkinin niteliğini değiştirmekte devlet, artık ürün üzerindeki hakkını kişilere devretmekteydi.

Osmanlı Devleti gittikçe artan mali bunalımlar neticesinde çareyi kendi kurumlarını çözümlenerek gidermeye çalışmıştır. Sistemli bir şekilde ve kontrol altında sürdürülen iltizam sistemi artık sürekli hale gelmeye başlamıştır. Mültezimler toprak gelirleri üzerinden devlete borçlarını ödemekte kalan kısmını da dilediği gibi kullanmaktadır. Daha fazla üretim yapılması mültezimlerin kendilerine ayıracağı payı da artırmaktadır. Devlet artık zengin mültezimlerin doğuşunu izlemekteydi.

16. yy sonlarına kadar vakıflar toplumsal ve iktisadi alanlarda olumlu hizmetler sunmaktaydı. Özellikle 16. yüzyılda kurulan para vakıfları ile toplumun kredi ihtiyacı kurumu olarak hizmet sunmaya başlamıştır. 17. yüzyılda yaşanan toprak kayıpları ile mali sıkıntılar vakıfları da etkilemiştir. Vakıf toprakları tehlikeye girdi, toplumda topraklardan kopan işsiz yardıma muhtaç büyük bir başboş kitle oluşmuştur. Güvenlik şartlarının sağlanamaması da vakıfların işlerliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Vakıflar, devletin eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi toplumsal gider kalemlerinin hazineye yük olmadan sağlamaktaydı. Vakıf sistemlerin toplumsal ve iktisadi bunalımdan dolayı aksamaması hazineye ek bir maliyet doğurmaktadır. Devlet bu kurumların yeniden işlerliğinin sağlanması için yenilikler yapsa da sistem birbirine bağlı olarak çökmekteydi. Bu çöküşte yalnızca bir alanda engellenemezdi.

17. yüzyıl sonrası çözümlenmede etkili olan bir diğer önemli hamle Arazi Kanunnamesi ile olmuştur. Miri topraklar üzerinde ortaya çıkan yeni oluşumlar tımar sisteminin eski değerini yok etmiştir. Var olan kanunlarla uygulamalar da artık birbiri ile örtüşmemekteydi. Meydana gelen bu boşluğun giderilmesi için devlet yeni bir kanuna ihtiyaç duymuş ve toprak sistemi yeniden düzenlenmiştir. 1858 yılında kabul edilen Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet resmen tanınmıştır. İstisnai olarak bazı hizmetler karşılığı elde edilen mülk topraklar artık tabana yayılmasının yolu açılmaktadır. Arazi Kanunnamesi ile sadece erkek çocuğa bırakılabilen miri topraklar diğer aile üyelerine de tanınmıştır. Miras hakkı daha fazla aile bireyelerine

tanınarak günümüz miras şartlarına yaklaşılmıştır. Miri arazilerin ipotek yolu açıldı. Bu nedenle köylü ileride kıtlıklar ve ekonomik bunalımlarla tefecilere, mültezimlere borçlanıp borçlarını ödeyemedikçe topraklarını kaybedecektir. Arazilere bina gibi yapıların yapılması, ağaç dikilmesi keyfi olarak gerçekleşemezdi. Kanunname ile bu durum ortadan kalktı. Devlet hizmetleri görülen belediye gibi binalar, ticari ve sanayi faaliyetleri yapılan binalar kişilerin mülkü gibi kullanmasının önü açıldı. Yabancıların devlet topraklarında mülk edinmesine de izin verilmiştir. Kurulştan 16. yüzyıl sonlarına kadar yaşanan dönemde özel mülkiyetin istisnai ve kontrollü bir şekilde kendine yer bulduğu görülmektedir. İmparatorluğun tüm toprakları devlet mülkü sayılmıştır. Ancak yaşanan mali ve sosyal sorunlarla birlikte toprak sistemi çözülmeye başlamıştır. Daha sonra tanınmamış mülkiyet ve devletin engel olamadığı taşrada iktisadi ve siyasi güç sahibi olmaya başlayan kesimler oluşmaktaydı. Devlet bu durumu tanımak ve kontrolü altına almak için Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyeti kabul etmiştir. Artık eski toprak rejiminden bahsetmek mümkün olmamaktadır.

Asya Tipi Üretim Tarzı'nda üretim aracı olan toprak devletin veya despot bir gücün elindedir. Halk toprağa bağımlı bir hayat yaşamaktadır. Toprakların sahibi devlet, üretim faaliyetini halk eliyle gerçekleştirmekte ve yaratılan artık ürünü de vergi, haraç, angarya gibi çeşitli araçlarla tahsis etmektedir. Osmanlı Devleti'nde tımar sistemi ile toprak mülkiyetsizliği ve artık ürün paylaşımı gerçekleşmektedir. Toplum olarak üretime katılım sağlanmakta ve yine toplumsal bir sömürü gerçekleşmektedir. Başlarında bulunan yöneticiler de devlete sorumlu memurlardan oluşmaktadır. Bu memurların ekonomik ve siyasi anlamda güçlenmesi önlenmektedir. Ancak 17. yüzyıl ve sonrasında yaşanan değişikliklere bakıldığında dış etkenlerin iç etkenleri tetiklemesi devleti çıkmaza sürüklemiştir. Devlet, acil nakit ihtiyacını bu toprakları elinden çıkararak sağlamaya çalışmıştır. Bu süreçte toprak üzerinde engellemeye çalıştığı siyasi ve ekonomik güce sahip kesim belirmeye başlamıştır. Bu kişilerin halkla ilişkisi de eski niteliğini yitirmiş, daha fazla kazanç için halkın kişisel olarak sömürülmesi ortaya çıkmıştır. Halk köle olmadığı için toprakları terk etmiş, kaçmış, şehirlerde yeni iş alanlarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Ancak çıkar yolu olmayan köylü toprak işçisine dönüşmüştür. Bu dönem

şartları göz önüne alındığında Asya Tipi Üretim Tarzına benzerlik taşıdığı söylenemez. Değişen bu yapının herhangi bir üretim biçimine girmediği de varsayılabilir.

6. OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE KAMU HİZMETLERİ AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde belirlenen dönemler ekseninde Osmanlı Devleti'nde yapılan kamu hizmetleri Asya Tipi Üretim Tarzı ile ilişkileri bakımından incelenecektir.

6.1. Osmanlı Devleti'nin 13. ve 17. Yüzyıl Aralığında Kamu Hizmetleri ve ATÜT

Bireylerin ve toplulukların mali güçlerinin yetersizliği ya da devletin toplumun bazı ihtiyaçların karşılanma görevini üstlenmesi kamu hizmetlerini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti, bildiği gibi toprakların mülkiyetini elinde bulunduran ve kişilere yalnızca kullanım hakkında istifade etme hakkı tanıyan bir yapıdadır. Tarım faaliyeti devlet eli altında yürütülürken diğer ekonomik faaliyetlerde de devletin etkin rol oynadığı görülmektedir. Devletin, ekonomik ve sosyal alanda bu müdahalesi ile birlikte söz hakkı olmasının toplum tarafından kabul edilmesi için bir takım gerekliliklerin devlet eliyle yapıldığının görülmesi gerekmektedir. Kamu hizmetleri, bireylerin doğrudan kullandığı sağlık, eğitim, güvenlik, bayındırlık, sosyal güvenlik gibi hizmetler, emeklilik, fakirlere yardım edilmesi için yapılan sosyal kamu hizmetleri, iktisadi kamu hizmetleri ve kültürel alanda yapılan kamu hizmetlerdir.

Osmanlı Devleti'nde toplumun eğitim, sağlık, bayındırlık, sosyal güvenlik gibi hizmetlerin büyük çoğunluğu vakıflar aracılığı ile giderilmekteydi. Osmanlı toprakların bir kısmını vakfetmiş kişilerin de mal varlıklarını vakıf alanına yönlendirmeleri için teşvik etmiştir. Vakıfların kuruluşunda temel amaç topluma hizmettir. Her alanda topluma hizmet edecek vakıflar kurulmuştur. Tasavvuf eğitimi verilen dini eğitim verilen medreselerin yanında diğer ilimler de öğretilmiştir. Bu

kurumlarda eğitim gören öğrenciler ile öğretmenlerin giderleri vakıf tarafından karşılanmaktadır.

Toplum içinde yeterli geliri elde edemeyen düşkün bir kesim mevcuttur. Bunun yanında hiç gelir elde edemeyen sakat ve yaşlılarda vardır. Bu bireylerin yaşamlarını devam ettirmeleri, hırsızlık gibi toplum huzurunu ve asayişini bozacak kötü yollara yönelmemeleri amacıyla da vakıflar sorumluluk yüklenir. “937-947/1530-1540 yılları arasında sadece Anadolu Eyaleti’ndeki vakıfların toplam geliri 13.641.684 akçe idi. Bu gelir ile 112 medrese, 623 zaviye, 154 muallim-hane, dört daru’l- huffaz, 71 Han, birer Mevlevihane ve kalenderhane işletiliyor ve vakıfların yeniden 121 müderris ile 8055 hizmetli maaş alıyordu (Güler,2013:335).” Yardıma muhtaç kesimin ihtiyaçlarını gidermenin yanında büyük bir istihdam olanağı da yaratır.

Osmanlı Devleti’nde geniş topraklar arasında uzun ve zor ulaşım şartları mevcuttur. Ulaşım, yalnızca ekonomi için değil sosyal hareketlilik ve savaş için de gereklidir. Bu uzun yollar da can ve mal güvenliği tehlikeye düşmeden yolculuk yapılmasında devletin ayrıca girişimlerinin yanında bu yollar üzerinde kurulan kervansaraylar da bu amaca hizmet etmektedir. Bazı yerleşim yerlerinde su ihtiyaçlarının karşılanması yine yol ve köprülerin yapımında vakıfların rol aldığı görülmektedir.

Toplumun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulan Darüşşifalar ve bu merkezlere uzak olanlara yapılan seyyar doktorluk hizmetleri, akıl hastaneleri ve yetimler için kurulan vakıflarda bir diğer hizmet alanlarıdır.

Toplumsal alanda yapılan birçok yatırımla birlikte devletin iktisadi hayata toplum yararına yön vermesi de kamusal alanda bir hizmet olarak ele alınabilir. Osmanlı Devleti’nde ekonominin her alanında etkin bir devlet kontrolü olduğunu biliyoruz. Tarım üzerindeki etkisinin yanında zanaat ve ticaret alanlarında da kanunlarla faaliyet göstermektedir. Hatta devlet eliyle kurulan manifaktür girişimleri ile ekonomiye bizzat katılmıştır. Devlet, ürünlerin satışında fiyatlara uyguladığı narh politikası ile tüketicinin sömürülmesini önlemektedir. Tüketici yararına olan bu sistemle üretici için de haksız kazanç oluşmamaktadır ancak fazla kazançta oluşmamaktadır. Kapital bir birikimin oluşması bu yolla engellenmiş olmaktadır.

Lonca sistemi ile esnafın kendi içinde örgütlenmesine imkân tanınmıştır. Bu örgüt devletin denetimlerini daha kolay yapmasını sağlamıştır. Esnaf gedikleri ile belirli bir alanda üretim hakkı bazı kişilere verilmiştir. Bu da üretim artışlarını azaltmakta sistemi herkese açık bir durumdan korumaktadır. Faiz sistemi yine devletin ölçütleri altında belirli oranlarla meşru sayılmıştır. Aşırı kazançlar, halkın tefecilerin eline düşmesinin önü kapatılmıştır. Toplumda devlete yakın kesimin mal varlığını vakıfta değerlendirmesinin topluma katkısının yanında devlette kendi eliyle vakıflar kurmuş ve bu alanda hizmet vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde vakıflardan ayrılan toplumsal hizmet, geniş toprakların bütünlüğünü ve halkı koruyan orduların varlığıdır. Devletin merkezlerde görev yapan maaşlı askerlerinin yanında taşrada topraktan beslenen büyük bir tımarlı ordusu bulunmaktaydı. Devlet üretimden aldığı artık ürün ile büyük bir tımar ordusunu beslemekteydi. Askerler savaş zamanında orduya katılırlar bunun dışında köylerin güvenliğini sağlardı. Reaya artık ürünü devlete vermenin karşılığında geçimini sağlayacak üretimi ve güvenli hayat şartlarını elde etmekteydi. Bunun yanında var olan sosyal devlet, diğer toplumsal ihtiyaçların giderilmesini de sağlamaktadır. Asya Tipi Üretim' de artık ürünün sahibi devlet bunun karşılığında kamu hizmetlerini yapmakla yükümlüdür. Bu kamu hizmetleri çıkış noktasında sulama gibi üretimin temel ihtiyaçlarının giderilmesi olmuştur. Ancak sulama dışında artık ürünün karşılığında yapılan diğer kamu hizmetleri de sulama ile eş değer olduğu varsayımı altında Osmanlı Devleti aldığı artık ürünün karşılığını kamu yatırımları ile topluma geri ödemektedir. Halktan alınan vergi yahut artık ürün yalnızca toplum için harcanmak zorunluluğu yoktur. Devletin iktisadi ve siyasi gücünü pekiştirmek için bu geri dönüşü yapmaya ihtiyacı vardır. Dönem şartlarına bakıldığında 17. yüzyıla kadar devletin tüm sistemlerinde görülen istikrar toplumsal yatırımların işlerliğinde de görülmektedir. Devlet, artık ürünü alır bunun karşılığında kamu yararına hizmet verir yahut bu hizmetlerin verilmesine zemin hazırlar. Bu hizmetlerde yalnızca üretim araçlarının sağlanması gibi toprak ve sulama değil sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, iktisadi yaptırımlar ile orduyu da kapsamaktadır. Bu sebeple 17. Yüzyıla kadar olan dönem için Asya Tipi Üretim Tarzına yaklaşmakta olduğu söylenebilir.

6.2. Osmanlı Devleti'nin 17. ve 19. Yüzyıl Aralığında Kamu Hizmetleri ve ATÜT

Osmanlı Devleti'nde düzen içerisindeki her alan birbirine bağlı olarak işlerliğini sürdürür. 17. yüzyıla gelindiğinde dışa kapalı ve kendine yeten Osmanlı artık kayıtsızlıktan zarar görmeye başlamıştır. Batı ticaret yollarını değiştirecek keşifler yapmakta ve bu yeni bölgelerden değerli madenleri kendi ülkelerine taşımaktaydı. Madeni para sistemine sahip Osmanlı için bu durum hiç iyi olmayacaktır. Osmanlı merkantilist akımdan kendini korumak için dışarıya maden akışını yasaklamakta hatta alış-verişlerde ürünle ödeme yapılmasına gidilmekteydi. Batı yalnızca yeni bölgeleri keşfetmesi tüm Dünyayı etkilemeye yetmemiştir. Buharlı endüstrinin bulunması seri ve kaliteli üretimin başlatacaktır. Osmanlı Devleti tarıma dayalı ve küçük atölyelerde endüstrisini gerçekleştirmekteydi. Pazarlar dışa kapalı değildi ve bu ucuz ürünler bir anda piyasaya hâkim olacaktı. Esnafın ise bu ürünlerle rekabet edecek gücü yoktur ve devletin de bu rekabete uyum sağlayacak uygulaması olmamıştır. Esnaf, ekonominin bütününe yön veren devletin bu durumu kurtarmasını beklemekten başka bir şey yapmayacaktır. Elllerinde yeni girişimler yapacak birikimleri bulunmamaktaydı. Devlet kendi eliyle bazı manifaktür girişimler de bulursa da rekabet gücü zayıf kalacaktır. Toprak sistemi iltizam ile birlikte bozulmuş ve devlet kontrolünde kısmi olarak çıkmıştı. Gelişmelerin iktisadi boyutuna eklenen yeni savaş teknikleri de Osmanlıyı zorlayacak bir diğer alandı. Devletin orduları ilkel silahlarla savaşan atlı ve yaya birliklerdi. Ancak savaşlar insan gücüyle kazanılamayacak kadar değişmiş ve uzun sürmekteydi. Ateşli silahların gelişmesi ve yeni savaş araçlarının ortaya çıkması Osmanlı'nın bu alanda yatırım yapmasına neden olacaktı. İlk kurulan fabrikalar da top dökümü gibi savaşlara hizmet etmekteydi. Devletin bu şartlar altında daha fazla gelire ihtiyacı vardı. İlk olarak toprakları iltizama verip nakit ihtiyacını karşılamak istemiştir. Ancak bununla birlikte hazinenin artan bir maaşlı asker yükünün altına girmiştir. Diğer yandan üretimden ve topraktan kopan köylüden düzenli vergi alınamıyordu. Esnaf çökmüştü ve bu alanda da vergi kayıpları yaşanmaktaydı. Savaşların uzun ve ağır geçmesi, savaş araç-gereçlerinin sağlanması daha pahalıydı. Savaşlar neredeyse finanse edilemiyordu. Bu şartlar altında girilen yeni istikrarsız dönemde tüm kurumların düzenli işlememesi olağan bir sonuçtur.

Ekonomik ve toplumsal şartlar göz önüne alındığında vakıfların yükü daha ağır olmaktadır. Bu dönemde vakıflar giderek bozulmaya, gelir kayıpları yaşamaya başlamıştır. Bazı vakıflar kapansa da yeni vakıflar kurularak sistemin devam etmesine çalışılmıştır. Topluma geniş bir yelpazede kamu hizmeti sunan vakıflar aksarken, devlette toplumsal yatırımlara ağırlık vermemekteydi. Çökme aşamasına gelen ekonomi, toplumsal kurumlar, hukuk, ordu alanlarında yenileşme kabul edilmiş ve başlatılmıştır. Ancak asıl nedenler görülmemiş ve hatta iktisadi alan arka planda kalmıştır. Devletin yenilikleri ve çabaları sürekli olarak ordu üzerinde olmuştur. Çünkü savaşlar kaybedilmekte ve bu kayıp topraklarla ilgili olmaktadır. Toprakların kaybolması demek gelir kaynaklarının azalması demektir. Taşrada otoritesini ayanlar ile sürdüren devlet halktan kopmuştur. Halk kendi için bir şey yapmayan devletle karşı karşıya kalmıştır. Artık ürünün alınması bir yana vergi miktarlarının artırılması, yeni vergilerin çıkarılması ile de ezilmektedir. Halktan alınan vergi halka ne güvenlik ne de diğer alanlarda geri dönmüştür. Asya Tipi Üretimin tam tersi, devletin artık salt mülkiyetinden söz edemediğimiz bu dönemde yeterli kamu hizmetine de rastlamamaktayız. 17. yüzyıl sonrası değişimin başladığı ve emeklerinin bir karşılığı olarak alınan kamu hizmetini halkın artık alamadığı görülmektedir. Bu dönem için Asya Tipi Üretim Tarzı' na Osmanlı tamamen uzaktır. Ancak Asyal üretimin çözülme aşamaları olarak değerlendirmekte mümkündür. Yaşanan her değişim dış etkenlerle yapıyı çözmektedir. Bu yüzden dönem herhangi bir üretim tarzı içerisinde değerlendirilemeyecek kadar karışıktır.

7. OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE TOPLUMSAL YAPI AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde incelediğimiz dönemler esas alınarak Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı ile Asya Tipi Üretim Tarzı değerlendirilecektir.

7.1. Osmanlı Devleti'nin 13. ve 17. Yüzyıl Aralığında Toplumsal Yapı ve ATÜT

Osmanlı Devleti farklı etnik kesimlerin bir arada yaşadığı ve bu farklılıkların çatışmaya dönüştürülmemesini sağlayan merkezi bir otoriteye sahiptir. Yöneticiler toplumun huzur ve istikrarına yönelik bir tutum sergilemektedirler. Osmanlı Devleti'nde halk birbirinden üstün kesimlerden oluşmamaktadır. Devletin toplumsal yapısı yönetenler ve yönetilenler ayırımına tabi olmaktadır. Halk ise kendi arasında yalnızca dini yönden Müslüman ve gayrimüslim tebaa olarak ayrılmaktadır. Dini ayırım ise yaşam şartlarında, temel haklarda ve kanunlarda değil yalnızca vergisel birtakım yükümlülüklerde ortaya çıkmaktadır. Yöneticiler devlet hizmeti gören kişilerdi ve devlete halkla eşit sorumludur. Askeri kesim, yaptığı hizmetler ve bazı vergilerden muaf olarak üstün gözüke de hiçbir mevki kişilerce garanti altına alınamadığından güç sahibi olmazlar. Özellikle gelir ve servet bakımından üstün olsa da hizmetleri süresince müsadere tehditi altındadırlar. Bu sayede devlet askeri gücün siyasi bir güce dönüşebileceği iktisadi güçlenmeyi engeller. Yani bir burjuvazi oluşamaz. Reaya kiracısı olduğu topraklarda üretim faaliyetini gerçekleştirir, vergilerini öder, asker besler. Ancak kişilerin kesin kurallara bağlı oldukları bir sosyal statüleri yoktur. 'Reaya oğlu reyadır' cümlesi ile anlatılmak istenen herhangi bir geçişin yasak olduğu anlamında değil, üretimin ve var olan düzenin sürekliliğinin sağlanması amacıyla. Halk eyalette bulunan yöneticiler ile ilişki halindedir. Devletle olan ilişkiler bu yöneticiler aracılığı ile yapılmaktadır. Sipahiler üzerinden anlatmak gerekirse; sipahi devlet ile halk arasında aracıdır. Tımar sahibi görevini yerine getirmez ya da kötüye kullanır ise görevden alınabilirdi. Berat yenileme kanunu ile devletin bu yönetici kadrosu yoklanır bir nevi onlara devlet memuru oldukları hatırlatılırdı. Devlet bu sayede imtiyazlı sınıfın oluşumunu önlemenin yanında berat yenileme işinden bir de ek gelir elde etmiş olmaktadır. Üretim yapan

halkın askeri kesime geçmesi için bir engel yoktur. Üstün askeri başarı gösterir, devlet hizmetinde devlete yararlılık gösterirse reaya iken asker olabilir. Gayrimüslim tebaada saray eğitimi aldıktan sonra yönetimde yüksek kadrolara gelebilmektedir. Yönetenler ve yönetilenler arasında geçişler mümkündür. Bu da kesin sınırlarla ayrılmamış bir sınıf yapısının olmadığını gösterir.

Reaya(halk), yerleşikler ve konar-göçerlerden oluşur. Yerleşikler genellikle köylerde tarım faaliyeti ile uğraşırlar. Konar-göçerler ise hayvancılıkla uğraşmaktadır. Kırsal kesim bu şekilde bir örgütlenme içerisindeyken şehirlerde de devlet erbabı ve şehirli halk yaşamaktaydı. Şehirde yaşayan halk esnaftır, tüccardır, zanaat ehlidir. Kırsalda yapılan tarım faaliyeti tüm ekonomik kolları beslediği için ayrıca bir öneme sahiptir. Bu nedenle tarımı sürdüren halk topluluğu bir birey olarak değil de aynı amacı güden bir topluluğu oluşturmaktadır.

Yöneticilerin bireylerle olan ilişkilerinde İslam'ın eşitlik ve adalet ilkesi oldukça etkili olmaktadır. İslamiyet'in getirdiği kurallar padişahın bile uymak zorunda olduğu hükümlerdir. Ancak Osmanlı toplumunun farklı din ve kültürlerden oluştuğunu varsayarsak toplum yapısının din eksenli istikrarlı olduğu söylenemez. Devlet, halkın refahı ile ilgilenen sosyal bir devlettir. Toplumun düzenini sağlamakla görevli devlet, ordular ile güvenliği sağlar, sosyal yardım kurumları ile toplumsal dengeyi sağlar, üretim düzenini korur, fiyat denetimleri ile üretici ve tüketiciyi korur, denetim ile de sistemin istikrarını sağlar. Padişah iktisadi alana müdahalesi ile çıkarıcı grupların oluşmasını engellemektedir. Bireyler de fazla kazanma hırsı peşinde koşmayan, kanaatkâr insanlardır. Keyfi davranışlar toplum düzeninin bozulmasına neden olacaktır. Bireyler topluluktan bağımsız değerlendirilemez. Dönem şartları düşünülürse güvenlik tüm toplumu bir güç altında can ve mal güvenliğini sağlama ihtiyacına götürmektedir. Osmanlı Devleti de bireylere kendi himayelerinde güvenli bir hayat sunarken düzen içerisinde kendilerine de bir yer vermektedir. Düzenin değişmemesi için maddi ve manevi tüm önlemler alınmaktadır.

Üretim gücünü oluşturan köylü, tasarruf hakkı verilen topraklarda kendilerini, şehirleri ve askerleri beslemek için büyük çapta bir üretim gerçekleştirir. Bunun yanında toprak kirası da öderler. Köylü, toprağı işleyip kurallara uyduğu sürece özgür köylüdür. Toprağı bağlılık esastır. Toprağı keyfi olarak terk edemez, boş

bırakamaz, başka bir alanda faaliyet göstermesi için üretimin devamı şartlarını yerine getirmek durumundadır. Köylüye kötü davranılması, angarya gibi hizmetlere sürülmesi, fazladan vergi alınması yasaktır. Köylünün her türlü hakkı kanunlarla güvence altına alınmıştır. Köylü, haklarının ihlal edilmesi durumunda mahkemelere başvurarak hakkını arayabilmektedir. Devlet, tüm uygulamaları ile toplumculuğu destekler bununla üretime ortak olmaya devam etmektedir. Köylü devletten yalnızca toprağın tasarruf hakkını alır. Ortakçı çiftliklerde ise durum biraz daha farklıdır. Üretim araçları, tohum, toprak devlet eliyle kişilere verilir. Bu çiftliklerde çalışanlar genellikle hür köylüler değil de savaşlar sonucu ülke topraklarına katılan esirlerdir. Osmanlı Devleti'nde harp dışında kölelik yasaktır. Esir kaynağı bir tek savaş yoluyla olmaktadır. Köleler başlangıçta ordu ve devlet adamı yetiştirmek amaçlı kullanılmaktaydı. İktisadi bakımdan kullanımı yaygın değildi. Kurulmuş kölelik kavramı mevcut olmadığı için sonradan kurulan sistemin İslam hukuk ile yönetilmesiyle ılımlı şartlar oluşmuştur. Genellikle ev içi hizmetlerde kullanılmaktaydı. Savaşlarla birlikte esir nüfusu sürekli olarak artmaktaydı. Bu nedenle, köle nüfusun kullanımında, hâkim olmasa da ekonomik faktör olarak ortakçı kullar ve dokumacı köleler ortaya çıkmıştır. Köleler çiftliklerde ve endüstride kullanılsa da köleler ticari bir meta değildir. Daha çok çalıştırılıp daha fazla kazanma hırsı ile kullanılmamışlardır. Azad devlet tarafından teşvik edilmektedir. Endüstride kullanımı ise anlaşma usulü gerçekleşmektedir. Yine de bu kesim hür köylü ile hür olmayan köylü arasında bir kesimi oluşturmaktadır. Ortakçılar, miri topraklarda değil daha çok hassa ve vakıf topraklarda tarım yaparlardı. Devletin sağladığı hayvan veya başka araç gereçleri tarım dışında kullanamaz, bunları korumakla yükümlüdür, angarya hizmeti yapabilirler, farklı mesleklerde çalışmaları yasaktır. Anadolu da değil de daha çok şehirlere yakın çiftliklere yerleşmişlerdir.

Kuruluştan 17. yüzyıla kadar olan dönemde toplum, iktisadi ve idari sistem içerisinde düzenin bir parçasıdır. Bu düzenin değişmeden sürdürülmesi için devletle birlikte çalışmaktadır. Toplum kesin kastlarla bölünmüş bir sınıflı toplum değildir. Bireyin bağımsız olarak ortaya çıkması mümkün değildir. Bireyler kullanım değeri için üretim yapmaktadır ve bu üretim şekli onları fazla kazanma hırsına itmez.

Osmanlı Devleti'nde kişiler üretim sürecinde aktif bir rol alırlar ancak ürünle ihtiyaçları kadar ilgilenirler. Artan kısma devlet ortaktır ve onunla ne yapacağı devletin sorunudur. Birikim yapamayan bireyler, ticari piyasaya sınırlı katılım gerçekleştirir. Devlet ele geçirdiği yeni toprakları hemen bölerek değerlendirir ve üretime katar. Bu sürekli olarak aynı şekilde devam eder. İçsel dinamizm eksiktir. Osmanlı Devleti'nde büyük şehirler sınırlı sayıdadır. Bu şehirlerde artık ürünü elde eden devlet tüketimi gerçekleştirir ve sınırlı sermaye sahipleri yine devlete yakın askeri kesim ağırlıklı kişilerin iktisadi faaliyetlere katıldığı alanlardır. Bu kesimde yalnızca sınırlı sayıda şehrin canlı kalmasına yetmektedir. Gelişmiş büyük şehirlerin dışında kalan bölgeler iktisadi bakımdan birbirine yakındırlar. Toplum kendi kendini destekler nitelik taşımaktadır. Toplum içerisinde aşağı bir sınıf sayılacak köle kurumu vardır. Bu kurum hâkim bir iktisadi üretim şekline dönüşmemektedir. Köleler kolaylıkla topluma katılmakta ve ağır sosyal şartlarda sınılanmamaktadır. Dönem şartları göz önüne alındığında toplumsal yapı bakımından Asya Üretim Tarzı sınıflı toplumun olmadığı, iş bölümünün gelişmiş olduğu, bireylerin toplumun bir parçası olarak görüldüğü ve bu düşünce ile hareket ettiği, aşırı kazanç peşinde olmadığı, devlete itaatkâr olduğu ve devletin de bunun karşılığını toplumsal huzurla verdiği bir sistemdir. Osmanlı Devleti, düzenin oturduğu varsayılan 17. yüzyıla kadar olan dönemde ATÜT ile toplumsal şartların benzediği söylenebilir.

7.2. Osmanlı Devleti'nin 17. Ve 19. Yüzyıl Aralığında Toplumsal Yapı ve ATÜT

Osmanlı toplumunun huzurlu ve düzenli gidişatı 16. yüzyıl sonlarında ilk çatlaklarını vermeye başlamıştır. Batı'nın iktisadi gelişmeleri ile ekonomik darlığa giren Osmanlı ekonomisi devletin uygulamalarında değişiklik yapmaya zorlayacaktır. İlk olarak toprak üzerindeki haklarından kısmi vazgeçiş adımı olacak iltizam uygulaması artacaktır. Halk savaşlarla birlikte artan vergi yüküne ek olarak bir de mültezimlerle uğraşmak zorunda olacaktır. Toplumda işsiz kitle giderek büyümekte ve artan nüfus üretime katılamamanın yanında tüketmekteydi. Bu işsiz kitleye köylünün çözümü çocuklarını medreselere, asker ocaklarına yazdırmak yahut bey yanlarına yollamaktı. Medreselerde, öğrenciler o kadar artmıştı ki artık

ihtiyaçların karşılanması giderek zorlaşmaktaydı. Bu durum karşısında öğrenciler toplanarak çevre köylere saldırmışlardır. Toprağa ilk saldırı böylece başladı ve toplumsal isyanlar ortaya çıkmıştır. İltizam usulü ile derinleşen ekonomik darlık ve tefeciliğin yaygınlaşarak köylüyü ezmesi topraktan uzaklaşmanın bir diğer sebebi olmuştur. Boş kalan topraklar ağalar ve beylerin yeni çiftlikleri olmak için hazır beklemekteydi. Herkes bir parça toprak peşinde koşmaktaydı. Eşkıya birliklerin köylere saldırması ile halk topraktan uzaklaşacak ve kendisi de eşkıya olacaktır. Devlet isyanları bastırmakla görevlendirdiği memurlar görevlerini ihlal edip isyan dalgasına katılacaktır. Devlet kendi güçleri ile önleyemediği isyanda bu kez halkı yanına almıştır. Halka yetki vererek eşkıyalığa direnmeleri için yardım etti. Sosyal kaosu durdurmak hiç kolay olmamıştır, köylü eşkıya, eşkıya köylü oluyordu. Burada ilk pes eden de köylü olacaktır. Daha fazla savaşacak gücü olmayan köylü toprağını, evini, bahçesini terk edecektir. Boş kalan topraklar ise beylerin istilasına uğrayacaktır. Servet birikimi yapan kesim bunu askeri güçleri ile pekiştirerek toprak mülkü edindi. Büyük çiftliklerin oluşması topraktaki bozulmalar ve ekonomik darlık ile engellenemedi. Halk artık beyler ve ağalarla karşı karşıya kaldı. Köyler yalnız bırakıldı, mültezimlere terk edildi. Köylüye angarya başladı ve gittikçe ezilerek bir toprak işçisine dönüştüler. Beyler vergi miktarlarını kendileri belirlemekteydi ve artık halk devlet vergisi ile hizmet vergisini ayıramamaktaydı. Toplanan vergiler mültezim ve ağalarca keyfi harcanıyordu. Daha fazla kazanma hırsı başladı. Devlet ise bu duruma müdahale edemiyor ve hatta bu beyleri tanımak zorunda kalıyordu. Nitekim Ayanlığa dönüşen beylerden kanunların uygulanması için yardım alacaktır. Ayanları tanıdığına dair imzalanan Sened-i ittifak bu durumu ispatlamaktadır.

Yeni toplumsal yapıların ortaya çıkması ile çalışma koşulları giderek ağırlaşmıştır. Beyler daha fazla kar için köylüyü daha çok çalıştırmakta ve her hizmete sürmekteydi. Var olan yapılar devam etmekteydi ancak el değiştirmişti. Artık sistem çatlamıştı, zarar gören bireylerde devletin yanında yer almamaktaydı. Devlete olan bu güvenin sarsılması ile devlet babadan, bir güç unsuruna dönüşüm yaşanmıştır. Bireysellik eğilimleri ortaya çıkmış, servet birikimi halka yayılmıştır ve mevkiiler arasında geçişlerde kural dışılık ortaya çıkmıştır. Otoritenin halka yaptırımları sonucunda birey olarak ceza alan kişi toplumsal bütünden ayrılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde şehirlerde padişah, ailesi ve saray bağlantılı kişiler bulunmaktaydı. Mevcut halkın da geçimi toprakla değil daha çok ticaret ve zanaat faaliyetleri ile gerçekleşmekteydi. Toprağın ağır şartlarından kaçan köylüye cazip gelen ilk yer şehirler olacaktır. Ancak şehirlerde ne bir evi ne de bir işi olan bu insan yığını şehirlere zarar vermekten öteye geçemeyecektir. Şehirlerin ekonomik ve sosyal yapısı bozulmuştur. Gecekondulaşma artmış, esnafın geçimi zorlaşmış, asayişin sağlanması da güçleşmiştir. Zanaat içeriden bu göç dalgası ile bozulurken dışarıdan da ithal mallarla çökmeye yüz tutmuştur. Devlet göç yasakları, topraklara dönmek için vergi teşvikleri uygulasa da sonuç alınamamıştır.

Tohum, araç ve gerecin devlet tarafından sağlandığı ortakçı çiftliklerin de yapısı bozulmuştur. Devlet ekonomik darlık neticesinde gelir kaybına uğrarken artık bu çiftliklere de üretim araçlarını sağlayamamaktaydı. Bu çiftliklerde çalışan köleler zaman içinde reayaya dönüşerek halka karıştılar. Bursa'da dokumacı köleler olarak endüstride çalışanlar ise zaman içinde hür işçilere dönüştü. 17. Yüzyıl sonrasında büyük şehirlerde kurulan köle pazarları dikkat çekmektedir. Devlet ise bu ticareti meşru saymakta ve satılan köleler için pençik, bac vergisi almaktaydı. 19. Yüzyıla gelindiğinde savaş esirlerinin azalması ile farklı bölgelerden ülkeye köle getiriliyordu. Kölelik ticari alanda kabul görmüş bir faaliyet olarak uzun yıllar yapılmıştır. Uluslararası anlaşmalarla azaltılmış ve gizli yollarla yapılmaya devam etmiştir. Tamamı ile kaldırılması devletin yıkılmasına dayanmaktadır.

17. yüzyıla kadar kısmen piyasaya açık üretim yapan, kendi kendine yeten köylü için şartlar giderek ağırlaşmıştır. Kırsalda yapılan zirai faaliyet ile ekonomik kollar beslenmekte, şehirlerin ve ordunun işesi sağlanmaktaydı. Bu düzen kendi içinde sürüp giderken Batı'nın ekonomik gelişmelerle Osmanlı Devleti'nde ileri bir konuma geçmesi ile ülke genelinde darlık başlayacaktır. Ekonomik sorunlar toplumsal buhranlara neden olmuştur. Bunun sonucunda da toplumun yaşam tarzı değişmiştir. Kırsalda devletin yerini ağalar almıştır ve artık kişilerin yalnızca devlete olan sorumluluklarında ara kesim oluşmuştur. Toplumdan ekonomik ve siyasi güç bakımından ayrılan bir kesim oluşmuştur. İlk dönemde görülen sınıfsız yapının varlığını koruduğu söylenemez. Daha fazla rant peşinde koşan bu kesim, halkı daha çok işe zorlayacaktır ve devlet halkı sipahiye karşı koruduğu gibi koruyamayacaktır.

ATÜT için geçerli saydığımız sınıfsız toplum, sermaye peşinde olmayan bireyler, toplumun parçası ve topluluk için hareket etme güdüsü ortadan kalkmıştır. Bireysellik eğilimleri egemen olmaya başlamıştır. Var olan yapıların yanında yeni yapılar ortaya çıkmıştır. Değişmez toplum düzeni çözülmeye başlamıştır. Olmayan feodalizm tohumları bu sebeplerle Osmanlı topraklarında ilk tohumlarını atacak ama Batı'da olduğu gibi gelişimini tamamlayamayacaktır. Anlatılanlardan yola çıkarak, 17. Yüzyıl sonrası dönemde ortaya çıkan değişimler Asya Tipi Üretime yakın değildir.

8. OSMANLI TOPLUMU'NUN DÖNEMLER DÜZEYİNDE VERGİ SİSTEMİ VE İKTİSADİ SİSTEM AÇISINDAN ATÜT DEĞERLENDİRMESİ

Bu bölümde belirlenen dönemler düzeyinde Osmanlı Devleti'nin vergi sistemi ile iktisat sistemi Asya Üretim Tarzı ile ilişkilendirilecektir.

8.1. Osmanlı Devleti'nin 13. ve 17. Yüzyıl Aralığında Vergi Sistemi, İktisadi Sistem ve ATÜT

Osmanlı Devleti, kuruluştan itibaren gelir ve giderlerin düzenli olarak kaydedildiği bir mali yapıya sahip olmuştur. Devletin gelir kalemler merkez maliyesi, vakıflar ve tımar olarak ayrı ayrı ve büyük bir titizlikle kayıt altına alınmaktaydı. Devlet hazinesi, tüm giderlerin karşılandığı ve gelirlerin toplandığı ana merci değildi. Eyalet askerleri ve bu bölgelerdeki idari ve sosyal hizmetler tımar, zeamet gelirlerinden sağlanmaktaydı. Merkez bölgenin de ihtiyaçları doğrudan hazine tarafından sağlanmaktaydı. Tımar sistemi büyük bir geliri kendi bünyesinde eritmekteydi. Dirliklerde yapılan zirai faaliyet gelirleri ile hazineden gider kalemi yaratılmadan taşradaki memur maaşları ve taşrada savaşa hazır büyük bir ordu beslenmekteydi. Bunun yanında kalan kısım da yine hazineye aktarılmaktaydı. Hazinenin gelir kaynaklarının büyük bir kısmını vergi kalemleri oluşturmaktaydı. Toplumda şeri, örfî ve yapılan ekonomik faaliyetlere özgü her alana yayılmış bir vergi sistemi mevcuttu. Bu vergiler hazinenin doğrudan gelir kalemleridir. Toplumun elinde kalan fazla vergi olarak devlete geliyordu. Buna karşın gider kalemlerine

bakıldığında saray ağırlıklı ve yine merkezi teşkilatlanma içerisinde bulunan askeri ve idari giderlerden oluşmaktadır. Taşradaki çıktı hem taşrayı hem de merkezin yaşasını sağlarken, hazine gelirlerinin büyük kısmı merkezde kullanılmaktaydı. Devletin gelirlerini yalnızca vergiler oluşturmamaktaydı. Sürekli kazanılan savaşlar, ganimet gelirleri, yeni topraklar, haraca bağlanan ülkeler de ilk dönem için gelirlerin büyük kısmını karşılamaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde vergi toplama usullerine bakıldığında mukataaya verilen devletin gelir kaynaklarının görevlendirilen memurlar tarafından toplanması, bazı idari görevler verilen kişilere hizmet akçesi olarak bazı vergilerin toplatılması ve tımar topraklarının vergilerinin toplanması olarak temellendirilebilir. Dirliklerde vergilerin toplanmasında hazine vergiyi görevleri karşılığında sipahiye devretmiştir. Bu sayede yerinde tahsis uygulaması ile kolaylıkla vergiler toplanabilmiş, devletin otoritesini temsil eden görevlilerce de kanunların uygulanması sağlanmıştır. Toprak üzerinde tarımsal faaliyet ve toprağı kullandırmak adına alınan vergilerin daha özel bir önemi vardır. Toprağın tasarrufçusu reaya, ürettiği ürün üzerinden %10 oranında öşür vergisi vermektedir. Ancak bu verginin yanında bir de toprağı kullanmanın bir bedeli olarak çift resmi alınmaktadır. Çift resmi dönüm ve toprağın verimi esas alınarak belirlenmektedir. Bu vergi yılda bir kere alınmaktaydı. Yine bir toprak vergisi olan çift bozan da reayaya toprağı kullandırmanın bedelidir. Üretim yaptığı topraklarda üretime devam etmek zorundadır ve keyfi olarak toprağını terk etmesi halinde devletin uğrayacağı zarar kişiye ödetilir. Toprak üzerinden alınan vergilerin yanında halktan toplanan şer'i vergiler de gelirlerin büyük kısmını oluşturmuştur. Gayrimüslimlerden alınan cizye vergileri devletin uzun yıllar boyunca miktar olarak geniş bir vergi kalemi olmuştur. Savaşların finanse edilmesi amacıyla alınan avarız vergileri de devletin olağanüstü durumlarda alma hakkı bulunan çeşitli vergileri de bulunmaktadır. 16. yüzyılın sonlarında kadar vergiler sorunsuz bir şekilde toplanmıştır. Tımar sistemi içerisinde elde edilen gelir de belirli hizmetlere tahsis edilmiştir. Burada Asya Tipi Üretim' de olduğu gibi artık ürün devlete vergi ve diğer usullerle geçmektedir.

Osmanlı Devleti iktisadi düşünce sistemi, devlet iktisadi fonksiyonları belirlemekte ve uygulamaktadır. Ekonomide devlet etkin bir rol sahibiydi. İktisadi

faaliyetlerde benimsediği iâşe ilkesi ile tüketicinin yanında yer almaktadır. Burada tüketicilerin istediği miktar ve kalitede ürünü piyasada kolaylıkla bulmaları amaç edinilmiştir. Bu malların da fiyatları yine devlet tarafından belirlenen aşırı karlara neden olmayacak ve tüketiciyi zorlamayacak bir tespit yapılmaktadır. Üretici elindeki malı her zaman daha fazla fiyattan satmak kaygısı güderken bu durum Osmanlı'da sıkı politika ve denetimlerle engellenmekteydi. Ailelerin üretim yaptıkları arazilerin bölünerek çoğalmas ve çiftliklere dönüşmesi de aynı sistem içerisinde engellenmektedir. Üretilen ürünü kimlerin alacağı, ne kadardan satacağına kadar tüm aşamalar belli kurallar dâhilinde yürütülmekte ve her alanda fazla kazancın önüne geçilmektedir. Ürün fazlası kimsenin elinde kalmaz ihtiyacı olan başka yerlere çoğunlukla büyük şehirlere gönderilir. Öncelikli amaç ülkenin iâşesidir. Devlet ihtiyaçların karşılanmasını amaç edinmiş ve tüm birimleri de buna yönelik hizmete zorlamıştır. Ülkenin tamamında ihtiyaçlar karşılandıysa kalan ürün artık bir değere sahip değildir ve ihraç edilebilir konumdadır. Kullanım değeri kalmayan malın ihraç edildiğinden emin olunmak için devlet ihraç edilecek ürünleri belirlemiş ayrıca ihracattan da daha fazla vergi alınmıştır. İthalat için aynı kısıtlar söz konusu değildir. İktisadi sistemi oluşturan bir diğer ilkeye, gelenekçiliğe bakıldığında bununla iâşenin desteklendiği görülmektedir. Mevcut yapının korunması ve değişimin engellenmesi esastır. Bu sayede kıtlık ve ekonomik darlıkların yaşanmayacağı varsayılır. Son olarak fiskalizm ilkesi ile de hazine gelirlerinin sürekli olarak arttırılması esas alınmıştır. Hazine gelirlerini arttırmak için iki yol vardır. Bunlardan biri gelirleri arttırmak diğeri de giderleri azaltmaktır. Osmanlı Devleti, gider kalemlerini azaltmakla değil gelirleri arttırmakla bunu sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde gelir kalemlerine bakıldığında halka bağlı olduğu görülmektedir. Halkın ekonomik olarak gelişmesini engelleyen politikalar uygulayan devletin bu çelişkisi son dönemlerde ağır bir şekilde kendini gösterecektir. Devletin bu üç temel üzerine inşa ettiği iktisadi düşüncesinde kontrolü bırakmamak temel amacıdır. Bu sayede kişilerin zenginleşmesi ve güç sahibi olması engellenecektir. Devlet, sosyal devlet özelliğini kaybedecek, halkın refahı bozulacaktır.

Tarım üzerinde kontrolü miri toprak rejimi üzerinden sağlamakta ve aşırı kazançları engellemek için de artık ürünü çeşitli şekillerde kendi bünyesine

almaktaydı. Küçük üretim bölümleri halinde köyler tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yanında bazı zanaat alanlarında da kendi ihtiyaçlarını görmekteydiler. Daha fazlasına ihtiyaç duymamakta ihtiyacı olan kadarını karşılamaktaydı. Şehirlerde ise küçük atölyelerde el işçiliği ile yapılan çeşitli zanaatlar mevcuttu. Hatta bu zanaatlardan dokumacılık alanı öyle gelişmişti ki ihracatta en fazla paya ve talebe sahip olan alan olacaktır. Esnaf narh sistemi ile fiyatlarını özgürce belirlememekte ve lonca teşkilatlanması ile de özgürce hareket edememektedir. Ticari faaliyetlerde ise yine vergiler ve maliyetler tüccara da fazla kazanç vermemekteydi. Osmanlı, ekonominin her alanında bireylere kenara atabilecekleri birikimin önünü kapatmıştır. Nakit birikimi yapan kesim saraya yakın kimselerden oluşmaktaydı ve devlet onların bu birikimlerini siyasi güce dönüştürmelerine bir önlem olarak müsadere sistemini uygulamıştır. Kar için değil de ihtiyaç için üretim ve kazanç esası kabul edilmiştir. Meta üretimi gelişmemiştir.

Asya Tipi Üretim’ de artık ürün vergi, haraç ve angarya gibi yöntemlerle mülk sahibine geçmektedir. Osmanlı Devleti’nde de üretim fazlası vergiler ve diğer tahsil yöntemleri ile devlete geçmektedir. Halkın elinde üretim fazlası değil ihtiyacı kadar ürün bırakılmaktadır. Osmanlı ekonomisi tarıma dayanmaktaydı. Geniş topraklarda yaşayan büyük bir nüfus tarımla uğraşmaktaydı. Köylerde halk zirai ve zanaat her türlü üretimini kendi imkânları ile iş bölümü içerisinde yapmaktadır. Bu sebeple kendine yetmekte gerek iktisadi gerekse idari alanda devlete yük olmamaktadır. Devlet tüm ülkenin iaşesini sağladıktan sonra kalan kısmı meta olarak kabul eder ve bu artık ürünün ihracat ya da diğer kullanım alanlarına izin verir. Halk kendi gücünü aşan kamu hizmetlerini devlete bırakmaktadır böylece sosyal fonksiyonu ile siyasi gücünü destekleyen sosyal devlet ortaya çıkmaktadır. Aynı iktisadi amaçlar için üretim yapılmaktadır. Her piyasa kendine yetecek üretimi gerçekleştirir. Üretimlerin sonucunda artık ürün muhakkak oluşur ve devlet aldığı bu artık ürünü kullanmakta tamamı ile özgür değildir. Sistemin işlerliği için toplumun geneline yapmakla yükümlü olduğu hizmetleri gerçekleştirir. Bu sistemin çözülmesi içeriden bir müdahale ile olmamaktadır. Zaten kendi imkânları ile her türlü değişimi engelleyen devletin sistemi çözmek için gönüllü olması beklenemez. Osmanlı’nın çözülmesi de Batı’da yaşanan gelişmelerle yakında ilişkili olmuştur. Buraya kadar devletin vergi

ile artık ürünü halktan çekmesi, iktisadi yapının kendine yeterli üretimi gerçekleştirmesi, meta üretiminin olmaması, kişilerin kapital anlamda birikiminin mümkün olmadığı bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı da Asyal Üretime oldukça yakındır.

8.2. Osmanlı Devleti'nin 17. ve 19. Yüzyıl Aralığında Vergi Sistemi, İktisadi Sistem ve ATÜT

Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıla gelindiğinde merkezi hazine gelirlerinin ve giderlerinin arttığını görmekteyiz. Tımar topraklarının iltizama verilerek nakit girişleri artırılırken, tımar sistemi içerisinde tahsis usulü ile devlet hizmeti gören kişiler ve tımarlı ordusu hazineye gider kalemi olarak yerleşecektir. Maaşlı askerlerin artması, ekonominin giderek bozulması, madeni para sistem kullanan Osmanlı'nın sürekli tağşişler yaparak paranın değerini düşürmesi tüm bunların yanında halkın artık vergileri ödeme gücünü kaybetmeleri sorunları ile karşı karşıya kalınmıştır. Halkın ödeyemediği vergilere yenileri eklenmiştir. Savaşlar uzun ve yenilgilerle sonuçlanmaya başlamıştı. Bu da devletin savaşlardan elde ettiği gelirlerin azaltmasına ayrıca var olan gelir kaynaklarının da azalmasına neden olmaktadır. Kendi kendine yeter halktan kendi kendine yetemeyen Osmanlıya dönüşüm yaşanmaktaydı. Savaşlarda uğranılan toprak kayıpları da vergi gelirlerini azaltan bir diğer unsurdu. Osmanlı maliyesi ağır ekonomik şartlar neticesinde nitekim çökmüştü.

Batı'da yaşanan iktisadi gelişmeler, buhranlar, teknolojik ilerlemeler gibi faktörlerle Osmanlı Devleti'nin değişime kapalı yapısına sessizce sızmaya başlamıştır. 16. Yüzyıldan sonra Osmanlı Doğu'ya dönük ekonomi olmaktan çok, Batı'ya dönmeye başlamıştır. Devletin ithalat serbestisi başlangıçta ekonomiyi etkilemese de kaliteli, ucuz ve seri üretime geçilmesi ile Osmanlı piyasası ithal mallarla istila edilmiştir. Esnaf ise küçük atölyelerinde kendi el emekleri ile yaptıkları sınırlı sayıda üretimle bu rekabete katılamamaktaydı. Sermaye birikimi yapamayan halk iktisadi çöküntüde kendini koruyamamıştır. Birikim devlet elinde kaldığı için bu alanda girişimler de devlet tarafından yapılmıştır. Avrupa'da yüksek fiyatlar hammaddenin Batı'ya kaçırılmasına neden olmaktadır. Osmanlı fabrikalar

kurarak ve ülke içinde gerekli olan gıda, önemli miktarda ve kalitede üretim çıktısı yaratılan dokumacılık alanlarında ihracat yasakları getirildi. Özellikle savuna için kullanılacak her türlü savaş malzemesi ve hammaddesi de ihraç edilememekteydi. Fiyatlar o kadar cezbediciydi ki Osmanlı da kaçakçılık bir piyasa yaratacak kadar büyümüştü. Üretim süreçleri ile ilgili yaşanan olumsuzlukların yanında Osmanlı halen iç gümrüklerle yerli tüccarı zorlamakta yabancı tüccarın da yolunu açmaktaydı.

“Devlet tarafında kurulan ilk büyük çaplı sanayi tesisi 1505’te Sultan II. Bayezid döneminde kurulan Tophane’dir. Tophane’nin yanı sıra Tersane-i Amire, Baruthane gibi büyük kuruluşlarda devlet tarafından kurulmuşlardır.” (Seyitdanlıoğlu,2009:57) İlk dönem kurulan fabrikaların niteliğine bakıldığında genellikle savunma sanayi yatırımı olmakta, kar amacı gütmemektedir. Avrupa’nın Sanayi Devrimi, Osmanlıyı tamamı ile etkisi altına alınca ekonomi alanında girişimler başlayacaktı. Ekonomide ilk yatırımlar yine devletin kendi birikimlerinin kullanılması ile olmamıştır. “İstanbul’da 18. yüzyılın ilk 10 yılı içinde, devletin teşebbüsü ile Polonya’dan getirilen makine ve aletlerle, yerli ve yabancı ustalara kurdurulan yünlü manifaktürü için hazineden 100.000 kr. kadar bir yatırım sermayesi tahsis edilmiştir. Bu harcamaya devlet, doğrudan bir yatırım olarak değil de, tesisi işletmeyi kabul edecek olan müteşebbise açılan bir nevi uzun vadeli ve faizsiz kredi statüsü içinde gerçekleşmişti. Tesisi çalıştıracak olan müteşebbise, miri mubayaa sistemi içinde ana hammaddeyi teşkil eden yünü ucuza satın alma gibi önemli bir kolaylık da sağlanmıştı. Bu ilk girişimi hemen müteakip 1720’de görülen ikinci faaliyet, bu sefer tam bir devlet teşebbüsü olarak kurulan İpekli Dokuma Manifaktürü’ dür. Bu bildiğimiz kadarı ile Türkiye’de kurulan ilk iktisadi devlet teşekkülüdür. Uzunca bir süre hem askeri zümre için, hem de serbest pazar için üretim yapmaya devam etmiş bir manifaktür’ dür.”(Genç,2010:258) Devlet kendi eliyle, ithal ikame ile girişimcilere teşvik politikaları ile imalathaneler kurulmaya çalışılmıştır. Ancak Osmanlı’nın ne sermaye birikim ne de bilgi birikimi bu kurumları verimli bir şekilde işletmeye yetmemiştir. Kurulan fabrikaların idare edilememesi, savaşların uzaması ve iktisadi şartların da düzelmemesi ile bu girişimler duracak hatta var olanlar da kapanacaktır.

Osmanlı Devleti, uyguladığı iktisadi sistemi ile sınıfta kalmıştır. Uluslararası alanda yaşanan değişimlere kayıtsız kalmak bir çözüm olmamıştır. Yenilik zorunlu bir ihtiyaca dönüşmüştür. Meta üretiminin olmadığı, kişilerin kapital birikim oluşturamadığı ve oluşan birikimi değerlendirecek alanlarında olmaması, devletin ekonominin her alanında müdahaleci politikaları, ithalatın desteklenirken ülke dışına çıkacak her türlü malın sınırlandırılması, faize kanunen belirlenen çok düşük oranlarla izin verilmesi gibi 17. yüzyılda bir önce dönemin özellikleri artık yaşanmamaktadır. Osmanlı ekonomisi Batı'nın etkisi altında çözülmeye başlamıştır. Daha önce daha fazla kar peşinde koşmayan esnaf, üretici, tüccar nerden nasıl kazanabilirim kaygısına düşmüştür. Artık küçük el tezgâhlarının bir hükmü kalmamıştır. Var olan sanayi ve ticaret üretim biçimini değiştirecek güce sahip değilken dış etkenler sonucu sistem çözülmüştür. Toprak rejiminin bozulması ile köy ekonomileri, zanaatın bozulması, esnaf örgütlerinin işlemez hale gelmesi, ordunun devlete yük ve yeni savaş tekniklerinden uzak olması sistem halkalarının birbirlerine olan etkisini ve en başta bu etkinin kendi içsel sebeplerle oluşmadığını ortaya koymaktadır.

Dönem şartları Aysa Tipi Üretim Tarzı'nın iktisadi yapısının göstermemektedir. Değişmez kabul edilen birçok sistem değişmek zorunda bırakılmıştır. Öncesinde yaklaştığı Asya Tipi Üretim Tarzı özelliği yıkılmaktadır. Bu yıkımın şekli bile aslında Asya Tipi Üretim Tarzı'nda olduğu gibi dış etkiler sonucu olmaktadır. Ancak dönemin iktisadi ve sosyal şartları, artık ürünün alınması bir yana toplanamayan vergiler despot devlet anlayışına yaklaşmamaktadır.

DÖRDÜNCÜ KESİM: GENEL DEĞERLENDİRME

Bu kesimde, araştırma ile ilgili ulaşılan sonuçlar özet olarak ortaya koyulmaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara ve bu bulgulara yönelik önerilerle birlikte genel sonuca ulaşılabacaktır.

9. BULGULAR, ÖNERİLER VE GENEL SONUÇ

Bu bölümde araştırma süresince elde edilen bulgular ve geliştirilen öneriler açıklanmaktadır. Genel sonuç kısmında ise, araştırmanın genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

9.1. Bulgular ve Öneriler

Asya Tipi Üretim Tarzı' nın temel karakteristik özellikleri ile Osmanlı Toplumunu çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme için Osmanlı Devleti'nin iktisadi, idari ve sosyal alanlarda değişimlerin başladığı 17. yüzyıl bizim dönem ayrımımızı oluşturmaktadır. Nitekim 17. yüzyıl öncesinde Osmanlı düzeni istikrarlı bir biçimde işlerlik gösterirken 17. yüzyılda sistem değişim yaşayacaktır. Burada bulgular, dönemler ve dönemlerin Asya Tipi Üretim Tarzı' na uygunluğu açısından değerlendirilecektir.

Bulgu-1: 13. ve 17. yüzyıllar arasında Osmanlı toplumu mülkiyet ilişkileri ekseninde değerlendirildiğinde ATÜT ile uyum sağlamaktadır. Özel mülkiyet kavramının olmaması ve var olan istisnai özel mülk alanlarının da devletin kontrolünde olması bu savı desteklemektedir. Özel mülkiyet ile oluşan aristokrasi sınıfı da Osmanlı da kendine yer bulamamıştır.

Öneri-1: 13. ve 17. Yüzyıl aralığında Osmanlı toplumunda mülkiyet ilişkileri Tımar sistemi eksenli şekillenmiştir. Devletin istisnai mülkiyet ilişkilerine izin vermesi, mülkiyet sisteminin Asyal olarak değerlendirmemize yeterli olması için tımar sistemi ile birlikte istisnai bulunan vakıf ve has arazi gibi sistemlerin de ayrıntılı olarak değerlendirilmesi daha kesin sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır. Genel olarak bu dönem için incelenen mülkiyet ilişkileri ATÜT' e yakın bulunmaktadır.

Bulgu-2: 17. Yüzyıldan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna uzanan süreçte Osmanlı Devleti Batı eksenli değişime girmiştir ve bu değişim var olan mülkiyet şeklini değiştirmiştir. Asyal üretimde kabul edilen devlet mülkiyeti sürdürülmekle birlikte özel mülkiyetin tanınmasına yönelik girişimler yapılmıştır. Özel mülkiyetin oluşması toprak üzerinde yeni yapıları ortaya çıkararak devletin siyasi ve iktisadi gücünü zorlayacak bir sınıf oluşmuştur. Bu dönem için Asya Tipi Üretimin sürdürüldüğü kabul edilememektedir.

Öneri-2: Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıl sonrası değişen mülkiyet ilişkileri Arazi Kanunnamesi ile yasal olarak tanınmış, kanun dışında da özel mülkiyet hakkı kullanıldığı görülmüştür. Tanınan özel mülkiyeti devletin ne ölçütlerde kullandığı ile ilgili ayrıca araştırma yapılabilir.

Bulgu-3: 13. ve 17. Yüzyıl aralığında Osmanlı Devleti'nde geniş topraklarda yapılan zirai faaliyet sonucu oluşan artık ürün, mülk sahibi olan devlete çeşitli yollardan geçmektedir. Asya Tipi Üretim' de olduğu gibi bu geçiş vergi, angarya, haraç gibi çeşitli yollardan gerçekleşmektedir. Osmanlı Devleti'nde kurulan güçlü vergi sistemi ve tımar sistemi ile bütünleşmiş artık ürünün ordu ve idari hizmetlere tahsisi ile bu geçiş gerçekleşmektedir. Osmanlı Devleti, artık ürün üzerinde hak sahibi olmakla Asya Tipi Üretim Tarzı' nda temel alınan devlet yapısıyla örtüşmektedir.

Öneri-3: Artık ürünü tahsis eden devletin, bu hakkı miri toprak rejimi ile elde ettiği üzerinde araştırma şekillenmiştir. Bu artık ürünü devlete teslim eden üreticinin etkisinde kaldığı, Osmanlı Devleti'nde objektif üretim ilişkilerinin dışında değerlendirilmesi gereken din unsurunun da bu sonuçları etkileyip etkilemediğine muhakkak dikkat edilmelidir.

Bulgu-4: 17. yüzyıldan sonra devletin mülkiyet ilişkileri değişmiş ve devlet artık ürünü bireylere ihale usulü ile satmaya başlamıştır. Artık ürünün sahibi artık ne devlet ne de üretici olmuştur. Toprak sahibi olan kişiler, üreticiden artık ürünü istediği şekilde alabilmekte, köylüyü daha fazla çalıştırabilmekte ve daha fazla kazanmak amacı güdebilmektedir. Bu dönem için Asya Tipi Üretim Tarzı' na uyum sağlandığı savunulmamaktadır.

Öneri-4: 17. Yüzyıl ile başlayan yeni dönemde devlet, artık ürünü, halktan almamaktadır. Ancak artık ürün halkın da elinde kalmadığı için üretim ilişkilerinde yeni ortaya çıkan yapıların değerlendirilmesi konusuna ayrıca değinilebilir.

Bulgu-5: 13. ve 17. Yüzyıl aralığında kamu hizmetleri kişiler ve devlet tarafından kurulan vakıflar tarafından görülmektedir. Sosyal devlet ilkesinin benimsenmesi çerçevesinde kamu yararına yapılan yatırımlar oldukça desteklenmiştir. Eğitim, sağlık, bayındır ve iktisadi alanlarda devlet etkin rol oynamaktadır. Asya Tipi Üretim’ de artık ürünün kullanımında, öncelik kamu hizmetlerine tanınmaktadır. Bu kamu hizmetlerinin çıkış noktası tarımın gerçekleştirilmesi için gerekli olan araç-gereç ve sulama ile ilgili alanlardadır. Kamu hizmet alanı araştırmada geniş tutularak toplum yararına yapılan her faaliyet içinde sayılmıştır. Devletin mülk sahibi ve artık ürünü almasının karşılığı olarak bu kamu hizmetlerini aksatmadan yerine getirdiği bu dönem için ATÜT’ e yaklaştığı söylenebilir.

Öneri-5: Osmanlı Devleti’nde kamu hizmetleri, büyük ölçüde vakıflar aracılığı ile yürütülmüştür. Artık ürün kullanımının vakıflar üzerinden gerçekleştirilmesi, devletin artık ürünü vakıflara aktarması ile gerçekleşmemektedir. Ayrıca burada yine İslami devlet anlayışının da halkın ihtiyaçları ile yakından ilgilenmekle ilgili prensipleri de dikkate alınmalıdır.

Bulgu-6: 17. Yüzyıl sonrası zor şartlar altında işlerliğini yitiren birçok kuruma vakıflar da eklenecektir. Devletin ekonomik bunalımı ile birlikte kamu hizmetleri aksamaya başlamıştır. Asyal Üretimde devletin görevi olan kamu hizmetleri yeterli karşılanmadığı için bu dönem için ATÜT şartları sağlanmamaktadır.

Öneri-6: Devlet tarafından kamu hizmetlerinin sağlanması amacı güdülerek kurulan vakıflar ayrıca incelenmelidir. Osmanlı’da hayır amacıyla yapılan vakıflar daha fazladır ve vakfa yatırım yapan devlet adamları da müsadereden kaçma amacını ne kadar dikkate aldığı bilinmemektedir. Vakıf sisteminde bireylerin yatırım amaçları tam olarak kestirilmemektedir ve devletin sosyal devlet anlayışı ile yaptırdığı vakıflarda ayrıca belirlenebilirse vakıf, kamu hizmetleri ve devlet arasındaki ilişkinin değerlendirilmesinde daha başarılı olunabileceği düşünülmektedir.

Bulgu-7: Osmanlı Devleti'nin 17. yy' ye kadar toplumsal yapısında sınıf ayrımı yoktur. Halk, yönetenler ve yönetilenler olarak ayrılır. Herkes kanunlara uymakla yükümlüdür ve padişahın bile uymak zorunda olduğu şeri kurallar bulunmaktadır. Toplumda, iktisadi ve siyasi güç oluşturabilecek bir kesim oluşmamıştır. Reaya köylerde tarımla uğraşmakta ve kendine yeter bir özellik göstermektedir. Bireysel olarak emeğin sömürülmesi söz konusu değildir. Toplumun geneline yayılmış bir sömürü niteliği görüldüğü için genelleşmiş kölelik kavramı mevcuttur. Şehirlerde belirli sayıda büyük şehrin dışında, birbirine yakın özellikler gösteren merkezlerden oluşmaktadır. Burada da halk zanaatla, ticaretle geçinmekte ve devlet kesiminin yaşam alanını oluşturmaktadır. Asya Tipi Üretimde görülen mevcut toplum yapısı ve bu yapıyı oluşturan bölgesel özellikler ile Osmanlı toplumunun birbirine benzediği saptanmıştır.

Öneri-7: Osmanlı Toplumunda görülen sınıfsız toplum yapısı cemaat yapısına da uymaktadır. Bu nedenle toplumun niteliği bu bakış açısı da eklenerek yeniden değerlendirilebilir.

Bulgu-8: Osmanlı Devleti'nde 17. yüzyıla gelindiğinde değişen üretim ilişkileri toplumsal yapıyı da bu ölçüde değiştirecektir. Toplumda oluşan özellikli kesim halkın üretimini sömürmeye, halka kötü davranmaya ve iktisadi güçlerinin yanında, buldukları bölgelerde devlete kafa tutacak bir siyasi güç oluşturmaya başlamıştır. Bu oluşumda üreticiler artık ücretli işçilere dönüşmeye başlamaktadır. Bu dönem için ATÜT' te var olan sınıfsız toplum ve genel kölelik bulunmamaktadır.

Öneri-8: Toplum yapısının değişime uğraması ile oluşan yeni yapı ATÜT' e uymamaktadır. Asya Tipi Üretime uymayan bu yapının dâhil edileceği sistem üzerine yeni araştırmalar yapılabilir.

Bulgu-9: Osmanlı Devleti, miri toprak rejimi altında gerçekleştirilen tarım ekonomisine dayanmaktadır. Tarım dışında, kalan zanaat küçük el tezgâhlarında yapılmaktaydı. Ticaret ise büyük karlar bırakan bir ekonomik faaliyet değildi. İhtiyaç için üretim yapılmakta, işe ilkesi benimsenmekteydi. Bununla birlikte değişimin engellenmesi için her alana yayılan politikalar uygulanmaktaydı. Her piyasa kendine yeterli üretimi gerçekleştirmektedir. Yapılan sanayi ve ticari faaliyetler egemen üretimi değiştirecek güce ulaşmamaktadır. Büyük ekonomi merkezleri devlet

kesimine yakın alanlarda ve sınırlı sayıda bulunmaktadır. Para olmazsa olmaz ekonomik araç değildir. Osmanlı Devleti'nde iktisadi anlamda kişilerin gelişmesi istenmemiştir. Bu nedenle kişilerin servet birikimi kontrol altında tutulmuştur. Az miktarda birikim yapan kişiler de devlete yakındır ve mal varlıklarının güvencesi yoktur. Asya Üretime uygun bir nitelik taşıyan Osmanlı ekonomisinde üretim ilişkilerinin değişmesi de dış etkenler sonucu olmuştur. Durağan ve kendini tekrarlar yapı Batı'nın etkisi ile çözülmeye başlamıştır. 13. ve 17. yüzyıl dönemi iktisadi şartlarına bakıldığında ATÜT ile uyumlu olduğu görülmektedir.

Öneri-9: Osmanlı Devleti'nde, Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın ekonomik faaliyetleri farklılık göstermekteydi. Ticaretle daha çok gayrimüslimler ilgilenmekte, faiz sisteminin kullanımında da rahat davranmaktadırlar. Toplum içinde biriken sınırlı sermaye de bu kesimin elinde kalmaktadır. Askeri kesim ve devlet erkânı da büyük servetlere ulaşabilme imkânına sahiptir. Bunların kullanımında başvuru yolları hayır vakıfları ve para vakıfları kurulmasına yönelik olmuştur. Osmanlıda sermayenin yönlendirileceği, ekonomik yatırım niteliği ağırlıklı olan alanlar yoktur. Ayrıca kişilerin fazla kazanma hırsı peşinde olmamaları ve kanaatkâr yaşam şekli yine din faktörü dikkate alınarak değerlendirilebilir.

Bulgu-10: Osmanlı Devleti'nde 17. Yüzyıl sonrası değişen yapı ile birlikte devlet Batı'nın ekonomik gücü ile rekabet etmek zorunda kalmıştır. Kişilerin sermaye birikimi olmadığı için kendilerini yenileyememeleri devleti sorumlu kılmıştır. Bu dönemde, devlet eliyle ve yabancı ortaklıklarla çeşitli alanlarda fabrikalar kurma girişimlerinde bulunulmuştur. Devlet, ülkeden dışarıya oldukça fazla gerçekleşen hammadde kaçakçılıklarını engellemeye çalışmıştır. Batı'nın ürünleri ile rekabet edemeyen esnaf çökme noktasına gelmiştir. Topraklarda çalışanlar toprak işçisi, manifaktürlerde çalışan kesimde hür işçilere dönüşmüştür. Piyasa kendine yeterli yapısını kaybetmiştir. Bireyler rant peşinde koşmaya başlamış ve devletin kapalı ekonomisi Batı'nın istilasını çözülmeye başlamıştır. Bu dönemde değişen ekonomik faaliyetlerin niteliği Asya Üretim Tarzı aşamasına uymamaktadır.

Öneri-10: Osmanlı Devleti'nin son dönemleri artık yeni bir üretim şekline geçiş aşamasından oluşmaktadır. Bu aşamada birçok üretim biçimini birlikte

gözlemek mümkündür. Bu üretim sistemlerinin hangi alanlarda ayrı ayrı ortaya çıktığına dair ayrıca araştırma yapılabilir.

9.2. Genel Sonuç

Marksist düşünce sisteminde her üretim sistemi feodalizme dönüşerek kapitalizm tohumlarını atmakta ve daha sonra kapitalizme dönüşü gerçekleştirmektedir. Bu süreç üretim sistemlerinin kendi iç dinamikleri unsurların dönüşümü kendiliğinden olmaktadır. Asya toplumlarında bu değişimin kendiliğinden olması mümkün değildir. Çünkü Asya toplumları durağan ve değişime kapalıdır. Bu nedenle de iç kaynaklı bir değişimden çok dış kaynaklı bir etki sonucu dönüşüm yaşanmaktadır. Asya toplumlarının bu durağan ekonomik yapısı da toprak mülkiyetini elinde bulunduran despot devlet nedeni ile oluşmaktadır. Devlet mülkü olan toprakların işletilme hakkını kiraladığı halktan üretim sonucu oluşan artık ürünü çeşitli yollarla alır. Bunun karşılığı olarak çeşitli büyük kamu hizmetlerini yerine getirir. Devlet yalnızca mülkiyette değil ekonominin her alanında faaliyet gösterir ve ekonomiye yön verir. Kendine yeterli, meta üretimi gelişmemiş, ihtiyaç odaklı bir üretim süreci işlemektedir.

Osmanlı Devleti, merkezi devlet yapısı ile toprak mülkiyetini elinde bulundurmaktadır. Toprak üzerinde özel mülkiyete yer verilmemektedir. Tarım üzerine kurduğu tımar sistemi ile taşrada otoriteyi, güvenliğini sağlamakta, artık ürünü de bu sistemle kendine almaktadır. Bu sistemde aristokratik bir hiyerarşi oluşmamaktadır. Devlet köylü ile sipahi ilişkilerini kanunlarla belirleyerek kimsenin kimseye üstünlük kuramayacağı şartlar yaratmıştır. Köylü sipahi bağlı olmayan hür köylü niteliği göstermektedir. Sipahi ise devlete halkla aynı kanunlara uymak zorunda olan görevlidir. Halk sınıflardan oluşmamaktadır. Yöneten ve yönetilen ayrımı ile birlikte dini bakımdan halk kendi içinde Müslüman-Gayrimüslim olarak ayrılır. Bu ayrım vergilere yansıtılır bunun dışında toplumsal hayata yansımaz. Askeri kesim ayrıcalıklı, bazı vergilerden muaf bir kesim olarak görülse de halkı ezici bir üstünlük kuramazlar. Asker ile reaya arasında da geçişler belirli şartların sağlanması ile mümkün kılınmıştır. Ayrıca askerlerin görevlerini yerine getirmemeleri halinde reayaya dönüşmesi olağandır. Osmanlı Devleti ekonomide

benimsediği iâşe, fiskalizm ve gelenekçilik ilkeleri ile ihtiyacın ülke genelinde karşılanması, kalan kısmın ihracatına izin verilmesi, düzenin korunması ve değişimin engellenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Ekonomide uygulanan fiyat denetimleri fazla kazançların önüne geçilmiş, belirlenen faiz hadleri ile fazla birikim engellenmiştir. Mal varlığı bakımından en iyi düzeyde olan askeri ve devlet kesimi de bu mal varlığını güce dönüştürülmemesi için devlet tehdidini sürekli hissetmektedir. Osmanlı Devleti görüldüğü gibi kapitalizm oluşumu olacak her türlü yolu kapatmaya çalışmıştır. Bu yapı itibari ile Asya Tipi Üretim Tarzı' na yakın bulunmasında bir çelişki yoktur. Osmanlı Devleti' nin üretim sistemini anlatmakta ATÜT' e yaklaşan bir benzerlik bulunmaktadır.

17. yüzyıla gelindiğinde Batı büyük bir değişimin içine girmiştir. Yeni keşifler, üretimde devrim yapacak buharlı makineler, yeni savaş tekniklerinin geliştirilmesi ile tüm ekonomileri etki altına alacaktır. Osmanlı Devleti'nde ihracat sınırlı olsa da ithalatta bir sınırlama getirilmemiş, aksine ithalat vergileri daha düşük tutulmuştur. Batı'nın ucuz ve kaliteli seri üretimleri Osmanlı piyasalarını istila ettiğinde, esnaf küçük el tezgâhlarında ki üretim ile rekabet edemeyecek ve kapanmaya başlayacaktır. Savaş tekniklerinin değişmesi ile Osmanlı artık savaşlardan yenilgi ile geri dönmekte ve savaş maliyetlerini karşılayamamaktaydı. Yine bu döneme denk gelen iç huzursuzluklar ve celali isyanları ile toprak denetimini kaybeden Osmanlı Devleti için çözüme başlayacaktır. Devlet, ihtiyacı olan nakit geliri sağlamak için toprak gelirlerini ihale usulü satmaya başlamıştır. Bu satışlarla birlikte taşrada güçlenen ağa yapıları oluşacak ve bu yapılar üretim ilişkilerini farklı bir boyuta taşıyacaktır. Köylü ile ilişkiler daha fazla kazanç için kötüleşecek, köylüler daha çok çalıştırılacak, angarya hizmetlere sürülecek ve elinde kalan son toprakları da borçlarını ödeyemediği için terk etmek zorunda kalacaktır. Toprak üzerinde değişmeye başlayan bu ilişkilerle birlikte kamu hizmetleri de aksayacaktır. Ordu yalnızca merkez birliklerden oluşan maaşlı askerlere dönüşürken hazinenin yükü ağırlaşacaktır. Yenilgilerle birlikte azalan gelirler hazinenin yapısını bozacaktır. Osmanlı hammaddeleri dışarıya kaçırılmakta ve ülke kıtlıkla savaşımaya başlamıştır. Toplumculuktan bireyselliğe dönüşen yapıda kişiler kendi kazançları için

çalışmaktadır. Çözülmenin başladığı bu dönem için ATÜT ün temel karakteristik yapısına uyum sağladığı söylenemez.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına kadar geçen 600 yıla yakın bir süre içerisinde tabiri caizse kendi yağı ile kavrulmuştur. Batı'da gelişen kapitalizme direnmesi uzun sürmemiştir. Mehmet Erdost, "Osmanlı toplumunda kapitalist gelişmeyi engelleyici bir etmen olan bu merkezi birliğin çözülmesinin başlıca iki nedene bağlamaktadır. Birincisi, savaş ganimetlerinin tükenmesi, ikincisi de tımar rejiminin bozulmasıdır." (Sencer,1969:78) Bu iki faktörün ortaya çıkış sürecinde, yapının kendi iç unsurları ile değişmesi ile değil Batı'nın etkisi ile olmuştur. Batı da gelişen ileri savaş gücü ve iktisadi değişimler Osmanlı Devleti'nin savaşlarda mağlup ve mali krizlerle de zor durum düşürecektir. Osmanlı çağın gerisinde kalan iktisadi sistemi ile kapitalizme ayak uydurmaya çalışmaktadır. Batıda kapitalist sistemi oluşturacak süreçler gerçekleşirken Osmanlı yetersiz bir feodalite sürecine girmeye çalışmaktadır. Bu gecikmiş iki aşamayı mevcut imkânları ile tamamlaması mümkün gözükmemektedir.

Osmanlı modern iktisadi büyüme sürecine uyum sağlayabilmek için önce geç kalınmış kapitalizm öncesi aşamaları tamamlaması gerekiyordu. Bu geçiş süreci de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nde birçok üretim şekli iç içe bulunmaktaydı. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde ve yine üretim sisteminin çözülme süreci dikkate alındığında ATÜT, Osmanlı Devleti'nin üretim sistemini açıklamaya yaklaşan bir sistemdir.

Dönemler ekseninde yapılan incelemede her dönemin üretim ilişkileri aynı özellikleri göstermemektedir. Araştırma için belirlenen 17. yüzyıl öncesinde ve sonrasında genel olarak belirlenen kıstaslar ile birlikte iki dönemin birbirinden farklı nitelikler gösterdiği görülmektedir. Genel anlamda ATÜT ile büyük ölçüde uyum sağlansa da dönemler ayrı ayrı değerlendirildiğinde mülkiyet ilişkilerinin değişmesi, iktisadi sistemin Batı'nın etkisi altında kalması ve toplumsal çözülmenin başlaması ile artık Asyal üretim aşamasından çıkılmaya başlanmıştır.

Araştırma genel hatları ile Osmanlı Devleti'nin Asya Tipi Üretim Tarzı' nın karakteristik özelliği ile ilişkilendirilecek alanları çerçevesinde oluşturulmuştur. Tarihin her bir alanı tek bir inceleme alanını oluşturacak kadar geniştir. Asya Tipi

Üretim ile ilişkilendirdiğimiz her alanın ayrıca incelenmesi yapılarak ve yine dönem aralıkları bu araştırmada olduğu gibi geniş tutulmayarak daha verimli sonuçlar almak mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

AKDAĞ, Mustafa (1974), “ Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi Cilt -2”, İstanbul: Cem Yayınları

AKYILMAZ, Gül (2005), “ Osmanlı Hukukunda Köleliğin Sona Ermesi İle İlgili Düzenlemeler ve Tanzimat Fermanının İlanından Sonra Kölelik Müessesesi”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, Cilt-9, Sayı-1-2, (Haziran-Aralık), s. 213 http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/9_9.pdf

BARKAN, Ömer Lütfi (1939), “ 15. Ve 16. Yy Asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt-1, Sayı-1, s. 29-75 <http://tr.scribd.com/doc/129344501/Omer-Lutfi-Barkan-XV-ve-XVI-Asirlarda-Osman%C4%B1-Imparatorlugunda-Toprak-Isciliginin-Organizasyonu-pdf#scribd>

BASKICI, Murat (2003), “ Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakülte Dergisi, Ankara, Cilt-58, Sayı-1, s.30-53 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/458/5188.pdf>

BAYRAM, Selahattin (2012), “Osmanlıda Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilatı ve Esnaf Loncaları”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakülte Dergisi, Sayı-21,s.81-115 <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuilah/article/viewFile/1023018569/1023017782>

BERKES, Niyazi (1969), “ 100 Soruda Türkiye İktisat tarihi I. Cilt, İstanbul: Gerçek Yayınevi

BERKES, Niyazi (1970), “ 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi Cilt-II, İstanbul: Gerçek Yayınevi

BOZKURT, Gülnihal (1990), “Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, Sayı-1, s. 45-47 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1150/13496.pdf>

CEM, İsmail (1971), “ Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi”, İstanbul: Cem Yayınevi

ÇAĞATAY, Neşet (1947), “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi, Ankara, Cilt-5, Sayı-5, s. 483-511 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1024/12400.pdf>

DEMİRTAŞ, Mehmet (2013), “Osmanlı Maliye Teşkilatı”, Tufan Gündüz (Der.) (2013), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 217-272

DİVİTÇİOĞLU, Sencer (1981), “Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu”, Kırklareli: Sermet Matbaası

EKİNCİ, Ekrem Buğra (1995), “Tarihimizde Kölelik” Sayı-11 (Ocak), s. 20-25

<http://www.ekrembuğraekinci.com/pdfs/TarihimizdeKolelik.pdf>

ERDEM, Ekrem (2006), “ Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, Bankacılar Dergisi, Sayı-56, s.10-27

https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Arastirma_ve_Raporlar/osmanli_para_sistemi.pdf

FAROQHI, Suraiya (2011), “ 17. Ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı Tarımı” Sina Akşin (Der.) (2011), Türkiye Tarihi-3 Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 193-199

FAROQHI, Suraiya (2011), “Esnaf Üretiminde 18. Yüzyıl Hamlesi”, Sina Akşin (Der.) (2011), Türkiye Tarihi 8 Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınevi, s. 197-199

GENÇ, Mehmet (2010), “Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi”, İstanbul: Ötüken Yayınları

GÜLER, Mustafa (2013), “ Osmanlı Devleti’nde Vakıflar ve Vakıf Müessesesi”, Tufan Gündüz (Der.) (2013), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 317-342

GODALİER, Maurice (1998), “ Asya Tipi Üretim Tarzı”, Çev.: Attila Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yayınları

HAYTA, Necdet, Uğur Ünal (2012), “ Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri, Ankara: Gazi Kitabevi

İNALCIK, Halil, Bülent Arı (2005), “Türk- İslam Osmanlı Şehirciliği ve Halil İnalçık Çalışmaları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, İstanbul, Cilt-3, Sayı-6,

Güz s. 27-56

http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D02512/2005_6/2005_6_INALCIKH_ARIB.pdf

İPÇİOĞLU, Mehmet (1996), “Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisini Tahlil Denemesi)”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi

KARATAŞ, Mehmet (2006), “ 18. Ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Bazı Müsadere Uygulamaları, OTAM, Ankara, Sayı- 19, s. 219-238
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/26/195.pdf>

KIZILKAYA, Oktay, İsa Kalaycı (2012), “ Osmanlı Devleti’nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Biçimleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, Cilt-9, Sayı-18, s. 361-378
<http://sbed.mku.edu.tr/article/viewFile/1038000280/1038000127>

KOÇ, Ercan (2005), “ 19. Yy’de Osmanlı Devleti’nde Tarım”, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi

OTAR, İsmail (1999), “Osmanlıda Faiz”, Yönetim Dergisi, İstanbul, Sayı-33 (Mayıs), s.53-64
<http://kutuphane.dogus.edu.tr/makale/13024221/1999/sayi33/M0006386.pdf>

ÖZBAY, Rahmi Deniz (2009), “ Osmanlı İmparatorluğunda Köle Emeğinin İstihdam ve Mukatebe Yöntemi”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, Kocaeli, Cilt-17, Sayı-1, s.148-163
<http://kosbed.kocaeli.edu.tr/sayi17/ozbay.pdf>

SAYDAM, Abdullah (2009), “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı-20 (Aralık), s.9-31 http://sablon.sdu.edu.tr/dergi/sosbilder/dosyalar/20/20_2.pdf

SENCER, Muzaffer (1969), Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul: Ant Yayınları

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (2009), “ Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara, Cilt-28, Sayı-46, s. 35-52
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1573/17059.pdf>

SOLAK, İbrahim (2013), “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilatı”, Tufan Gündüz (Der.) (2013), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 83-117

SUNAR, Lütfi (2010), “Karl Marx ve Marx Weber’in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi

TABAKOĞLU, Ahmet (1987), “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul, Cilt-43, Sayı-4, s. 111-150
<http://www.google.com.tr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCQQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.journals.istanbul.edu.tr%2Fiuifm%2Farticle%2Fdownload%2F1023008291%2F1023007668&ei=s6KbVa7ELsmosAGI2r7IAQ&usg=AFQjCNEOHNp2dFyYcM2ER-KbUf3RHUnqOQ&sig2=Gslh7ZxcLMvRA5c6KyAhFg>

TABAKOĞLU, Ahmet (2005), “Türk İktisat Tarihi”, İstanbul: Dergâh Yayınları

TAHİROĞLU, Bülent, “Osmanlı İmparatorluğunda Kölelik”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, İstanbul, Cilt-45, Sayı-1-4, s. 649-676
<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuhfm/article/view/1023009263>

TANKUT, Hasan Reşit (1939) , “Köylerimiz Dün Nasıldı? Bugün Nasıldır? Yarın Nasıl Olmalıdır?”, Kenan Basımevi

TOLEDONA, Ehud R. (1994), “Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890, Çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

UZUN, Efkan (1998), “XV. YY Osmanlı Toplumunda Kölelik”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi

YAZICI, Abdurrahman (2014), “Arazi Kanunnamesi (1274/1858) ve İntikal Kanunlarıyla İslam Miras Hukukunun Mukayesesi”, EKEV Akademi Dergisi, Sayı-60 (Yaz) s.449-470
http://www.ekevakademi.org/Makaleler/1954215390_23%20Abdurrahman%20YAZICI.pdf

YILDIRIM, İsmail (2001), “19. YY Osmanlı Ekonomisi Üzerine”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, Cilt-11, Sayı-2, s. 313-326

<http://web.firat.edu.tr/sosyalbil/dergi/arsiv/cilt11/sayi2/313-326.pdf>

<http://tr.scribd.com/doc/91279494/Timarski-Sistem-Osmali-Devletinde#scribd>

<http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

ÖZ GEÇMİŞ

Tuğba ŞAFFAK, 1991 tarihinde Trabzon/Vakfikebir ilçesinde doğdu. İlk ve Orta öğretimini Vakfikebir Kemaliye İlköğretim okulunda tamamladı. 2007 yılında Vakfikebir Lisesinden mezun oldu. 2008 yılında girdiği Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümünden 2012 yılında mezun oldu. 2012 yılında Giresun Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Eğitimine başladı.